

RES LATVIENSES II

Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultātes
Latvistikas un baltistikas nodaļas raksti

Andra Kalnača, Ojārs Lāms
(Sastādītāji un redaktori / Editors)

ARTURS OZOLS
(1912–1964)
IN HONOREM

RES LATVIENSES. II. ARTURS OZOLS (1912–1964). IN HONOREM. Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas raksti; krājuma sastādītāji un redaktori Andra Kalnača un Ojārs Lāms. – Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2013, 186 lpp.

Rakstu krājums izdots ar Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Domes 2013. gada 4. marta lēmumu, protokola Nr. 2251-V2-2/11.

Rakstu krājuma izdošanu atbalsta:

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Nr. 2010/0202/2DP/2.1.1.2.0/10/APIA/VIAA/013

RES LATVIENSES Redaktors / Editor

Ojārs Lāms, Latvijas Universitāte

Redakcijas kolēģija / Editorial Board

Sturla Bergs-Olsens (*Sturla Berg-Olsen*), Oslo Universitāte, Norvēģija

Māra Grudule, Latvijas Universitāte

Andra Kalnača, Latvijas Universitāte

Regīna Kvašīte (*Regina Kvašytė*), Šauļu Universitāte, Lietuva

Linda Lauze, Liepājas Universitāte

Lidija Leikuma, Latvijas Universitāte

Ilze Lokmane, Latvijas Universitāte

Valdis Muktupāvels, Latvijas Universitāte

Silvija Radzobe, Latvijas Universitāte

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.

Korektore Ruta Puriņa

Makets un vāka noformējums: Ieva Tiltiņa

© Latvijas Universitāte, 2013

ISBN 978-9984-45-766-6

Satura rādītājs

IEVADVĀRDI

Andra Kalnača, Ojārs Lāms

- Par Arturam Ozolam veltīto rakstu krājumu
On proceedings devoted to Arturs Ozols 9

Lidija Leikuma

- Arturs Ozols, viņa mantojums un piemiņa
Arturs Ozols, his heritage and memory 11

RAKSTI

Inta Freimane

- Arturs Ozols latviešu sintaksē
Arturs Ozols in Latvian Syntax 17

Andra Kalnača

- Artura Ozola *analītiskais debītīvs* mūsdienu interpretācijā
Contemporary interpretation of Arturs Ozols analytic debitive 35

Regīna Kvašīte

- Koku nosaukumi latviešu tautasdziesmās un to atdzejojumos
lietuviešu valodā
Tree names in Latvian folksongs and in their Lithuanian translations . . . 45

Diāna Laiveniece, Normunds Dzintars

- Artura Ozola ieguldījums latviešu valodas mācības metodikā
*The contribution of Arturs Ozols to the Latvian language
teaching methodology* 61

Ojārs Lāms

- Arturs Ozols un literatūrzinātne
Arturs Ozols and literary studies 75

Lidija Leikuma

- Par latviešu „rakstu” un „literāro” valodu.
Artura Ozola koncepcija mūsdienās
*On the Latvian “written” and “literary” language.
The conception of Arturs Ozols nowadays* 85

Ilze Lokmane

- Arturs Ozols un mūsdienu sintakses problēmjaūtājumi
Arturs Ozols and problematic issues in modern Latvian syntax 100

Iļona Miezīte

- Artura Ozola kolekcija Rakstniecības un mūzikas muzejā
Arturs Ozols' archive at the Literature and Music Museum 109

Dzintra Paegle

- Nepublicēts Artura Ozola manuskripts vidusskolām
„Latviešu valodas mācīšanas metodika. Pēc P. Afanasjeva” (1949)
*The unpublished manuscript “Latvian language teaching methodology.
According to P. Afanasyev” (1949) for secondary schools by
Arturs Ozols* 127

Inta Urbanoviča

- Literārās valodas un literārās normas izpratne
Artura Ozola pētījumos
*Conceptions of Standard Language and Standard Norm
in Arturs Ozols's Publications* 141

Māra Viksna, Rita Treija

- Arturs Ozols – folklorists
Folklorist Arturs Ozols 152

Līga Vogina

- Atzinumi par teikuma semantiku Artura Ozola darbos
Conclusions about Semantics of Sentence in Works by Arturs Ozols 165

ATMIŅAS PAR ARTURU OZOLU

(No Artura Ozola fonda Rakstniecības un mūzikas muzejā)

Voldemārs Zelmenis 175

Alīse Laua 178

Apolonija Bojāte 181

Rūta Augstkalne 183

ARTURS OZOLS (1912–1964). IN HONOREM

- Proceedings of conference 186

IEVADVĀRDI

Par Arturam Ozolam veltīto rakstu krājumu

On proceedings devoted to Arturs Ozols

Rakstu krājums „ARTURS OZOLS (1912–1964). IN HONOREM” ietilpst Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas rakstu *Res Latvienses* sērijā. Krājums tapis kā Latvijas Universitātes 48. prof. Artura Ozola dienas starptautiskās zinātniskās konferences „Valodas gramatiskā un leksiskā sistēma, tās funkcionalitāte un normatīvums” (15.–16.03.2012.) materiālu apkopojums.

2012. gada konference bija īpaša, jo tika veltīta prof. Artura Ozola (1912–1964) simt gadu jubilejai. Tā kā A. Ozols bijis ilggadējs LU docētājs un vairāku jaunu, iepriekš nebijušu valodniecības virzienu un arī studiju kursu izveidotājs Latvijas Universitātē, konferences tematika bija saistīta ar dažādiem prof. Artura Ozola zinātniskās darbības virzieniem – valodas gramatisko sistēmu, vārdu krājumu, literārās valodas vēsturi, valodas normēšanu, dzimtās valodas mācību metodiku. A. Ozola zinātniskās intereses saistījušās arī ar folkloristikas un literatūrzinātnei, tāpēc konferencē tika nolasīti referāti arī par šiem prof. A. Ozola darbības virzieniem.

Krājumā „ARTURS OZOLS (1912–1964). IN HONOREM” ietilpst ievaddaļa, divpadsmit rakstu un četri atmiņu stāstījumi, kurus tematiski vieno prof. A. Ozola personība un zinātniskās darbības analīze. Krājuma ievaddaļā Lidija Leikuma sniegusi pārskatu par Artura Ozola dzīvesgājumu un darba gaitām, kā arī prof. Artura Ozola piemiņas konferencēm. Inta Freimane („Arturs Ozols latviešu sintaksē”), Ilze Lokmane („Arturs Ozols un mūsdienu sintakses problēmjaudājumi”), Līga Vogina („Atzinumi par teikuma semantiku Artura Ozola darbos”), Andra Kalnača („Artura Ozola *analītiskais debitīvs* mūsdienu interpretācijā”) aplūkojušas A. Ozola devumu sintakses un morfosintakses teorijā. Dzintra Paegle („Nepublicēts Artura Ozola manuskripts vidusskolām „Latviešu valodas mācīšanas metodika. Pēc P. Afanasjeva” (1949”), Diāna Laiveniece un Normunds Dzintars („Artura Ozola ieguldījums latviešu valodas mācības metodikā”) analizējuši A. Ozola idejas latviešu valodas kā dzimtās valodas mācību metodoloģijā. Lidija Leikuma („Par latviešu „rakstu” un „literāro” valodu. Artura Ozola koncepcija mūsdienās”) un Inta Urbanoviča („Literārās valodas un literārās normas izpratne Artura Ozola pētījumos”) no mūsdienu skatu punkta iztīrājušas A. Ozola iedibināto (latviešu) literārās valodas koncepciju. Savukārt Regīna Kvašīte (*Regina Kvašyġe*) („Koku nosaukumi latviešu tautasdziesmās un to atdzejumsos lietuviešu

valodā”) tuvāk apskatījusi latviešu tautasdziesmu leksiku – koku nosaukumus – un to ekvivalentus lietuviešu atdzejojumos. Artura Ozola folklorista un literatūrzinātnieka darbība izvērtēta Māras Vīksnas, Ritas Treijas („Arturs Ozols – folklorists”) un Ojāra Lāma („Arturs Ozols un literatūrzinātne”) rakstos. Rakstu krājumā iekļauts arī Ilonas Miezītes sagatavots pārskats par A. Ozola kolekciju Rakstniecības un mūzikas muzejā.

Rakstu krājumu noslēdz memoriālijas – Artura Ozola skolasbiedra Vol-demāra Zelmeņa un trīs Artura Ozola LU Latviešu valodas katedras kolēģu – Alīses Lauas, Apolonijas Bojātes un Rūtas Augstkalnes – atmiņu stāstījumi, kā arī R. Augstkalnes īss A. Ozola bērnu apraksts.

Krājuma sastādītāji pateicas visiem autoriem par ieguldīto darbu rakstu sagatavošanā, kā arī recenzentiem par ieteikumiem publikāciju pilnīgošanā. Īpaša pateicība pienākas Latvijas Universitātei, kas nodrošinājusi projekta Nr. 2010/0202/2DP/2.1.1.2.0/10/APIA/VIAA/013 līdzekļus, LU Humanitāro zinātņu fakultātei, kā arī LU Akadēmiskajam apgādam.

Andra Kalnača un Ojārs Lāms,
krājuma sastādītāji un redaktori

Arturs Ozols, viņa mantojums un piemiņa

Arturs Ozols, his heritage and memory

Lidija Leikuma

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Baltu valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: lleikuma@inbox.lv

Jo vairāk gadu ir kopš kādas personības aktīvas darbības laika, jo mazāk pazīstama tā jaunākām paaudzēm un jo leģendārāka šķiet. Kādreizējās LVU Latviešu valodas katedras profesoram un tās vadītājam, citu augstu zinātnisko, administratīvo un goda nosaukumu īpašniekam, pašreizējā zinātniekam Arturam Ozolam 2012. gada 18. martā būtu apritējuši apaļi 100 gadi. No tiem dzīvoti ir nedaudz vairāk par pusi – 52. Kas viņš ir bijis, un kas viņš ir mums tagad?

Arturs Ozols (1912–1964) ir ievērojams latviešu valodnieks, folklorists, arī literatūrzinātnieks, metodīķis. Pievilcīga personība ar plašu redzesloku un daudzpusīgu, radošu darbību. Skolotājs, arhivārs, korektors; augstskolu mācībspēks, zinātniskais darbinieks un administrators. Rīgas Skolotāju institūta (pēc reorganizācijas – Latvijas Valsts pedagoģiskā institūta) mācībspēks (1945–1950). LVU Latviešu valodas katedras docētājs un vadītājs (1950–1964), universitātes zinātņu prorektors (1958–1963). Paralēli tam – LPSR ZA Etnogrāfijas un folkloras institūta zinātniskais līdzstrādnieks (kopš 1946), direktora vietnieks zinātniskajā darbā (1952–1955). Latviešu valodas un literatūras mācīšanas metodikas viens no pamatlicējiem, daudzu studiju kursu un mācību programmu izstrādātājs, latviešu literārās valodas vēstures izkopējs par patstāvīgu valodniecības disciplīnu. Ap 300 zinātnisku darbu autors. Lietpratīgs jauno latviešu zinātnieku un valodas kultūras kopēju sagatavotājs un prasmīgs audzinātājs. Diemžēl viņa spraigais mūžs nav bijis garš.

Arturs Ozols dzimis 1912. gada 18. martā Rīgā strādnieku ģimenē. Mācījies Rīgas pilsētas 16. pamatskolā, 1931. g. beidzis Rīgas Skolotāju institūtu, iegūdam pamatskolas skolotāja tiesības. Skolas un institūta laikā aktīvi interesējies par latviešu un ārzemju literatūru, rosīgi darbojies Jaņa Alberta Jansona vadītājā institūta literārajā pulciņā, kur biedrus pārsteidzis ar plašu un saturīgu referātu par Žannas d'Arkas tēlojumu Frīdriha Šillera, Bernarda Šova un Andreja Upīša lugās. Dažas pulciņā nolasītās apceres pārtapušas publikācijās

Jelgavas un Rīgas Skolotāju institūtu absolventu biedrības rakstu krājumā. Agri kļuvis materiāli patstāvīgs, jo tēvs Jānis Ozols no Pirmā pasaules kara nav pārnācis. Gribēdami palīdzēt mātei, brīvajā laikā ar vecāko brāli Arvīdu piepelņījušies dažādos darbos.

Patstāvīgi apguvis latīņu valodu, 1933. gadā Arturs Ozols uzsāk baltu filoloģijas studijas Latvijas Universitātē. Paralēli tām strādā skolā un ārpuskolas izglītībasursos, kam sagatavo grāmatu „Latviešu valodas mācība” (1934), kas gan nav iznākusi. Iespiesta ir „Tautas dziesmu literatūras bibliogrāfija” (1938). Profesora Staņislava Kolbuševska atbalstīts, divas vasaras papildinājies Polijā – Varšavas, Krakovas un Poznaņas Universitātē. Izmantojot paša pedagoģisko pieredzi un krievu metodiķu atzinumus, sarakstījis „Ābeci pieaugušiem” (1941). Pārtrauktās studijas atsācis 1944. g. rudenī pēc varas maiņas Rīgā, 1945. g. novembrī Filoloģijas fakultāti beidz ar izcilību. 1946. g. 1. aprīlī iestājas aspirantūrā, par disertācijas tēmu izvēloties „Folkloristiskā darba metodes latviešu tautasdziesmu laukā XIX gadsimta otrā pusē”, disertācija aizstāvēta 1950. gadā. Artura Ozola zinātniskā darbība šai laikā risinās jau divās jomās – valodniecībā un folkloristikā.

Pēc disertācijas aizstāvēšanas A. Ozols kļūst par vecāko pasniedzēju universitātes Filoloģijas fakultātē, kur viņam uzticēta arī katedras vadība. Valodnieka darbā tiek meklēta jauna pieeja latviešu valodas attīstības gaitas skaidrojumam, valodas kultūras, īpaši pareizrakstības, jautājumu risināšanai, tiek pilnīgotas līdzšinējās un meklētas jaunas metodes valodas faktu pētīšanā. Latviešu valodas katedra kļūst par nozīmīgu latviešu valodas zinātniskas pētīšanas centru, tiešā Artura Ozola vadībā un aprūpē izaug jauni valodniecības speciālisti, tiek izstrādātas disertācijas filoloģijas doktora grāda iegūšanai, attīstās struktūrvienības starptautiskā sadarbība. Pauls Ariste, Boris Larins, Jons Paļonis, Jons Balkevičs, Radegasts Paroleks, Staņislavs Kolbuševskis – vārdi, kas filologu aprindās neprasa komentārus, – ir gaidīti un sagaidīti viesi dažādos zinātnieku forumos, apmaiņas braucienos.

1961. g. A. Ozols aizstāv doktora darbu „Latviešu klasisko tautasdziesmu sintakses jautājumi”, kā galvenās atziņas ietvertas monogrāfijā „Latviešu tautasdziesmu valoda” (1961), un tas ir vienīgais viņa lielākais darbs, ko iznākam redz pats autors (1993. g. – 2., labots izdevums). Ar šo A. Ozols ir pirmais latviešu valodnieks, kas zinātnu doktora grādu valodniecībā ieguvis pēc 2. pasaules kara. Par izcilu izglītības un zinātnisko darbu docētājs saņem ordeni „Goda Zīme” (1961), tiek ievēlēts par profesoru (1962) un ZA korespondētājlocekli (1963). Tomēr 1963. g. sākumā atklājas, ka A. Ozols ir smagi saslimis un ka viņa dzīvību apdraud ļaundabīgs audzējs. Sākas 15 mēnešu ilgais varoņpilnais pēdējais dzīves cēliens...

Apzinoties, cik maz laika viņam vairs palicis, Arturs Ozols veic šķietami neiespējamo – turpina vadīt katedru, raksta iecerētās konceptuāli svarīgās apceres, recenzijas, ir oponents vairākām disertācijām, paātrina darbu pie monogrāfijas par XVI–XIX gs. veclatviešu rakstu valodu, vāc materiālus un

aizsāk manuskriptu par jaunlatviešu valodu. Vēl 1964. g. jūnijā A. Ozols piedalās valsts eksāmenos, diplomdarbu aizstāvēšanā, vada pēdējo katedras sēdi, kurā sniedz pārskatu par paveikto un dod norādījumus, ieteikumus turpmākam. Darbīgās gaitas apraujas 1964. gada 29. jūnijā. Uz mūža māju savu skolotāju un zinātnieku kolēģi un studenti pavada 2. jūlijā. Apbedīts Rīgā, II Meža kapos, Jāņa Poruka kalniņā, blakus mātei Marijai Ozolai, kuras pārbedīšanu turp ģimenei skumīgajās dienās noorganizē Artura brālis Arvīds Ozols. Nu arī viņš, neiztrūkstošais A. Ozola piemiņas konferenču apmeklētājs, kopā ar sievu atdusas turpat.

Artura Ozola apkopotie materiāli par latviešu valodas vēsturi, lielā mērā arī traģiskā likteņa latviešu valodnieka Alvila Augstkalna (1907–1940) uzskatu atspoguļojums, iznāk grāmatā „Veclatviešu rakstu valoda” jau pēc autora nāves. Lielu darbu A. Ozols veicis latviešu valodas gramatiskās struktūras, īpaši sintakses, izpētē. Viņš devis jaunas atziņas stilistikā, tāpat leksikoloģijā un frazeoloģijā, aktīvi piedalījies latviešu zinātniskās terminoloģijas izstrādē. Svarīgs ir zinātnieka devums valodas un literatūras mācīšanas metodikas pilnveidē. Daudzas viņa teorētiskās atziņas aizvien vēl ir autoritatīvas, monogrāfijas par tautasdziesmu valodu un veclatviešu rakstiem sen kļuvušas par jauno filologu rokasgrāmatām. A. Ozola zinātniskais mantojums ir nozīmīgs ne tikai latviešu filoloģijā, bet baltistikā vispār.

Pēc zinātnieka nāves viņa kolēģi un bijušie audzēkņi apkopo un publicē periodikā izkaisītos un manuskriptā palikušos Artura Ozola valodniecības rakstus krājumā „Raksti valodniecībā” (1967), darbus folkloristikā – krājumā „Raksti folkloristikā” (1968). Izvērstu A. Ozola dzīves un darba gaitu aprakstu 1967. g. izdevumam, tāpat A. Ozola darbu bibliogrāfiju 1968. g. izdevumam sniegusi viņa studiju biedre pirmskara Latvijā folkloriste Vilma Greble. Kā valodniecības kolēģu atvadu veltījums savam nesavtīgajam padomdevējam – A. Ozols bijis zinātnisko darbu vadītājs un vērtētājs vai visiem pirmajiem padomju laika latviešu valodniekiem – 1968. gadā iznāca LVU zinātnisko rakstu 86. sējums „Latviešu leksikas attīstība” – lielā mērā Artura Ozola ieteikumu un ideju realizējums. Ievadvārdus šim sējumam rakstījusi Alīse Laua, krājums sākas ar pamatīgu A. Ozola apcerējumu par aizgūto leksiku veclatviešu rakstos, kas bijis iecerēts kā pielikums „Veclatviešu rakstu valodai”. Jaunākos laikos A. Ozola devumu literatūrzinātnē plašāk ieskicējis Jānis Kušķis piemiņas rakstā „Artūram Ozolam – 90. Latviešu valodnieks, folklorists un literatūrzinātnieks” („Baltu filoloģija” XI (1) 2002, 145–149).

Profesora Artura Ozola nozīmīgākie iespiestie darbi ir „Tautas dziesmu literatūras bibliogrāfija” (1938); „Latviešu tautasdziesmu valoda” (1961; 1993. g. – 2., labots izdevums); „Veclatviešu rakstu valoda” (1965); „Raksti valodniecībā” (1967); „Raksti folkloristikā” (1968).

Izcilā zinātnieka piemiņai kopš 1965. gada L(V)U Latviešu valodas katedra (kopš 1991 Baltu valodu, kopš 2008 Baltu valodniecības un Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra) ik gadus rīko starptautiskas Artura Ozola dienas

konferences. Tās notiek vai nu 18. martā, kas ir prof. A. Ozola dzimšanas diena, vai tai tuvos datumos un visbiežāk ilgst divas dienas. Uz tām pulcējas valodnieki un citi dažādu paaudžu filoloģijas entuziasti, lai dalītos zinātniskajā, pedagoģiskajā, metodiskajā pieredzē, iepazīstinātu ar atklājumiem, aktualizētu ko aizmirstu vai problemātisku. A. Ozola dienas konferences ir tematiskas, tām iznāk (gan ar pārtraukumiem) tēžu krājumi, konferencēs nolasītos referātus iespējams publicēt starptautiski recenzējamā baltu valodniecības žurnālā „Baltu filoloģija”.

Beidzamajos gados starptautiskās A. Ozola dienas konferences tikušas saistītas ar kāda baltu filoloģijas darbinieka vārdu un viņa veikumu. Tādējādi tiek godināts ne tikai LU zinātnieks, bet tiek aktualizēts to pētnieku darbs, kas tematiski bijis nozīmīgs arī Arturam Ozolam. Tāpat zināmas pārvirzes notikušas piemiņas dienu dalībnieku sastāvā. Sākotnēji uz A. Ozola dienas konferencēm diezgan kuplā skaitā ieradās pētnieki no Maskavas, Minskas, Tartu, Tallinas, bet beidzamajā laikā biežāk viesojušies referenti no Viļņas, Kauņas, Šauļiem, Klaipēdas.

Ar profesora Artura Ozola dienas konferenci saistās vēl kāda jauka tradīcija – daudzus gadus konferences dalībnieku skatus ir priecējusi t. s. Ozola puķe, kam ir pašai sava vēsture. Apaļajā dzimumdienā zinātniekam uzdāvināta krāšņa acālija. Kad A. Ozola vairs nebija, puķe nonāca LVU Botāniskajā dārzā. Tā uzziedēja marta vidū, taisni uz Ozola piemiņas konferenci, un kā svētku sveiciens tika atgādāta uz fakultāti. Kad bija izziedējusi, vesta atpakaļ uz Botānisko dārzu, jo acālijām vajadzīga noteikta skābuma augsne, paliels gaisa mitrums, īpaša laistīšana, apgaismojums u. tml., ko fakultāte, saprotams, nevar nodrošināt. Lai Ozola puķe uzziedētu arī citugad, to atkal aprūpēja dārzkopības speciālisti. Tā tas ilga gadiem. Kad oriģinālās Ozola puķes mūžs bija galā, tās vietā Botāniskajā dārzā tika uzziedināta cita, un Filoloģijas fakultāte ik reizes saņēma krāšņu acālijas krūmu konferences norišu atdzīvināšanai. Dzīves ritmam kļūstot steidzīgākam, tradīcija šķita jau pārtrūkusi. Ziedi A. Ozola dienas konferences telpās, saprotams, bija arī turpmāk, tikai tie nāca no tirgus un bija parasti krāšņumaugi. Pateicoties LU Akadēmiskā departamenta ieinteresētībai fakultāšu tradīciju saglabāšanā un Latvijas rododendru un acāliju tēva, LU profesora Riharda Kondratoviča, tāpat LU Botāniskā dārza darbinieču atsaucībai, Ozola puķe 2011. gada martā ir atsākusi priecēt piemiņas konferences dalībniekus un viesus.

Pēc profesora Artura Ozola dienas konferences tiek apmeklētas A. Ozola un citu baltu valodnieku atdusas vietas Meža kapos.

A. Ozola dienas konferenci atbalsta LU Akadēmiskais departaments. Par profesoru Arturu Ozolu un viņa piemiņas konferencēm izveidota īpaša LU mājaslapas nodaļa „Pētniecība” sadaļa „Ikgadējās konferences”, ko atliek turpināt un kuplināt.

RAKSTI

Arturs Ozols latviešu sintaksē

Arturs Ozols in Latvian Syntax

Inta Freimane

Latvijas Universitātes emeritētā profesore

Arturs Ozols ir izcila personība latviešu filoloģijā. Viņš darbojies folkloristikā un valodniecībā, abas nozares saistot vienotā izpētes sistēmā. Savu doktora darbu viņš veltījis latviešu tautasdziesmu sintakseī. A. Ozols pētījis sintaksi vienotā sintaktiski semantiskā sistēmā un izstrādājis atbilstošu terminu sistēmu. Viņa pirms pusgadsimta veiktie pētījumi ienākuši sintakses teorijā kā teorētiski vispārinājumi – radošs ieguldījums vispāriņgajā valodniecībā.

A. Ozola sistēma atbilst mūsdienu līmeņu teorijas prasībām: viņš secīgi runā par sintaktiskajiem sakariem, vārdu savienojumiem un teikumu, vārdu savienojumus cieši saistot ar teikuma izpratni. Integrālo sakaru teorijā viņš jau tajā laikā vienkāršā teikumā šķir vārdu sakarus no teikuma nozīmības sakariem.

Galvenās novitātes A. Ozola teorijā: vārdkopas ir nozīmīgas teikuma izveidē; izvirzīts *pievilks* kā jauns pakārtojuma paveids; izvirzīts jauns sakārtoto vārdu savienojumu tips – *vārdrindas* – ar diviem apakštipiem (*diokāršojumiem* un *blīvējumiem*); izvirzīts latviešu sintaksē jauns vārdkopu tips – *saliktas vārdkopas*; izstrādāta jauna, uz *kondominācijas* teoriju balstīta vienkārša teikuma tipoloģija; kondominanšu savstarpējo attieksmju izpratnē iezīmējas mūsdienīgās aktuālā dalījuma teorijas aprises. Vienkārša teikuma teorijā A. Ozols izcēlis verba lomu. Modalitātes kā sintaktiski stilistiskas kategorijas izpratnē viņš saskatījis atšķirības no predikativitātes kā būtiskas teikuma pazīmes.

Novitātes sastopamas arī viņa palīglocekļu teorijā, gan precizējot līdzšinējos locekļus (papildinātāju, pielikumu, daļēji *apzīmējumu*), gan arī ieviešot jaunus apstākļus (*vides, līdzekļa, ierobežojuma un stāvokļa* apstākļi, *pavadapstākļi*).

Visas A. Ozola novitātes gandrīz jau to tapšanas stadijā, tiešā veidā vai arī nedaudz pārveidotas, ienākušas mūsdienu sintaksē – „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” sintakses daļā (1962). A. Ozols ir pievērsies arī grūtajiem sintakses vienību robežjautājumiem – teikumlocekļu robežu un vienkārša / salikta teikuma robežu jautājumiem. A. Ozola izstrādātajā sintakses teorijā valodniekiem arī pašreiz iespējams atrast daudz ierosmju un vērtīgu teorētisku atziņu.

Atslēgvārdi: blīvējumi, dominante, kondominācija, kondominantes, novitātes, pavadapstākļi, pievilks, vādrindas.

Apcerot tematu „Arturs Ozols latviešu sintaksē”, iespēju robežās pievērsīsimies A. Ozola personības lomai sintakses izpētē un faktoriem, kas rosinājuši viņa oriģinalitāti. Lai padarītu uzskatāmāku viņa darbu sintaksē, nedaudz

apskatīsim arī viņa metodiķa pieredzi, izmantoto metodoloģiju un darba gaitā radītās novitātes sintaksē: runāsim par sintaktisko sakaru sistēmas raksturojuma saistījumu ar vārdu savienojumu un teikuma struktūras izpratni un novitātēm teikuma locekļu izpratnē, kā arī par dažiem svarīgākajiem sintaktisko struktūru robežjautājumiem.

1. Arturs Ozols kā personība

Laikam ritot, mēs attālināmies no kāda notikuma vai personības, un tie pamazām kļūst par vēsturi. Vēsture ir visai subjektīva gan kā pagātnes faktu krājums indivīda un sabiedrības apziņā, gan arī kā zinātnes nozare. Kādos savos pierakstos bez precīzas avota norādes atradu ļoti zīmīgus vārdus, kurus to trāpīguma dēļ tomēr atļaušos citēt – tos esot teicis viens no vecākajiem Grieķijas vēsturniekiem, Hērodots no Halikarnāsas, un tie skan šādi: „Ļoti maz kas notiek īstā laikā, viss pārējais notiek neīstā vai nenotiek nemaz, tādēļ godprātīgs vēsturnieks izlabo šos trūkumus.” Centīsimies neko nelabot un tomēr būt godprātīgi. Laika distance pagātnes notikumus gan attālina, bet reizēm arī ļauj labāk saskatīt un objektīvāk novērtēt. Par pagātņi un tād arī par vēsturi jau sen ir kļuvis latviešu Filologs (patiešām ar lielo burtu!) A. Ozols, tomēr viņa darbs, viņa domas un idejas ļauj un pat liek mums par viņu runāt ne tikai pagātnes, bet arī tagadnes formā. Pieminot A. Ozolu viņa simtajā dzimšanas dienā un vērtējot viņa darbus sintaksē, centīsimies būt objektīvi pret vēsturi.

A. Ozola – izcila latviešu folklorista un valodnieka – darbība abās nozarēs ir savstarpēji papildinoša. No folkloras viņš ir pārgājis valodniecībā, bet valodu pētījis uz folkloras bāzes, un tas ļāvis viņam gan piekļūt pie daudzām pagātnē mutvārdos nostiprinātām un vēlāk rakstos fiksētām vēsturiski nosacītām nacionālās valodas parādībām, gan arī likumsakarīgi tās saistīt ar sava laika valodu. Sintaksē valodai ir visai daudz kopēja ar mūsdienām – vairāk atšķiras pieeja valodas izpētei nekā valodas faktu materiāls. A. Ozola ieguldījums valodniecībā, it īpaši sintaksē, vēl joprojām nav pilnībā izprasts un apgūts.

A. Ozola darbus valodniecībā plaši un vispusīgi ir apcerējis Jūlijs Kārklīšs, raksturojot tos gan no praktiskā, gan no teorētiskā viedokļa (Kārklīšs 1967). Viņš ir analizējis A. Ozola darbību saistījumā ar skolu gramatikām un valodas mācīšanas metodiku, valodas kopšanā – valodas prakses jautājumu risināšanā, kā arī leksikoloģijā, leksikogrāfijā, frazeoloģijā un citur. Tomēr par galveno A. Ozola devumu uzskatāmi problēmu teorētiski risinājumi visās valodnieka darbības jomās, bet it īpaši latviešu literārās valodas vēsturē un sintaksē, viņa ieguldījums vispārīgajā valodniecībā. J. Kārklīšs ir uzsveris A. Ozola zinātniskās domas novatorismu viscaur – visā viņa darbībā. Interesentiem patiešām iesaku izmantot minēto J. Kārklīņa apcerējumu – tas ir vērtīgs arī pašreiz, kad skatījums uz A. Ozola sintakses teoriju veidojas mazliet atšķirīgs un daudzi viņa izvirzītie jautājumi tiek risināti atšķirīgās sintaktiskās sistēmās (piemēram, sekundārās predikatīvātes gadījumos).

Tā kā A. Ozols savu mūžu beidzis pirms pusgadsimta, mēs nedrīkstam viņa darbu vērtēt tikai no mūsdienu aktualitāšu viedokļa. Taču jauno laiku iezīmes un it kā potenciālas norādes uz tām A. Ozola teorētiskajā devumā reizēm izpaužas visai spilgti. Sintakses izpētē A. Ozols ir pavisam tuvu pienācis daudziem mūsdienās *aktuāliem, kardināli svarīgiem teorijas jautājumiem*, kaut gan risinājis tos sava laika iespēju robežās. Vismaz dažus galvenos no tiem centīsimies turpmāk pieminēt.

Būdams labestīgs un iejūtīgs pret kolēģiem, īpaši gados jaunākiem, A. Ozols vienmēr bijis idejām bagāts un ar tām dāsni dalījies. Viņš ir apzinājies, ka latviešu valodā līdz viņa laikam pētīti 1) senie teksti un 2) dialekti, bet mūsdienu latviešu literārā valoda un tās vēsture *teorētiski* nav pētīta.

Vērtējot A. Ozola devumu sintaksē, jāņem vērā īpašie apstākļi, kādos viņš ir strādājis. A. Ozols ir pētījis *klasisko tautasdziesmu* valodu (tās publicētais rezultāts – monogrāfija „Latviešu tautasdziesmu valoda” (Ozols 1961), bet tajā pašā laikā, paralēli viņam, vesels autoru kolektīvs ir gatavojis *mūsdienu* latviešu literārās valodas gramatikas *sintakses* daļu (Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 2, 1962).

Sintakses izpētē A. Ozolam ir palīdzējusi jau kopš agras jaunības viņam piemītošā interese par latviešu valodu, metodiķa pieredze un prasmīgi izvēlēta metodoloģija (kurā ietilpst arī folkloras izpētes prasme), kā arī izcilas darba spējas un pacietība konkrēta valodas materiāla analizē. Turklāt iepriekš minētie apstākļi – tautasdziesmu sintakses izpēte paralēli mūsdienu latviešu sintakses apraksta tapšanai Zinātņu akadēmijā – ir spieduši visu darīt ātri. Neaizmirstot arī to, ka tautasdziesmu sintakses izpētes teorētiskie secinājumi lielākoties ir attiecināmi kā uz A. Ozola laika sintaksi, tā arī uz pašreizējo, vēl mūsdienīgāko sintaksi.

1.1. Artura Ozola metodiķa pieredze un prasme

A. Ozols jau pirmajā darbā par sintakses mācīšanu (Ozols 1949) iesaka skolā metodiski saistīt visu valodas līmeņu¹ parādības – fonētiku, morfoloģiju un sintaksi – ar pareizrakstību un pareizrunu, bet pēc tam ar literatūru.

Personības tapšanā un attieksmē pret valodu liela nozīme vienmēr ir bijusi skolu gramatikām. Iespējamo slikto gramatikas mācīšanas ietekmi uz personības veidošanās procesu krievu filologs un filozofs Aleksandrs Potebņā (1835–1891) autobiogrāfiskā apcerē raksturojis šādi: „Domāju, ka vēlāk gramatika mani nav biedējusi tāpēc, ka jaunībā neesmu pazinis nevienu gramatikas mācību grāmatu.” (Потебня 1999, 238)

A. Ozols uzsver, ka skolā būtu jāpadziļina valodas izpratne un jāattīsta literārās runas un rakstu prasme, nevis jānāca likumu un ilustrējošu piemēru

¹ A. Ozola darbības laikā termins *valodas līmenis* pašreizējā teorētiskā izpratnē vēl nav lietots – viņa pētījumā izmantota tīri empiriska valodas līmeniskā dalījuma izpratne.

kopojumi. Viņš māca, ka teikuma struktūras un teikuma locekļu analizē nepietiek tikai ar *formāliem* jautājumiem vien.

Pēc A. Ozola domām, skolā nav jārunā par vēl *neizpētītiem* gramatikas jēdzieniem (Ozols 1952). Piemēram, saliktus teikuma locekļus nav iespējams raksturot, neskarot jēdzienus *konteksts* un *vārdkopas*, bet tie tajā laikā pat zinātnē nav skaidri. Un arī pašreiz, jāatzīst, to izpratne ir atšķirīga. Proponējot sintaktisko pieeju locījumu mācībai skolā, A. Ozols ir saskatījis locījumu *semantikas* lomu sintaktisko funkciju realizēšanā resp. teikuma locekļu klasifikācijā un arī formālā un semantiskā principa asimetriju.

Minētās A. Ozola piezīmes liek būt ļoti uzmanīgiem ar sintakses parādību skaidrojumiem skolā. To laikam gan derētu paturēt prātā arī pašreiz.

1.2. Artura Ozola izmantotā metodoloģija

A. Ozolam ir lieliska *valodas sistēmas izjūta*. Teikuma pētījumus viņš cieši saista ar *domāšanu* un *spriedumu* kā domāšanas formu. Teikuma kodolos viņš ir centies saskatīt un parādīt *elementārākos spriedumu izteikšanas modeļus* latviešu sintaksē. A. Ozols rāda sintaktisko struktūru izveides paņēmienus, tipus un modeļus (piemēram, vārdu savienojumu un vienkārša teikuma gramatiskā kodola analizē).

Realizējot savu pētījumu, A. Ozolam acīmredzot vajadzēja izšķirties, vai sākt sintakses izpēti ar skaidri saredzamo, kontrastaino un reljefo, vai arī ar to iekšējo, saturisko, kas piešķir jēgu ārējam veidolam. Kas ir galvenais, primārais? Kā mūžīgajā dilemmā – vista vai ola? Vienpusēja atbilde nav iespējama – abi jēdzieni ir vienlīdz svarīgi. A. Ozols ir ļoti labi apzinājis *strukturālā* un *semantiskā* aspekta vienotību valodā, it īpaši sintaksē, un licis to savas teorijas pamatā. Viņš ir ņēmis vērā arī *subjektīvi stilistisko* faktoru ietekmi uz sintakses vienībām, uz struktūru izveidi un funkcijām.

Par sintakses pētījumu bāzi A. Ozols ir izvēlējis *funkcionāli strukturālas* vienības no vidusdialektā iespējamajām latviešu tautasdziesmām. Viņš ir meklējis objektīvus kritērijus teikuma struktūras analīzei *kontekstā*, ņemot vērā teikuma *komunikatīvo* funkciju.

Augsti vērtējama A. Ozola attieksme pret terminiem. Arī mūsdienās ļoti svarīga ir viņa tēze: „Nevajag jaunus terminus, kas nedod neko jaunu un nepalīdz dziļāk izprast valodu.” (Ozols 1949) Terminu izstrādē un lietojumā A. Ozols ir novators un savos pētījumos veido *vienotu terminu sistēmu*. Tas ir īpaši svarīgi strukturāli analogisku sintaktisku struktūru vērtējumā. Pēc viņa terminoloģijas, sintaktiskās struktūras var būt gan vienkāršas, gan saliktas, gan paplašinātas (tādas ir vārdkopas, kondominācija resp. teikuma kodols un teikuma locekļi, piemēram, tā sauktais absolūtais datīvs ir salikts pavadapstāklis). Vārdu sakarus viņš sauc par diferenciāliem, bet teikuma sakarus par integrāliem. Kā vieni, tā otri ir gan primāri, gan sekundāri. Turklāt sekundārie integrālie sakari doti sistēmiskuma saglabāšanai – kā teicis pats autors, lai „ienestu

disertācijā resp. sintakses sistēmas apskatā zināmu funkcionālu harmoniju” (Ozols, 1967b). Terminus A. Ozols izstrādājis atbilstošus attiecīgo parādību raksturam. Tā, piemēram, divu teikumu attieķšanos vienam pret otru kā viena teikuma sastāvdaļai viņš nosaucis par *kondukciju* (lat. *condūcere, -dūxī, -dictum* ‘cieši saistīts, nedalāms, vesels’), bezkopas teikuma gramatisko centru par *izotēmu*, uzrunu par *asociatīvo teikuma locekli* u. tml.

Jāatzīmē arī *vispārīnātu principu* izvirzījums kā valodas izpētes metode. Izvirzot pēc iespējas skaidrākus principus, atkrīt nepieciešamība pēc detalizēti sadrumstalota apraksta, kā tas, piemēram, vērojams latviešu interpunkcijā – principi ir labāks, loģiskāks orientieris nekā telefona grāmatas reģistriem līdzīgs faktu uzskaitījums. Piemēram, A. Ozols ir atzinis, ka „noteikta sistēma (kaut gan ar trūkumiem) pieturas zīmju lietošanā laikā, kad vēl nebija normētas latviešu gramatikas un līdz ar to normētas interpunkcijas, ir izbīls Kr. Barona sasniegums” (Ozols 1968, 302). Taču principiem ir augsta vispārīnājuma pakāpe – tos iespējams izvirzīt tikai pēc padarīta „melnā” darba, t. i., pēc valodas faktu apkopošanas, analīzes un nepieciešamo vispārīnājumu izdarišanas, kas savukārt ļauj labāk izprast un uzskatāmi parādīt reāli eksistējošu sistēmu.

2. Novitātes latviešu valodas sintakses sistēmas un tajā ietilpstošo struktūru izpratnē

A. Ozola izstrādātā sintakses apraksta sistēma ir arī mūsdienu latviešu valodas sintakses pamatā. Tā sāka ar secīgu sintaktisko sakaru raksturojumu, kam seko sintaktisko vienību un sintaktisko līdzekļu apraksts, sākot no zemākā līmeņa uz augšu: vārdrindas, vārdkopas, vienkāršs teikums, salikts teikums. Turklāt visā sistēmas interpretācijā uzsvērtas kopsakarības – nekas nav skatīts ārpus sakariem, vienībām, struktūrām un izolēti no semantikas.

Semantikas lomai teikuma struktūras izveidē un teikuma locekļu izpratnē A. Ozols ir pievērsis īpašu uzmanību: ar teikuma locekļiem mēs gribam kaut ko pateikt, tāpēc vissvarīgākā ir nozīme. A. Ozols par īpaši svarīgu ir uzskatījis semantikas lomu *teikumlocekļu identifikācijā* un izveidojis vienotu sintaktiski semantisku sistēmu, ņemot vērā vissmalkākās vārdu vispārīnāto nozīmju nianšes gan vārdu savienojumos, gan teikuma struktūrā.

2.1. Artura Ozola sintaktisko sakaru sistēma saistījumā ar vārdu savienojumu un teikuma struktūras izpratni

A. Ozols pirmais latviešu valodniecībā sintakses raksturojumu ir sācis ar sistēmiski aptverošu sintaktisko sakaru izpēti kā vārdu savienojumos, tā arī teikumos. Viņš ir izstrādājis jaunu, oriģinālu sintaktisko sakaru sistēmu – gan principiāli nozīmīgu plašā tvērumā, gan arī iespējami, pat skrupulozi detalizētu izpētīto faktu apjomā. Tajā vārdu savienojumi uzskatāmi parādās kā

zemāks līmenis teikuma struktūrā un vārdkopu komponenti kā teikumā funkcionējoši locekļi². A. Ozols vārdu savienojumu analīzi cieši saista ar teikuma analīzi.

Diferenciālie un integrālie sakari vienkāršā teikumā pirmo reizi latviešu sintaksē rāda tās pagājušā gadsimta beigās populārās teorijas aizsākumus, kurā vārdu sakari vienkāršā teikumā tiek šķirti no teikuma nozīmības sakariem. Primārie integrālie sakari tradicionālajā gramatikā atbilst sakariem starp virslocekļiem, bet sekundārie integrālie sakari ieguvuši jaunu nozīmi – tie rāda attieksmi pret *visu gramatisko centru*, tā iezīmējot gadsimta beigās aktuālo teoriju par strukturāli nozīmīgiem teikuma komponentiem ārpus teikuma kodola resp. gramatiskā centra, kas vēlāk izvērtās situantu resp. determinantu teorijā³.

Minēsim dažas galvenās *novitātes* A. Ozola analīzes sistēmā.

Vienkārša teikuma tipoloģija A. Ozola izstrādātajā sistēmā izdarīta pēc gramatiskā centra locekļu leksiski semantiskām potencēm vārdkopu veidošanā. Veidojas jauna, oriģināla *sintaktisko sakaru sistēma*, kurā izceļas vairākas *novitātes*.

Primāro diferenciālo sakaru sistēmā blakus trim tradicionālajiem pakārtojuma paveidiem A. Ozols ievieš jaunu, ceturto – *pievilkumu*, reizē ar to veidojot arī jauna vārdkopu tipa – *salikto vārdkopu* – izpratni.

Pievilkums realizējas saliktās vārdkopās ar diviem centrālajiem un vienu atkarīgo komponentu. Mūsdienīgākā, tātad citā, atšķirīgi izprotamā sintakses sistēmā⁴ A. Ozola proponētā izpratne būtu precizējama, bet viņa laikā tā noteikti bija solis uz priekšu, jo saliktajās vārdkopās pievilkumā esošais loceklis tika īpaši izcelts, tādā veidā tam pievēršot uzmanību.

Kā patstāvīgu blakus sakārtojumam un pakārtojumam A. Ozols ir izvirzījis *salīdzinājuma* attieksmi un *salīdzinātāju* kā īpašu teikuma locekli, kas turklāt veido saliktas vārdkopas⁵.

A. Ozola laikā sekundārās predikativitātes teorija vēl nebija attīstīta un pilnībā nonākusi līdz latviešu valodniekiem. Varētu pieņemt, ka čehu valodnieka V. Mateziusa mācība par *puspredikatīvām konstrukcijām* A. Ozolam vēl nav bijusi pieejama un viņš to nav izmantojis, vismaz autorei rīcībā par to nav ziņu. Arī A. Potebņas mācība par *sekundāro predikāciju* (второстепенная предикация) nav radusi atbalsi un attīstību A. Ozola teorijā – viņš sev ir izvirzījis citus uzdevumus un mērķtiecīgi tos realizējis.

² Par terminiem *sakari* un *attieksmes* domājot, esmu secinājusi, ka būtu lietderīgi terminu *sintaktiskie sakari* lietot, runājot par noteiktu vienību resp. struktūru komponentu saistījumu, piemēram, *predikatīvais sakars*, *pakārtojuma sakars* u. tml., bet ar terminu *sintaktiskās attieksmes* saprast sintaktiski semantiskās attieksmes (tādas kā atributīvā, posesīvā u. tml.). Sintaktiskās attieksmes parasti uzslāņojas uz noteiktiem sintaktiskiem sakariem, kuri savukārt veido sintakses vienību skeletu – strukturālo pamatu.

³ Taču visi situanti ir patstāvīgi teikuma locekļi – patstāvīgas nozīmes vārdi, bet A. Ozola teorijā tie ir dažādi – uzruna, izsaukmes vārdi, partikulas, iestarpinājumi.

⁴ Turklāt jāpatur prātā, ka jaunā sistēma likumsakarīgi izaug no vecās un balstās uz to.

⁵ Pašreizējā izpratnē gan pievilkuma, gan salīdzinājuma sakarā saskatāma *sekundārā predikativitāte*.

A. Ozols proponē *sintaktiskās ekvivalences* attieksmes – pronominālas un nominālas (galvenokārt tautasdziesmu materiālā un tāpēc mazāk svarīgas mūsdienu latviešu sintaksē). Uzrunas attieksmes ar pārējo teikumu sauktas par *ievirzes* jeb *uzrunas* attieksmēm.

A. Ozols izvirza jaunu, oriģinālu pieeju *vārdu savienojumu* izpratnē. Viņš min *jaunu sakārtoto vārdu savienojumu* tipu – *vārdrindas* (te ietilpst divi apakštipi – *divkāršojumi* un *blīvējumi*).

A. Ozols izvirzītais *salikto vārdkopu* tips ir liels solis uz priekšu vārdkopu struktūras un arī to funkcionēšanas izpratnē. Viņš ir arī izteicis domu, ka *vārdkopu* (īpaši paplašināto) *apjoms* var aptvert visu teikumu, ar to spert soli tuvāk mūsdienu izpratnei par vārdkopu funkcionēšanas iespējām teikumā.

Uz sekundāri diferenciālo sakaru pamata A. Ozols ir izvirzījis tādus vārdu savienojumus kā salīdzinājumi, tautoloģija, konvarianti, frazeoloģismi, kas ir ļoti svarīgi tieši tautasdziesmu materiālā.

A. Ozols ir izstrādājis jaunus, oriģinālus *vienkāršā teikuma tipoloģijas* principus. Padziļināti pētījot gramatisko centru un proponējot *kondominācijas* teoriju, tiek precizēta predikatīvā attieksme eksplīcītos divkopu teikumos ar sadalītu gramatisko centru: *kondominantes* – teikumpriekšmets un izteicējs – līdztiesīgi dominē teikuma kodolā. Verba 1. un 2. personas formas kā *izteicējdominantes* ir pārejas kategorija no verbāliem divkopu uz vienkopas teikumiem. Teikumos ar nesadalītu gramatisko centru ir *dominante* un iespējama tikai viena kopa – tie ir vienkopas teikumi.⁶ Kondominācijā teikumpriekšmeta un izteicēja funkcijā A. Ozols ietvēris visas iespējamās formas, arī atkarīgos locījumus. Tajā iesaistoties netiešam teikumpriekšmetam datīvā, veidojas salikts gramatiskais centrs.

A. Ozols kondominācijas tipus šķir arī pēc semantikas (Ozols 1961, 320).

A. Ozola teorijā atrodamas mūsdienīgās *aktuālā dalījuma* teorijas iezīmes. Pēc A. Ozola domām, kondominantes veido tādu vārdu pāri, kas parāda vienu vārdu (teikumpriekšmetu) kā vairāk zināmu, tā padarot valodu par saziņas līdzekli. Izsacījumā resp. teikumā par teikumpriekšmetu vienmēr tiek pateikts kaut kas mazāk zināms, jauns, un to dara izteicējs. Šī tēze balstīta uz sprieduma komponentu izpratni un sasaucas ar mūsdienu sintaksē ienākušajiem aktuālā dalījuma teorijas jēdzieniem *tēma* ↔ *rēma*.⁷ Teikuma kodolu A. Ozols uzskata par tādu predikatīvo attieksmju vienību, kas ietver paralēles ar sprieduma komponentiem un atbilst valodas komunikatīvās funkcijas galvenajai jēgai, pēc kuras izsacījumā resp. teikumā vienmēr pateikts kaut kas „nezināms” vai mazāk zināms, kaut kas jauns kā *izteicējs* par kaut ko „dotu”, „zināmu” vai vairāk zināmu, komunikācijas dalībniekam pazīstamu – kā par

⁶ *Teikuma kopas* jēdziena izpratni A. Ozols nav pietiekami izstrādājis, un tā nav konsekventi vienprātīgi uztverama.

⁷ A. Ozols nav lietojis attiecīgo aktuālā dalījuma teorijas terminoloģiju.

teikumpriekšmetu. „Zināmais” un „nezināmais” tiek gramatiski reducēts uz vārdu pāri, kurā katram vārdam iespējams noteikt tā sintaktisko funkciju, atskaitot ļoti retus idiomātiskus frazeoloģismus vai gramatiskas konstrukcijas, kad veidojas *salikti* teikumlocekļi. Te jāmin tie sarežģītie gadījumi, kas mūsdienu sintaksē attiecināmi uz sekundāri predikatīvajiem komponentiem, kad „zināmais” ar „nezināmo” ir sarežģītākās strukturālās attieksmēs – šādā izteikumā varētu parādīties otrā, sekundārā rēma.

2.2. Arturs Ozols par verba lomu teikumā

Pēc A. Ozola uzskata, teikuma kodols ir mainīgs un tā dinamika izpaužas kā objektīvās īstenības sarežģīto attieksmju atspoguļojums cilvēka domāšanā. Šāda pieeja sasaucas ar L. Tenjēra verba valences teoriju un daudzu sintakses speciālistu uzskatiem par verba nozīmīgo konstruējošo lomu teikuma struktūrā. Pēc šiem uzskatiem, verbs veido teikuma struktūras pamatu un piesaista sev gan subjekta (tradicionālā izpratnē – teikuma priekšmeta) nosaukumu kreisajā valencē, gan objekta vai citas nozīmes nosaucējus locekļus (tradicionālajā izpratnē palīglocekļus) labējā valencē.

A. Ozols verba teikumā ar sadalītu gramatisko centru neuzskata par galveno, taču ir pievērsis nopietnu uzmanību *verba lomai* teikuma struktūrā, it īpaši saitiņverbiem neverbālos divkopu teikumos. Viņš atzīst verba klātienes un arī neklātienes nozīmīgumu divkopu teikuma gramatiskā kodola un līdz ar to arī palīglocekļu identificēšanā. Īpašu uzmanību viņš ir pievērsis verbam *būt*, kam ir iespējama gan pilntiesīga verba loma, gan arī saitiņas funkcija, un abas šīs funkcijas ir savā starpā nošķiramas.

Darbā „Daži latviešu valodas struktūras jautājumi” (Ozols 1967b) viņš verbam *būt* latviešu valodā proponē 4 nozīmes, katru savā sintaktiskā konstrukcijā: 1) *kopulatīvā* jeb saitiņas nozīme modelī N + (būt) + N: *Lieta ir skaidra*; 2) *eksistenciālā* jeb *pastāvēšanas* nozīme: (būt) + N vai N + (būt): *Vēl ir agrs. Cik kluss visapkārt ir*; 3) *posesīvā* jeb *piederības* nozīme: D + (būt) + N; reti N + (būt) + D: *Tev bij (ir) dēli, man bij (ir) meitas*; 4) *situācijas, stāvokļa* jeb *atrašanās* nozīme: (būt) + L; N + (būt) + L: *Mēs bijām baznīcā*. Kopulatīvā ir saitiņas nozīme, pārējās – pilntiesīgas nozīmes, un tām savukārt ir atrodami sinonīmiski pilnnozīmes verbi.

Adjektīva nominatīvus *agrs, mitrs, vēss* tādās konstrukcijās kā *Ir agrs. Mežā ir rudenīgi mitrs un vēss* A. Ozols atzīst par teikumpriekšmetiem. Viņš uzskata, ka te notikusi adjektīva konversija – pāreja lietvārdos, ko nosaka sintaktiskās konstrukcijas. Viņa izpratnē arī *Būs jau labi* ir divkopu teikums. Šajā gadījumā ir grūti piekrist A. Ozolam. Te būtu jāņem vērā vārdšķiru vispārinātā gramatiskā semantika, pēc kuras īpašības vārds mūsdienu valodā nav substances nosaukums un adverbs jau ne tik. Šādos gadījumos varētu domāt par konstrukciju semantisku kondensāciju vai ko tamlīdzīgu. Strukturāli funkcionālajam principam jābūt ne vien formāli, bet arī semantiski motivētam un

pamatotam. Minēto konstrukciju struktūra mūsdienās nerāda konversiju – adjektīvs un adverbs patur gan savu leksisko, gan gramatisko semantiku.⁸

2.3. Modalitāte teikumā Artura Ozola izpratnē

Jau pirms pusgadsimta A. Ozols ir saskatījis atšķirības starp modalitātes *subjektīvi stilistiskā* niansējuma izpausmi teikumā un *sintaktiskiem līdzekļiem*, kas *objektīvi* nepieciešami teikuma funkcionēšanai.

A. Ozols šķir trīs modalitātes paveidus:

- 1) partikulāro modalitāti;
- 2) teikuma funkcionālo modalitāti (pēc intonācijām);
- 3) verbālo modalitāti (ko teikumam piešķir attiecīga verba izteiksme).

A. Ozols ir papildinājis un konkrētizējis modalitātes izpratni atbilstoši sava laika sintakses attīstības līmenim, īpaši izceļot teikuma *partikulāro modalitāti* kā subjektīvi motivētu stilistiski sintaktisku kategoriju un norobežojot to no predikatīvātes: modalitāte kā teikumā tieši paustā runātāja attieksme pret īstenību nošķirama no sintaktiskā laika un sintaktiskās personas, kas sevī ietver tikai netiešu norādi uz modalitāti. Tādā veidā modalitāte kā *subjektīvi motivēta stilistiski sintaktiska kategorija* tiek precīzāk norobežota no *predikatīvātes* kā teikuma objektīvas pazīmes. Modalitāti izsaka ar intonāciju, verba izteiksmes formām un partikulām, predikatīvāti – ar sintaktisko laiku un personu. Mūsdienīgākā sintakses sistēmā par galvenajām predikatīvātes izpausmes formām tiek uzskatīta objektīvā modalitāte un sintaktiskais laiks.

A. Ozols devis vispusīgu partikulu modālo funkciju lietojuma apskatu – viņš runā par teikuma partikulāro modalitāti, kas rāda runātāja subjektīvu attieksmi nevis pret īstenību, bet pret atsevišķu teikuma locekļu nosauktām parādībām. Tādus teikuma locekļus kopā ar partikulām A. Ozols iesaka saukt par *paplašinātiem teikuma locekļiem*. Tātad, pēc viņa domām, niansētāji palīgvārdi arī var būt teikuma locekļu paplašinātāji.

2.4. Novitātes Artura Ozola palīglocekļu sistēmā

A. Ozols ir plaši un būtiski papildinājis teikuma palīglocekļu teoriju atbilstoši savai sistēmai. Viņa devums teikuma locekļu teorijā ir vispusīgs un novatorisks: atklājot tautsdziesmu sintaktisko specifiku, viņš attīsta latviešu sintakses teoriju vispār. Vecā teorija ir bijusi šaura un nepilnīga, bet tautsdziesmu materiāls plašs un bagātīgs, uz radošiem pētījumiem vedinošs.

Palīglocekļu teorijā iespējams iet gan plašumā, gan arī dziļumā. Plašumā – izvirzot un ieviešot jaunus, sistēmiski resp. strukturāli un funkcionāli pamatotos locekļus, dziļumā – pastiprināti pievēršoties kritērijiem, ko nosaka leksiski semantiskie vispārinājumi, un ieviešot jaunus locekļus uz semantiska pamata.

⁸ Arī J. Kārklīņš konversiju šādos gadījumos uzskatījis par visai problemātisku (Kārklīņš 1967, 75).

A. Ozols ir gājis pa abiem ceļiem. Turklāt viņš ir arī precīzējis tradicionālos teikumlocekļus.

Pieminēšu dažas, manuprāt, spilgtākās novitātes palīglocekļu teorijā, proti, pievērsīšos pielikuma un papildinātāja interpretācijai, apzīmējumam kā iespējamam teikuma palīgloceklim un vairāku apstākļu semantiski precizētai un no pierastās atšķirīgai izpratnei.

A. Ozols ir izvirzījis *jaunu pielikuma interpretāciju*: pielikums, kas līdz tam uzskatīts par īpašu saskaņotā apzīmētāja paveidu, atzīts par *patstāvīgu* teikuma loekli. Pēc A. Ozola domām, apzīmētājs ir vārda leksiskās nozīmes sašaurinātājs, bet pielikums rāda sintaktisko ekvivalenci. Tas kā patstāvīgs teikuma palīgloceklis radies no kādreizējās *kvalitātes* kondominācijas un attīstījies par patstāvīgu teikuma loekli, bet apzīmētājs radies no kādreizējās *īpašības* kondominācijas. A. Ozols min divus tipus: identitātes pielikumus un diferencētājpielikumus. Turklāt pielikums var būt ne tikai postpozitīvs un savrupināts, bet arī prepozitīvs (*Incīti, kaķīti* ..) un nesavrupināts (*Adatiņa maza sieva* ..) – šis viņa atziņas izmantotas „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” sintakses daļā.

A. Ozola koncepcijā ne visam var pievienoties, jo 1) sintakses teorija ir attīstījusies, 2) atributīva vai posesīvi atributīva attieksme daudzos gadījumos var būt arī starp predikatīvā sakara locekļiem, šai semantiskajai attieksmei uzslāņojoties uz predikatīvā sakara. Ieteikumi semantiskajā detalizācijā, valodai attīstoties, var tā arī palikt vien ieteikumu statusā, jo strukturāli kā adjektīvs, tā arī substantīvs var funkcionēt par izteicējiem.

Papildinātājus A. Ozols iedalījis 1) tiešos un 2) netiešos un centies precizēt gan robežas starp gramatiskā centra un ārpuscentra locekļiem, gan arī netiešā teikumpriekšmeta un netiešā papildinātāja robežas. Viņš uzskata, ka arī konstrukcijās *Vf + Inf* infinitīvam dominē papildu funkcija un ka tas neietilpst verbālā sastata izteicējā. Mūsdienīgā sintakses sistēmā šādos gadījumos precīzāk ir runāt par izteicēja modifikācijām (tā darījis J. Kārklīšs), nevis par infinitīvu kā patstāvīgu teikuma loekli. Kā nominālie, tā verbālie tiešie papildinātāji A. Ozolam iespējami tikai pie pārejoša verba un atspoguļo to īstenības objektu, ko skar ar verbu (izteicēju vai dominanti), adjektīvu vai adverbu nosauktā parādība (darbība vai stāvoklis), mainīdama šā objekta attieksmi pret kādu citu īstenības objektu (teikuma priekšmetu divkopu teikumā).

„Latviešu tautasdziesmu valodā” (Ozols 1961, 366) teikts: „Netiešais papildinātājs kā TL ir tāds vārds teikumā, kas atspoguļo to īstenības objektu, uz kuru *kā adresātu* attiecas kāds cits īstenības objekts (darbība resp. stāvoklis, kas nosaukts ar verba formu, vai arī priekšmetiski saprotams objekts, kas nosaukts ar nomena vai pronomena formu, vai arī abi minēto tipu objekti). Gan verbālos, gan nominālos teikumos verbs var būt nepārejošs: *Sala man rokas, kājas. Tev aug dēli, man aug meitas.*”⁹

⁹ Asociējas ar piederības kondomināciju: *Man ir dēli*. I. F.

Viens no nosacīti jauniem teikuma locekļiem A. Ozola sistēmā ir *apzīmējums*. To viņš ir pieņēmis, sekojot J. Endzelīnam un T. Porītei (Ozols 1961, 354–358), un tas raksturo ar verbu, adjektīvu vai adverbu izteikta teikuma locekļa kvalitāti, kvantitāti vai identitāti. A. Ozolam apzīmējums kā teikuma loceklis *specificē* īstenības objekta pazīmi (bez tiešas attieksmes pret citu objektu) pie verba, adjektīva vai adverba: *Manas dziesmas gauži skan Asarās darinātas*. Tas saskan ar čehu valodnieku izvirzītajiem atribūtiem gan pie shēmas resp. teikuma strukturālā pamata komponentiem, gan pie ārpusshēmas komponentiem – nomena, verba vai adverba, piemēram, P. Adameca teorijā (Адамец 1978, 211).

Vairāki jaunie A. Ozola ieviestie palīglocekļa – *apstākļa* – paveidi visdrīzāk ir uzskatāmi par padziļinātas leksiski semantiskās izpētes rosinātiem papildu precizējumiem. Tādi ir *vides*, *līdzekļa*, *ierobežojuma* un *stāvokļa* apstākļi, kā arī *pavadapstāklis*.

A. Ozola teikumlocekļu teorija ir vispusīgi izmantota „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” sintakses daļā, taču ne vienmēr konsekventi un atbilstoši A. Ozola izstrādātajai sistēmai – te ieviesti jauni teikuma locekļi, tādi kā *ierobežotājs* (sinkrētisks, ar objekta/adverbiālu nozīmi) un *pavadapstāklis*.

„Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” sintakses daļā nav pieņemts A. Ozola proponētais *stāvokļa apstāklis* – tā funkcijas ir sadalītas starp tradicionālo dubultlocekli, pavadapstākli un arī salīdzinātājdaļu no salīdzinājuma konstrukcijas (kuru A. Ozols raksturojis no sintaktiski stilistiskā viedokļa). Tieši *stāvokļa apstākļa* kā deklinējama komponenta (kas saskaņots ar subjekta nosaukumu un ir pievilkuma attieksmēs ar verbu) izvirzījumu (ne pašu terminu) par īpaši nozīmīgu uzskatījis J. Kārklīšs, kurš min, ka tradicionālajā gramatikā divkārti atkarīgie komponenti saukti par izteicēja īpašības vārdiem resp. predikāta nomeniem (piemēram, to darījuši K. Milenbahs un J. Endzelīns) un ka šie termini ir neskaidri. Dažās jaunākās tā laika skolu gramatikās tas ietilpināts saliktā izteicējā, un te nav skaidri nosakāms teikuma locekļa apjoms (Kārklīšs 1967, 77). A. Ozols *stāvokļa* apstākli raksturojis no strukturāli semantiska viedokļa. Pašreiz arī šeit mūsdienu sistēmā būtu vietā runāt par attiecīgiem *sekundāri predikatīviem* locekļiem.

„Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” sintakses daļā (1962) nav *vides* un *līdzekļa* apstākļu – autoru interpretācijā izmantoti gan A. Ozola izvirzītie jaunie teikumlocekļi, gan arī tradicionālie – te, tāpat kā mūsdienu sintakses teorijā vispār, vērojams zināms eklektisms.

3. Sintaktisko robežgadījumi risinājumi Artura Ozola teorijā

A. Ozols ir ļoti labi apzinājies arī grūtos *robežjautājumus* sintaksē un sistēmiskuma ietvaros centies tos risināt. Nedaudz pievērsīsimies 1) gramatiskā centra un palīglocekļu robežām un 2) vienkārša teikuma un salikta teikuma robežu jautājumiem.

3.1. Gramatiskā centra locekļu un palīglocekļu robežas

Šo visai sarežģīto jautājumu A. Ozols risinājis, uzsverot vārdkopu, teikuma locekļu un teikumu tipoloģijas ciešo saskari, un izvirzījis *teikuma locekļa apjoma* problēmu. Viņš proponē saliktās vārdkopas visa teikuma apjomā, tātad varam konstatēt, ka viņš ir apzinājis pievilkumu kā teikuma līmeņa parādību. Piemēram: *Mella gāja tautumeita* teikuma loceklis *mella* ir pakārtots pievilkumā kā teikumpriekšmetam, tā arī izteicējam un veido saliktu vārdkopu.

Gramatiskā centra un palīglocekļu robežjautājums ir saistīts arī ar datīva funkciju izpratni.

Ierastajam „domu ceļam” neatbilstošas gramatiskā kodola struktūras skaidrojumā A. Ozols ir ieviesis netiešo teikumpriekšmetu, lai parādītu *divkoku teikuma gramatiskā kodola dinamiku*, tā paužot iespēju teikumā reaģēt uz sarežģītām īstenības objektu savstarpējām attiecībām un šo attiecību maiņu. Mainot kondominantu morfoloģiskās formas un sintaktiskās pozīcijas, vārdam var mainīties teikumlocekļa funkcija atkarā no tā, vai kondominācija paliek vienkārša vai arī kļūst salikta, teikumam paplašinoties. Piemēram, salīdzinot teikumus *Man sāp*, *Man jāstrādā* ar *Man sāp galva*, *Man jāstrādā darbs*, datīvu *man* vai nu var uzskatīt par netiešo teikumpriekšmetu un runāt par *saliktu* kodolu, vai arī var pieņemt netiešo teikumpriekšmetu kā palīgkategoriju teikumos bez tiešā teikumpriekšmeta nominatīvā. Iesaistoties nominatīvam, datīvu var uzskatīt par netiešo papildinātāju. A. Ozols dod noteiktus kritērijus netiešā teikumpriekšmeta norobežošanai no netiešā papildinātāja: 1) pēc teikuma loģiskās jēgas izpratnes, ja teikumā *nav* tiešā teikumpriekšmeta un 2) pēc teikuma sintaktiskās dabas, ja teikumā *ir* tiešais teikumpriekšmets. Netiešais teikumpriekšmets nosauc darbības *veicēju* vai *ierosinātāju* (pie verbiem darāmajā kārtā) vai arī darbības *izjutēju* (pie verbiem ciešamajā kārtā): *Man ir darbs*. *Man prieks*. Datīvam *adresāta* nozīmē, galvenokārt pie pārejoša verba, ir netiešā papildinātāja funkcija, tiešā teikumpriekšmeta pie tiem nemēdz būt. A. Ozols uzskata, ka vajadzētu atzīt datīva kā teikuma locekļa sinkrētisko raksturu verbālajā kondominācijā pie vienpersonas verbiem un pie verba vajadzības izteiksmē teikumos ar tiešajiem teikumpriekšmetiem, proponējot šādu sinkrētisku teikumlocekli saukt par *papildinātājteikumpriekšmetu* resp. *sinkrētisku teikumlocekli* jeb *divlocekli* ar divu teikumlocekļu vērtību. Sinkrētisma izpratne A. Ozolam sakņojas semantikā, kura tiek precizēta, reizē ar to precizējot arī struktūru izpratni. Netiešajam teikumpriekšmetam divlocekļa dabu viņš atzīst salīdzinājuma konstrukcijās teikumos bez citiem predikācijas rādītājiem. Salīdzinājumu pašu A. Ozols uzskata par gramatisko centru, bet teikumos ar savu gramatisko centru salīdzinātājuse ir patstāvīgs teikuma palīgloceklis. Te spilgti izpaužas predikatīvā sakara iezīmju saskatīšana dažādās līdz tam neapziņātās pozīcijās.

Palīglocekļu identificēšana un diferencēšana var būt atkarīga no dažu vispārinātu sintaktiski semantisku attiecību interpretācijas. Piemēram, atributīvā

attieksme nosauc pazīmi vai tās piemītību gan gramatiskajā centrā, gan palīg-locekļu vidē, un gadījumos, kad tā uzslāņojas uz kāda no strukturālajiem saka-riem, var arī rasties grūtības struktūras interpretēšanā.

3.2. Vienkārša un salikta teikuma robežas

Divu galveno teikuma tipu savstarpējo robežu noteikšanā A. Ozols par galveno faktoru izvirzījis vārdkopu veidošanās potenci pie gramatiskā centra locekļiem. Pēc viņa domām, teikuma robežas ir atkarīgas 1) no valodas runas un rakstu formas, 2) no runas un rakstu žanra un stila, 3) no sintakses normām un 4) no individuālas attieksmes pret minētajiem faktoriem. Tautasdziesmās nav pētiņa runas intonācija, runas taktis, pauzes, elpojuma grupas u. tml. Runāta teksta primāra pazīme ir *teikuma intonatīvais noformējums*, taču tolaik nav ne instrumentālu pētījumu, ne atbilstošas metodoloģijas. A. Ozols par teikuma apjoma un strukturālas noteicošo faktoru uzskata latviešu klasisko tautasdziesmu *teikumu kompozicionālo noformējumu*. Mazākā kompozicionālā vienība ir *teikums, kas izsaka relatīvi nobeigtu domu* (Ozols, 1964).

Lai nošķirtu vienkāršu teikumu no salikta, jāšķir sintaktiski stilistiskas un sintaktiski strukturālas kategorijas. Sintaktiski stilistiskā divkāršojumā jauna struktūra neveidojas – ir tikai divkāršojuma funkcija, teikums ir vienkāršs: *Rīga dimd, Rīga dimd* .. Strukturālais divkāršojums ir uz robežas starp vienkāršu un saliktu teikumu – komunikatīvi tas ir vienkāršs teikums ar divkāršotu izteicēju: *Skan podziņas, skan zilītes*. Turpretim divkāršs blīvējums pāriet saliktā teikumā: *Saulīt' silta, māmiņ' jauka*. Tas vēlreiz apliecina semantikas nozīmību struktūru identificēšanā un strukturālo un semantisko principu izmantojuma apvienošanas nepieciešamību vienotā lingvistiskā analīzē.

Konteksta sakarā robežu jautājumā svarīga arī sintaktiskās ekvivalences funkcija (nominālā ekvivalence veido pielikumu).

Taču arī formālajai pusei var būt liela nozīme. Piemēram, vienveidīgie teikuma locekļi – ar vienu kvalitāti un vienu morfoloģisko formu – veido vienkāršu teikumu: *Valkā mīci, mīļo vīru, glabā bērnu, audzē lielu!* Ja morfoloģiskās formas ir atšķirīgas, veidojas salikts teikums: *Gribat, puīši, ņemat mani, negribat, neņemat*. Te morfoloģiskās formas atšķiras pēc gramatiskās nozīmes (un arī ar pozitīvajām un negatīvajām formām).

Galvenās grūtības teikumu robežu nošķiršanā rodas bezsaikļa saliktos sakārtotos teikumos. Tie arī mūsdienu sintaksē ir pētāmi jautājumi.

4. Dažas mūsdienu izpratnē problemātiskas atziņas Artura Ozola teorijā

Problemātiskums no mūsdienu viedokļa nepazemina A. Ozola teorijas vērtību – tas tikai rāda, ka viņa risinātās problēmas vai nu ir bijušas kardināli svarīgas sintakses teorijā un pēc viņa ļoti strauji attīstījušās, vai arī tās pieder pie grūti risināmiem un vēl līdz šim visai neskaidriem jautājumiem.

Būtu loģiski un mūsdienīgi pilnībā atzīt A. Ozola **semantiski strukturālo pieeju** sintakses parādībām un arī morfoloģisko līdzekļu lomas izpratni sintaktiskos procesos. Taču A. Ozols ir izcēlis arī sintaktisko stilistiku un izveidojis īpašu sintakses apakšsistēmu – leksikostilistisko teicienu sintaksi, te iesaistot arī salīdzinājumus. A. Ozols ir uzsvēris gan to, ka viņa uzdevums nav pētīt sekundāri diferenciālo sakaru sistēmu, gan arī to, ka salīdzinājumi ir stilistiska kategorija un tāpēc grūti definējami. Sintaktiski stilistisko parādību izpratnē, ņemot vērā grūtības definēšanā un atkarību no lietojuma un komunikatīvās situācijas, arī pašreiz ir un paliek daudz neskaidrību, daudz kā nezināma un grūti definējama.

Salikto vārdkopu izpratnē tas tips, kurā divi galvenie vārdi pakārto katrs sev vienu un to pašu trešo pilnnozīmes vārdu (Ozols 1961, 142), faktiski ir nevis vārdkopu, bet teikuma parādība. To apliecina arī tas, ka salikta vārdkopa nav nošķirama no predikatīva vārdu savienojuma un var kļūt identiska ar pašu teikumu (Ozols 1961, 143).

A. Ozols pamatoti runā par vārdkopu, teikuma locekļu un teikumu tipoloģijas ciešo savstarpējo saskari un sarežģītību. Te derētu pieminēt arī pievilkuma kā ceturťā pakārtojuma paveida izvirzījumu sintaktisko sakaru sistēmā. Tā laika teorētiskās domas attīstības posmā radikāls risinājums būtu grūti iedomājams un formulējams – tas vairāk vai mazāk veiksmīgi darīts vēlāk.

A. Ozols ir gan izvirzījis verbālo **modalitāti** (ko teikumam piešķir verba izteiksme), bet tā laika izpratnes dēļ viņam nav bijis iespējams nonākt līdz tādi objektīvās modalitātes izpratnei, kura būtu likumsakarīgi opozicionāra subjektīvajai modalitātei (*teikuma partikulārai modalitātei* A. Ozola izpratnē).

Izvirzot **kondominanšu** teoriju, A. Ozols ir atvirzījis no iepriekšējās tradicionālās izpratnes par teikumpriekšmetu kā svarīgāko, dominējošo teikuma loekli un pietuvojies verba svarīguma atzīšanai teikuma struktūrā, taču viņa teorija par abu teikuma strukturāli un arī semantiski svarīgāko locekļu (tradicionāli – virslocekļu) vienlīdz lielo svarīgumu teikuma struktūrā ir radusi dziļu atbalsi latviešu valodas sintaksē, arī skolu gramatikās.

A. Ozols ir pievērsis uzmanību **paplašinājumiem**, dažādām paplašinātām struktūrām, bet nav konsekventi definējis paplašinājumu morfoloģisko dabu – viņš par paplašinātājiem reizēm uzskatījis arī palīgvārdus, tāpēc viņa atziņas no šī viedokļa būtu uzmanīgi vērtējamas.

5. Artura Ozola pētījumu izmantojums latviešu valodniecībā

V. Grebles teiktais, ka A. Ozola „... darbos – atstātajā zinātniskajā mantojumā – vēl gadiem ilgi valodnieki un folkloristi gūs atbildes un ierosmes tālākajam latviešu filoloģijas pilnveidošanas darbam” (Greble 1967, 29), nav tikai pēcnāves veltījuma frāze – valodniecības attīstības gaitā pusgadsimtu ilgā laika plūdumā ir pilnībā apstiprinājies viņa teorētiska talants, viņa spējas valodas materiāla analizē un interpretēšanā.

A. Ozola mantojums ir plaši un radoši izmantots valodnieku pētījumos, lekcijuursos un studentu darbos, zinātniskos rakstos, monogrāfijās un citur. Taču ļoti iespējams, ka viņa darbu lielā loma un faktiskais mūsdienīgums daudz virzies pašreiz vēl netiek pietiekami adekvāti uztverts.

A. Ozola tautasdziesmu valodas pētījumu novitātes savā laikā strauji ienākušas valodā. It īpaši tas redzams „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” sintakses daļā (1962) gan pētījuma kopējā uzbūvē, gan sintaktisko sakaru, gan vārdu savienojumu, gan vienkārša teikuma paliglocekļu aprakstā. Tiesa, ne visur adekvāti A. Ozola teorijai, un tas ir saprotams – A. Ozols pētījis tautasdziesmas, bet „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” aprakstīta mūsdienu sintakse. Bet ne tikai tāpēc.

A. Ozols lietpratīgi un patiešām radoši izmantojis visu iepriekšējo pētījumu teorētiskos atzinumus, bijis ļoti precīzs un skrupulozi godīgs atsaucēs un norādēs uz citu autoru atziņām. Katram iztirzātajam jautājumam viņš ir meklējis atbildes valodnieku darbos un viņu uzskatus detalizēti analizējis. Domāju, ka šajā ziņā viņš nevienam nav palicis parādā. Īpaši tolerants Arturs Ozols ir bijis pret tiem autoriem, kuri ļoti veikli un veiksmīgi, pat zibenīgi pārtvēruši viņa oriģinālā pētījuma pamatidejas un izmantojuši savos darbos, gan vietām lietojot it kā citu, sinonīmisku terminoloģiju (piemēram, A. Ozola proponētā termina *vārdrindas* vietā „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” sintakses daļā lietots termins *vārdoirknes* – tāpēc mums pašreiz te ir pilnīgi nevajadzīga, mākslīgi radīta terminu sinonīmija).

Pārmētam „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas sintakses” daļas autoriem A. Ozols izteicis tieši par to, ka viņi nav ņēmuši vērā viņa izstrādātās sistēmas teorētiskos postulātus (vai nu nav tos sapratuši, vai arī nav tiem piekrituši – par to pašreiz nav iespējams spriest, jo gramatikā nav dotas atsauces uz teorētisko atziņu autoriem). A. Ozola monogrāfija „Latviešu tautasdziesmu valoda” (Ozols 1961) pieminēta vienu reizi: „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” sintakses daļas (1962) ievadījumā IV lpp. teikts, ka A. Ozols devis nozīmīgu ieguldījumu latviešu sintaksē, bet nav nekas teikts par to, *kā, kur un cik daudz* minētajā gramatikā ir izmantoti A. Ozola pētījumi un *kā tie iestrādāti* gramatikas tekstā. A. Ozols ir aizrādījis „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” sintakses daļas autoriem, ka viņi sajaukuši strukturālo pieeju ar semantisko, ka strukturālā izpratne viņu gramatikā ir ļoti nekonsekventa (Ozols 1963b). Piemēram, A. Ozols nepiekrit tam, ka „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” sintakses daļā instrumentālis uzskatīts par netiešo papildinātāju. Viņa paša teorijā pavadoņa instrumentālis ir tiešais resp. teikuma gramatiskā kodola papildinātājs. A. Ozols aizrādījis, ka netiešā papildinātāja izpratne līdz tam ir bijusi visai problemātiska un definīcijas nepilnīgas, piemēram, vidusskolu gramatikās tas raksturots nevis pozitīvi, bet ar noliegumu, proti, nevis *kas ir*, bet gan *kas nav* netiešais papildinātājs. Pats A. Ozols netiešo papildinātāju izvīrījis par sinkrētisku locekli – par papildinātājteikumpriekšmetu (sk. iepriekš): *Zilītei, žubītei / Paberam linsēkliņu.*

Sala *man* rokas kājas. Netiešais papildinātājs cieši saskaras ar vietas vai vides apstākli: *Lielu laivu tautas brauca / Uz maniēm bāliņiem*.

A. Ozols ir uzskatījis, ka „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” sintakses daļā trūkst konsekvences teikuma locekļu uzbūves, piemēram, vienkāršu un saliktu teikuma locekļu, raksturojumā. Vienkopas teikumu raksturojumu „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” A. Ozols uzskatījis par teorētiski nepamatotu – to nosaka viņa īpašā vienkopas teikumu interpretācija. A. Ozols ieteicis „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” ieviest *līdzekļa* un *vides* apstākļus, kas viņa paša apstākļu raksturojumā ir sistēmiski – gan semantiski, gan strukturāli – iederīgi.

Tā kā „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” sintakses daļas autori nedod ziņas par to, no kurienes nākuši viņu atzinumi, par viņu teorētisko atziņu oriģinalitāti dotajā avotā nav īstas skaidrības. Protams, ne visur var piekrist A. Ozola tā laika atzinumiem¹⁰. Tomēr katram ir tiesības uz savu pieeju, un, ja kādu sistēmu nepieņem pilnībā, tās autoram ir morālas tiesības savu sistēmu aizstāvēt un pieprasīt, lai tajā kaut kas netiktu sajaukts vai nepilnīgi atspoguļots.

A. Ozols pats ir apzinājies savas spējas un arī panākumus. Ar 1958. gada 12. martu datētajā doktora disertācijas anotācijā (Ozols 1967a) A. Ozols aizstāv savu pētījumu un ļoti izskatāmi demonstrē sava darba sistēmiskumu. Viņš uzsver, ka rādījis attīstības tendences, izmantojot pagātnē fiksētu materiālu un ka šis darbs ir nozīmīgs arī baltoloģijā un vispārīgajā valodniecībā.

Ņemot vērā šeit teikto, gribētos vērst zinātnieku uzmanību uz to, ka reizēm, kad mēs izmantojam citu autoru idejas un atziņas, nemaz nerunājot par publikācijām, nāktos nopietni padomāt par objektīvi pamatotām atsaucēm. Pēc referentes domām, būtu godīgi *visos* zinātniskos darbos norādīt *visus izmantotos avotus*. Jautājums: vai gramatika ir zinātnisks darbs, pētījums? Akadēmiskai gramatikai laikam būtu tādai jābūt.

Kopumā ar gandarījumu varam konstatēt, ka A. Ozola darbs ir atradis savu vietu latviešu valodniecībā. Daudzas radošas personības, piemēram, dzejnieki un komponisti, parasti par īpašu atzinību un godu uzskata to, ka viņi ir it kā aizmirsti un ka viņu radītie darbi, piemēram, dziesmas, tiek uzskatītas par tautas dziesmām.

Savā pusgadsimtu garajā intensīvi pavadītajā mūžā Arturs Ozols ir paveicis ļoti lielu un paliecamu darbu sintaksē, un mēs varam tikai minēt, ko viņš vēl būtu varējis paveikt, ja liktenis viņam būtu atvēlējis vairāk laika. Pusgadsimtu pēc viņa pateiksim viņam paldies par nozīmīgo ieguldījumu latviešu sintaksē un filoloģijā kopumā un centīsimies ar izpratni un radoši izmantot viņa atstāto mantojumu.

¹⁰ Piemēram, iepriekš minētajos gadījumos, kad A. Ozols nav ņēmis vērā adjektīvu gramatisko semantiku, proponējis adjektīvu konversiju – pāreju substantīvos un teikumus *Ir agrs. Ir karsts. Ir tumšs* uzskatījis par divkopo teikumiem.

Literatūra

1. Адамец, Пржемысл. 1978. К вопросу о синтаксической парадигматике. Языкознание в Чехословакии: Москва: Прогресс, 209–215.
2. Greble, Vilma. 1967. Artura Ozola dzīves un darba gaitas. *Arturs Ozols. Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 5–34.
3. Kārklīšs, Jūlijs. 1967. Artura Ozola darbi valodniecībā. *Arturs Ozols. Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 35–102.
4. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. 2. Sintakse. 1962. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.
5. Ozols, Arturs. 1949. Sintaktiska pieeja locījumu mācībai. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 2, 83–87.
6. Ozols, Arturs. 1952. Dažas mūsdienu latviešu literārās valodas pētīšanas problēmas. *Karogs*, Nr. 2, 176–183.
7. Ozols, Arturs. 1957. Vārds datīvā kā teikuma loceklis. *LVU Zinātniskie raksti*, XVI. Rīga, 7–81.
8. Ozols, Arturs. 1961. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. Rīga: LVI.
9. Ozols, Arturs. 1963a. Raksturīgākās latviešu tautasdziesmu verbālās vārdkopas ar atkarīgiem infinitīviem un divdabjiem. *Latviešu valodas jautājumi. LVU Zinātniskie raksti*, XXXV. Rīga, 101–179.
10. Ozols, Arturs. 1963b. Mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse. *LPSR ZA Vēstis*, Nr. 8, 143–154.
11. Ozols, Arturs. 1964. Vienkāršā un saliktā teikuma robežu problēma latviešu klasiskajās tautasdziesmās. *LPSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti*, XVII. *Teikuma uzbūve*. Rīga, 197–207.
12. Ozols, Arturs. 1965. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga: Liesma.
13. Ozols, Arturs. 1967a. Latviešu klasisko tautasdziesmu sintakses jautājumi. *Arturs Ozols. Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 207–218.
14. Ozols, Arturs. 1967b. Daži latviešu valodas struktūras jautājumi. *Arturs Ozols. Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 343–350.
15. Ozols, Arturs. 1968. Interpunkcija „Latvju Dainās”. *Arturs Ozols. Raksti folkloristikā*. Rīga: Zinātne, 289–302.
16. Потебня, Александр. 1999. Мысль и язык. *Собрание трудов*. Москва: Лабиринт.

Summary

Arturs Ozols, one of the most outstanding figures in Latvian linguistics, has also been involved in folklore studies, thus combining both branches of science into a complex system. His doctoral theses, which are published more than fifty years ago, are devoted to the syntax of Latvian folk-songs. Arturs Ozols has investigated syntax in a unified structurally semantic system creating respective terminology. Theoretical generalizations which are the result of his work are an important contribution to general linguistics.

In the investigations by Arturs Ozols outset of progressive theories can be traced. The system he has created corresponds to the demands of modern theory of syntactic levels. In the theory of word groups and syntactic relations, he analyses several phenomena on which afterwards the theory of semi-predicativity has been developed.

In the typology of sentences, he has developed the theory of condomination, stressing the significance of the verb in sentence structure and offering a progressive understanding of modality. The analysis of condomination has let him come close to the modern theory of information structure of the sentence. Novelty in his theory of dependent parts of the sentence include more precise characterization of several parts of the sentence as well as introduction of new ones (especially adverbials).

All novelties introduced by Arturs Ozols, some of them slightly changed, have afterwards been included into „Grammar of Modern Standard Latvian” („Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika”) (1962), and are still widely used in both academic studies and linguistic investigations.

Artura Ozola analītiskais debitīvs mūsdienu interpretācijā

Contemporary interpretation of Arturs Ozols analytic debitive

Andra Kalnača

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

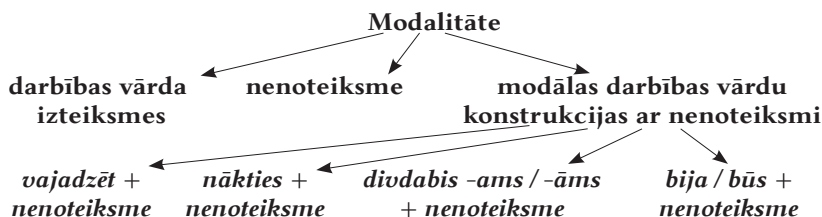
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: kalnaca@latnet.lv

Arturs Ozols, pētot latviešu valodas vienkārša teikuma sintaksi, piedāvājis arī savu skatījumu darbības vārda izteiksmju, dažādu modālu konstrukciju un nenoteiksmes modālo funkciju aprakstā, kas saistāms kā ar teikuma gramatiskā centra, tā ar datīva sintaktisko funkciju analīzi. A. Ozola pētījumos tas darīts, balstoties uz ideju par vienkārša teikuma sintaktisko un semantisko paradigmu, kā arī datīva īpašajām funkcijām latviešu valodas vienkārša teikuma sistēmā. Šajā rakstā tuvāk aplūkots A. Ozola postulētais *analītiskais debitīvs*, tā mūsdienu interpretācija modalitātes aspektā.

Atslēgvārdi: modalitāte, nenoteiksme, vajadzības izteiksme, deontiskā modalitāte, epistēmiskā modalitāte.

Modalitātes apraksts latviešu valodniecībā vienmēr bijis sarežģīts jautājums, jo plašā piecu darbības vārda izteiksmju sistēma, tās klasifikācija un semantika tradicionāli bijusi diskusiju objekts (sk., piem., Marvans 1967; Andronovs 1998; Nau 1998; Holvoet 2001 un 2007; Kalnača 2007 un 2012). Blakus izteiksmēm modalitāti latviešu valodā spēj izteikt arī nenoteiksme un dažādas modālas darbības vārdu konstrukcijas ar nenoteiksmi (*vajadzēt* (finitā formā) + *nenoteiksme*, *nākties* (finitā formā) + *nenoteiksme*, *bija / būs* + *nenoteiksme*, *lokāmais ciešamās kārtas tagadnes divdabis* (ar *-ams*, *-a / -āms*, *-a*) + *nenoteiksme*):

Izteiksmju klasifikācija kopš „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” I sējuma iznākšanas 1959. gadā dažādās latviešu gramatikās kopumā ir vienota, bet nenoteiksmes, kā arī darbības vārda konstrukciju modālo nozīmju apraksts joprojām ir problemātisks.

Par nenoteiksmes modalitāti parasti runāts, vispārīgi aprakstot šo formu un tās funkcijas (piem., MLLVG 1959, 630–632; Kārklīņš 1976, 38; Kalme, Smiltniece 2001, 256–257; Nītiņa 2001, 64–65), daļēji arī vajadzības, pavēles u. c. izteiksmju apskatā (MLLVG 1959, 602, 609, 614, 621–623; Paegle 2003, 119–121). Laimdots Ceplītis un Maigone Beitiņa nenoteiksmes modālās funkcijas saista ar verbāliem rosinājuma teikumiem (Ceplītis 1989, 238; Beitiņa 2009, 95). Savukārt par *vajadzēt, nākties, bija / būs* un lokāmā tagadnes ciešāmās kārtas divdabja savienojumu ar nenoteiksmi nereti runāts kā par *citiem vajadzības izteikšanas līdzekļiem* paralēli vajadzības izteiksmei (sk., piem., MLLVG 1959, 623; Paegle 2003, 119).

Arturs Ozols savos latviešu gramatikas pētījumos piedāvājis īpašu risinājumu izteiksmju un modālu konstrukciju semantiskā un sintaktiskā klasifikācijā. Šai rakstā tuvāk aplūkots *analītiskais debitīvs*, kuru postulējis A. Ozols, paradigmātiskā un modālā aspektā plašāk analizējot monogrāfijā „Latviešu tautasdziesmu valoda” (Ozols 1993, 90–98). A. Ozola *analītiskais debitīvs* teikumā ir verbāls izteicējs un pārstāv divējādas darbības vārda modāla lietojuma formu grupas – nenoteiksmi (*Kā pareizi **glabāt** maizi? (Ieva)*) un konstrukciju *bija / būs + nenoteiksme* (*Tev **nebūs** par mani visu **zināt!** (Apollo); Ko man **bija iesākt** ar saviem liekajiem 15 kilogramiem? (TVNET)*) (par nenoteiksmi verbāla izteicēja funkcijā sk. Kārklīņš 1976, 60–61; Kārklīņš 1985, 178; Freimane 1985, 44; Valdmanis 1989, 71 un 76).

A. Ozols raksta: „Konstrukcijas ar palīgverba *būt* formām kā infinitīva „pārvaldītājas” vajadzības nozīmes izteikšanai tautasdziesmās lietojamas biežāk nekā parastās verbu vajadzības izteiksmes sintētiskās (vienvārda) formas .. *Tas ļauj atzīt konstrukcijas ar būt formām kā infinitīva „pārvaldītājām” par analītisku latviešu valodas vajadzības izteiksmes jeb debitīva formu.*” (Ozols 1993, 90)

Tādējādi Artura Ozola interpretācijā *analītiskais debitīvs* ir *sintētiskā debitīva*, t. i., vajadzības izteiksmes, analogs, jo abas formas ir savstarpēji aizstājamas (Ozols 1993, 90–98). Tāpat kā *sintētiskajam debitīvam* ir tagadnes, pagātnes un nākotnes forma (*man jālasa, man bija jālasa, man būs jālasa*), arī *analītiskajam debitīvam* ir tāda pati laika formu paradigma (*man darīt, man bija darīt, man būs darīt*). Par *analītiskā debitīva* tagadnes formu A. Ozols uzskata konstrukciju *datīvs + nenoteiksme* ar *ir* nullformu (*datīvs + ø + nenoteiksme*). Tātad A. Ozola interpretācijā *analītisko debitīvu* veido šāda sintaktiska konstrukcija:

datīvs + ø / bija / būs + nenoteiksme

Savukārt par *sintētisko debitīvu* tuvāku komentāru trūkst, no A. Ozola teksta izsecināma tikai šāda konstrukcija:

datīvs + ø + V_{DEB}

A. Ozols neko nav minējis par vajadzības izteiksmes pagātnes un nākotnes u. c. formām, kur latviešu valodā parasti ir palīgdarbības vārds *būt* finitā fomā (*bija jālasa, būs jālasa, ir bijis jālasa, bija bijis jālasa, būs bijis jālasa*). Citiem vārdiem, A. Ozols monogrāfijā „Latviešu tautasdziesmu valoda” īstenojis ideju par vienotu sintētiska un analītiska debitīva paradigmu, tomēr tuvāku abu debitīva tipu formālu sastatījumu kopā ar piemēriem nedodot.

Jāatzīst, ka A. Ozola ieteiktais terminoloģiskais šķīrums *analītiskais* un *sintētiskais debitīvs* latviešu valodniecībā nav ieguvis vispārēju akceptu un nav arī īstenojams. Iemesli varētu būt dažādi. **Pirmkārt**, vajadzības izteiksmes paradigmātiskās formas vienmēr ir analītiskas – kā vienkāršajās, tā saliktajās laika formās (MLLVG I 1959, 615; Kalme, Smiltnece 2001, 249; Nītiņa 2001, 78–79; Paegle 2003, 118):

VAJADZĪBAS IZTEIKSME

Vienkāršā tagadne, pagātne, nākotne

man ir jālasa, man bija jālasa, man būs jālasa

Saliktā tagadne, pagātne, nākotne

man ir bijis jālasa, man bija bijis jālasa, man būs bijis jālasa

Lai gan vajadzības izteiksmes vienkāršās tagadnes formā mēdz izlaist palīgdarbības vārdu *ir* , t. i., iespējama palīgdarbības vārda nullforma (*ø jālasa, ø jādara, ø jārūnā*) (sk. Freimane 1985, 27), tas nav pietiekams pamats klasificēt visu debitīva formu kopumu par sintētiskām formām. Iespējams, ka A. Ozola ideja par debitīva sintētisku un analītisku paveidu balstījies uz abu konstrukciju vienojošo elementu – teikuma priekšmetu datīvā:

VAJADZĪBAS IZTEIKSME

Kas man jādara?

Kas man bija jādara?

Kas man būs jādara?

ANALĪTISKAIS DEBITĪVS

Ko man darīt?

Ko man bija darīt?

Ko man būs darīt?

Taču jāatzīst, ka tā arī ir vienīgā abu konstrukciju formālā līdzība. Atceroties, ka A. Ozols ir termina un arī jēdziena *netiešais teikuma priekšmets* (t. i., teikuma priekšmets datīvā) ieviesējs latviešu valodniecībā (sk. Ozols 1957), acīmredzot orientēšanās uz datīva sintaktisko funkciju aprakstu arī noteikusi *sintētiskā un analītiskā debitīva* kā vienotas paradigmas elementu postulēšanu.

A. Ozols arī norāda, ka latviešu valodā gan vajadzības izteiksmes formas, gan t. s. *analītisko debitīvu* sintaktiski var lietot arī bez teikuma priekšmeta datīvā, tādā gadījumā iespējams runāt par subjekta nullformu (sk. Ozols 1993, 91, kā arī Kārklīšs 1976, 1985; Valdmanis 1989, 76):

VAJADZĪBAS IZTEIKSME

Jau laikus jācensas padarīt darbus, lai uz Jāņiem viss būtu nevainojamā kārtībā. (Māja)

Par darbu nav jādomā, darbs ir jādara. (Z. Skujiņš)

Pēc gadiem gan māte, gan tēvs teiks, ka meita allaž ir bijusi viņu prieks, par ko nav bijis jāraizējas. (I. Zole)

ANALĪTISKAIS DEBITĪVS

Deputāti atzīst, ka no pensionēšanās vecuma paaugstināšanas neizbēgt. (Apollo)

Ko iesākt ar sakaltušu maizi? (Ieva)

Kā tikt pie mājām? (L. Volkova)

Tāpēc, oponējot A. Ozolam, liekas, ka datīvs resp. subjekta datīva forma nebūtu izvirzāma par vienu no galvenajiem *analītiskā* un *sintētiskā debitīva* struktūrelementiem.

Otrkārt, jāatzīst, ka *analītiskais debitīvs*, kā jau minēts iepriekš, tomēr pārstāv divējādu darbības vārda formu grupu modālu lietojumu verbālā izteicējā, kam abos gadījumos iespējams (bet ne obligāts) teikuma priekšmets datīvā:

- 1) nenoteiksmi (*Virtuvē neiztikt bez plīts un maizes krāsns. (Māja); Pret jaunkundzēm rakstnieks allaž bijis laipns, uzmanīgs. Ar kuru vairāk, ar kuru mazāk, ne mums to vairs izsvērt. (L. Volkova)*);
- 2) konstrukciju *bija / būs + nenoteiksme* (*Ko bija darīt ar televīzijas abonementmaksu? (Ir); Ko būs darīt ar vārdiem, kas krīt dvēselē? (G); Kam viņiem bija pārcelties uz Angliju? (G); Nekad viņam nebūs zināt, kādas saites tevi un viņu saista. (K)*).

Artura Ozola idejai par palīgdarbības vārda *ir* nullformu tagadnē (t. i., *Ko man o darīt?; Kādai o būt jaunajai aužei?; Vai man o raudāt par neizdekušos dzīvi?*) ir grūti pievienoties, jo latviešu valodā nav atrodami piemēri, kuros *ir* tik tiešām būtu lietots – atšķirībā no palīgdarbības vārdiem *bija, būs* (*Kam viņiem bija pārcelties uz Angliju? (G); Nekad viņam nebūs zināt, kādas saites tevi un viņu saista. (K)*). Tāpēc, šķiet, labāk būtu uzskatīt, ka nenoteiksme un konstrukcija *bija / būs + nenoteiksme* verbālā izteicējā ir vismaz formāli šķirami jēdzieni.

Treškārt, *analītiskais* un *sintētiskais debitīvs* ne vienmēr ir savstarpēji aizstājami. Proti, vajadzības izteiksme un nenoteiksme vai konstrukcija *bija / būs + nenoteiksme* kā gramatiski sinonīmi iespējami tikai noteiktā kontekstā. Piem., teikumos *Kāpēc strādāt, ja var nestrādāt? Kāpēc mocīties par minimālo algu?* (*Kas Jauns*) un *Kam viņiem bija pārceļties uz Angliju?* (*G*); *Ko man būs darīt?* (*G*) izteicējs iespējams arī vajadzības izteiksmē bez nozīmes atšķirības – *ir jāstrādā, ir jāmokās, bija jāpārceļas, būs jādara*, t. i., vērojama vajadzības izteiksmes un nenoteiksmes vai konstrukcijas *bija / būs + nenoteiksme* sinonīmija. Taču teikumos *Ko iesākt ar sakaltušu maizi?* (*Ieva*); *Deputāti atzīst, ka no pensionēšanās vecuma paaugstināšanas neizbēgt.* (*Apollo*); *Virtuvē neiztikt bez plīts un maizes krāsns.* (*Māja*); *Tev nebūs par mani visu zināt!* (*Apollo*) vajadzības izteiksme kā gramatiski sinonīms nav iespējama.

Ceturtkārt, *analītiskais debitīvs* nav vienots arī nozīmes ziņā. Kā raksta A. Ozols: „Nav noliedzama *datīva + infinitīva* konstrukciju semantiska atšķirība no konstrukcijām *datīvs + bija + infinitīvs* un *datīvs + būs + infinitīvs*. Jautājums tikai, kāda ir šī atšķirība, kāda tās kvalitāte un vai ir pamats modalitātes ziņā pirmo konstrukciju nošķirt no pārējām, kuras esam atzinuši par analītiskā debitīva formām.” (Ozols 1993, 95) Lai gan turpmākajā tekstā A. Ozols tomēr pamato, ka, neraugoties uz zināmām semantiskām atšķirībām, visas trīs konstrukcijas ir viena un tā paša *analītiskā debitīva* laika formas, taču netieši un, visticamāk, autoram negribot, tiek norādīts uz divējādu konstrukciju esamību.

Balstoties uz visu iepriekš minēto, liekas, ka tomēr nav pamata latviešu valodā postulēt kādu īpašu analītisku debitīvu, kā arī formālu opozīciju *analītiskais debitīvs – sintētiskais debitīvs*. Latviešu valodniecībā līdz šim nepietiekami precizētais jautājums par nenoteiksmes, dažādu verba konstrukciju un izteiksmju savstarpējo saikni ir risināms no modalitātes skatu punkta, kā tas piedāvāts shēmā šī raksta sākumā.

Atkarībā no teksta autora attieksmes pret izteikuma saturu vai pret situācijas norisi tiek šķirti divi modalitātes paveidi (Palmer 2001, 4–7):

- 1) deontiskā jeb notikuma modalitāte;
- 2) epistēmiskā jeb sprieduma modalitāte.

Deontiskā modalitāte norāda teksta autora attieksmi pret situācijas norisi, parasti izsakot pavēli, aizliegumu, ieteikumu (VPSV 2007, 84; sk. arī Palmer 2001, 9–10). Deontiskā modalitāte latviešu valodā visbiežāk ir saistīta ar pavēles izteiksmi, jo tā paradigmatiski izsaka tādu darbības norises vērtējumu, kas saistīts ar teksta adresāta ietekmēšanu – teksta autora nodomu panākt darbības īstenošanos, taču deontisko modalitāti var izteikt arī vajadzības izteiksme, kā arī īstenības izteiksme noteiktā kontekstuālā lietojumā (Kalnača 2012).

Epistēmiskā modalitāte norāda teksta autora attieksmi pret izteikuma (sprieduma, apgalvojuma) saturu, izsakot nepieciešamību, iespējamību, varbūtību (VPSV 2007, 107; sk. arī Palmer 2001, 8–9). Latviešu valodā epistēmiskā modalitāte visbiežāk saistāma ar vēlējuma izteiksmi, jo izteiksmes semantika

jau ietver iespējamās, uz nākotni orientētas darbības norādi, taču arī vajadzības, atstāstījuma un īstenības izteiksmei var būt epistēmisks lietojums (Kalnača 2012).

Modālo funkciju ziņā gan nenoteiksme, gan konstrukcija *bija / būs + nenoteiksme* ir saistāmas gan ar deontisko, gan ar epistēmisko modalitāti – atkarībā no kontekstuālā lietojuma. Tā, piem., deontiska modalitāte piemīt nenoteiksmei šādos teikumos:

„*Nē!*” es teicu, „*tam nenotikt.*” (A. Eglītis)

Viņš taču esot pilsētas mērs, un tur [šai amatā] viņam palikt. (Diena)

Tevo nebūs par mani visu zināt! (Apollo)

Nenoteiksmei, ja tā lietota bez teikuma priekšmeta datīvā, var būt raksturīgs sevišķs kategoriskums, dažādos brīdinošos uzrakstos izsakot aizliegumu, arī rīkojumus vai norādījumus, piem., *Apavus nodot maisiņos!* (*Uzraksts Olimpiskā sporta centra peldbaseina garderobē*); *Virsdrēbēs neienākt!*; *Pa sliežu ceļiem nestaiģāt!*. Tā ir tā pati deontiskā modalitāte, kas piemīt pavēles un vajadzības izteiksmei, noteiktā kontekstā arī īstenības izteiksmei (plašāk sk. Kalnača 2012).

Savukārt epistēmiska modalitāte nenoteiksmei vai konstrukcijai *bija / būs + nenoteiksme* iespējama šādos teikumos:

Kam skriet tūdaļ klāt [meitenei]? (A. Eglītis)

Kāpēc strādāt, ja var nestrādāt? Kāpēc mocīties par minimālo algu? (Kas Jauns)

Kam viņiem bija pārcelties uz Angliju? (G)

Deputāti atzīst, ka no pensionēšanās vecuma paaugstināšanas neizbēgt. (Apollo)

Kā zināms, gan deontiska, gan epistēmiska modalitāte, t. i., modālo nozīmju polisēmija vieniem un tiem pašiem gramatiskiem līdzekļiem, var piemist salīdzinoši reti. Parasti tomēr dominē deontiskā modalitāte, no kuras noteiktos gadījumos var būt attīstīties arī epistēmiskas modalitātes lietojums (par to attiecībā uz modālajiem darbības vārdiem plašāk sk. Hopper, Traugott 2003, 77 un 85–87; Nordström 2010, 162–163). Latviešu valodas nenoteiksmes, kā arī konstrukcijas *bija / būs + nenoteiksme* modālā lietojuma piemēri apliecina šo ideju. Epistēmiskā modalitāte, piem., nereti izpaužas retorisku jautājumu teikumos, sk. piemērus *Kam skriet ...*, *Kāpēc strādāt ...*, *Kam viņiem bija pārcelties ..* Taču citos teikuma komunikatīvajos tipos gan nenoteiksmei, gan konstrukcijai *bija / būs + nenoteiksme* vairāk būs raksturīga tieši deontiskā modalitāte. Modālo nozīmju īstenošanās ziņā te ir vērojama atšķirība no vajadzības izteiksmes, kam deontiskas un epistēmiskas modalitātes izpausme ir saistīta ar izteicēja resp. darbības vārda semantiku. Proti, epistēmisks lietojums parasti deontiski funkcionējošai vajadzības izteiksmei iespējams galvenokārt

tad, ja izteicējs ir stāvokļa darbības vārds, visbiežāk *būt*, retāk – *gulēt*, *stāvēt* u. c. (par to plašāk sk. Kalnača, Lokmane 2013). Tādējādi jāatzīst, ka nenoteiksmei un konstrukcijai *bija/būs + nenoteiksme* modālo nozīmju izpausmē lielāka loma ir paša teikuma lietojumam noteiktā konsituācijā, kas nosaka arī teikuma komunikatīvo tipu, taču darbības vārda semantika nav tik būtiska kā vajadzības izteiksmes gadījumā.

A. Ozols *analitiskā debitīva* aprakstā arī polemizē ar A. Bīlenšteina un J. Endzelīna uzskatiem, noraidot abu autoru viedokli par imperatīva nozīmi nenoteiksmei un konstrukcijai ar *bija/būs + nenoteiksme*: „Latviešu tautasdziesmu valodā tām [minētajām konstrukcijām] nekādā ziņā nav stingras pavēles rakstura.” (Ozols 1993, 92–94). Proti, nenoteiksmei un konstrukcijai *bija/būs + nenoteiksme* tautasdziesmu tekstos ir fiksējama deontiska, arī epistēmiska modalitāte, taču nozīmes ziņā tās nav vienādojamas ar imperatīvu resp. pavēles izteiksmi (par imperatīva un modalitātes attieksmēm tuvāk sk. Portner 2007). Pavēles izteiksme izsaka tiešu vēršanos pie teksta adresāta, bet nenoteiksmei un konstrukcijai *bija/būs + nenoteiksme* jau distribūcijas dēļ (t. i., ar piesaistīto teikuma priekšmetu datīvā) šāda funkcija nav iespējama. Tāpēc nozīmes ziņā nenoteiksme un konstrukcija *bija/būs + nenoteiksme* ir tuvāka vai nereti pat sinonīmiska ar vajadzības izteiksmi, bet ne ar pavēles izteiksmi. Tātad galvenā pavēles un vajadzības izteiksmes, kā arī nenoteiksmes un konstrukcijas *bija/būs + nenoteiksme* vienotāja ir deontiskā (arī epistēmiskā) modalitāte.

Nenoteiksme un konstrukcija *bija/būs + nenoteiksme* verbāla izteicēja funkcijā mūsdienās sastopamas galvenokārt sarunvalodā vai runātas valodas attēlojumā daiļliteratūrā, arī plašsaziņas līdzekļu tekstos, piem.:

*Ko tad man **darīt**, – **sēdēt** uz **trepēm** un **raudāt**? – Ivars atkal varētu vaicāt. **Gaidīt** divus, trīs gadus, kamēr Latvijas Televīzija uzņem kādu filmu? (G. Zeltiņa)*

*Un kam **steigties**? (A. Eglītis)*

*Kādam **būt** Windows 8? (G)*

*Ko man **būs darīt**? (G)*

*Kam man **bija** to visu **zināt**? (G)*

Konstrukcija *būs + nenoteiksme* sastopama arī dažādos ekspresīvos tekstos, kas veidoti pēc Bībeles desmit baušļu parauga un kur vērojama deontiska modalitāte, izsakot kādas obligāti ievērojamas pamācības vai likumus, piem.:

*Tu ievēro BMW bausli „Tev **nebūs zināt** sava BMW [benzīna] patēriņu vai interesēties par to!” (G)*

*Tev **nebūs** dūsmās traukus **šķaidīt**. Un dāvanas no vīra **gaidīt**. (www.calis.lv)*

Oficiālā saziņā šādu vajadzības izteikšanas iespēju lieto reti, jo tas ir daļēji novecojies un mūsdienu latviešu valodā kļuvis ekspresīvs. Izņēmums te būtu, piem., lietišķajā stilā visai plaši lietotā nenoteiksme, fiksējot dažādus lēmumus, norādot darba uzdevumus vai izsakot brīdinājumu, kategorisku prasību vai aizliegumu (plašāk sk. Skujiņa 1999, 63). Taču, piem., plašsaziņas līdzekļu virsrakstos, lai piesaistītu potenciālā lasītāja interesei, nereti vajadzības izteikšanā tiek izmantoti teikumi ar nenoteiksmi retoriska jautājuma veidolā:

*Kādam **būt** Latvijas prezidentam? (TVNET)*

*Kādam **būt** koncertam Latvijas valsts svētkos? (Latvijas Aizīze)*

*Kādam **būt** grāmatas muzejam Latvijā? (Apollo)*

*Kādam **būt** Rucavas novadam pēc 12 gadiem? (Diena)*

Secinājumi

1. Latviešu valodā nav pietiekama pamata postulēt īpašu *analītisko debitīvu*, taču ir iespējams runāt par nenoteiksmes kā verbāla izteicēja modālu lietojumu gan ar teikuma priekšmetu datīvā, gan bez tā. Konstrukcija *bija / būs + nenoteiksme* mūsdienu valodā kļuvusi margināla.
2. Nenoteiksmes modālam lietojumam ar teikuma priekšmetu datīvā, kā arī konstrukcijai *bija / būs + nenoteiksme* mūsdienu valodā piemīt izteikta ekspresivitāte, daļējas novecošanās dēļ šīs formas (un konstrukcijas) neitrālā saziņā tiek izmantotas reti.
3. Nenoteiksme un konstrukcija *bija / būs + nenoteiksme* parasti izsaka vai nu deontisku, vai arī epistēmisku modalitāti, tāpēc darbības vārda sistēmas aprakstā tās būtu iztīrājamas modalitātes kontekstā, bet ne kā pavēles, vajadzības, vēlējuma vai īstenības izteikšanas paralēli līdzekļi. Neraugoties uz plašo darbības vārda izteiksmju sistēmu ar dažādām gramatizētām modalitātes niansēm, latviešu valodā tādu pašu modalitāti var izteikt arī nenoteiksme un dažādas darbības vārda konstrukcijas ar nenoteiksmi.

Saīsinājumi un apzīmējumi

DEB	debitīvs (vajadzības izteiksme)
G	www.google.lv
K	www.korpuss.lv
MLLVG	Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika
TVNET	www.tvnet.lv
V	darbības vārds
o	nullforma

Avoti

Diena (laikraksts)

Eglītis, Anšlavs. *Laimīgie*. Rīga: Zinātne, 1998.

Ir (žurnāls)

Kas Jauns (žurnāls)

Latvijas Avīze (laikraksts)

Māja (žurnāls)

Skujiņš, Z. *Raksti. 3. sējums*. Rīga: Mansards, 2006.

Volkova, Līvija. *Blaumaņa zelts*. Rīga: Karogs, 2008.

Zeltiņa, Guna. *Ivars Kalniņš. Vīrietis, kuru gaida?* Rīga: Jumava, 2004.

Zole, Ieva. *Pēteris Pētersons*. Rīga: Jumava, 2000.

www.apollo.lv

www.calis.lv

www.delfi.lv

www.google.lv

www.korpuss.lv

www.tvnet.lv

Literatūra

1. Andronovs, Aleksejs V. 1998. „Vajadzības izteiksme” latviešu valodas gramatiskajā tradīcijā. 1. daļa (XVII–XVIII gs.). *Baltu filoloģija, VIII*. Rakstu krājums. Rīga: Latvijas Universitāte, 154–177.
2. Beitiņa, Maigone. 2009. *Mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse*. Liepāja: LiePA.
3. Ceplītis, Laimdots. 1989. Izteikuma modalitāte. Ceplītis, L., Rozenbergs, J., Valdmānis, J. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne, 225–250.
4. Freimane, Inta. 1985. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: LVU.
5. Hopper, Paul J., Traugott, Elizabeth C. 2003. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Holvoet, Axel. 2001. *Studies in the Latoian Verb*. Kraków: Wydawnictwo uniwersytetu Jagiellońskiego.
7. Holvoet, Axel. 2007. *Mood and Modality in Baltic*. Kraków: Wydawnictwo uniwersytetu Jagiellońskiego.
8. Kalme, Vilma, Smiltņiece, Gunta. 2001. *Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija*. Liepāja: LiePA.
9. Kalnača, Andra. 2007. Modalitātes tipoloģija un latviešu valodas izteiksmes. *Vārds un tā pētišanas aspekti*. 11. Liepāja: LiePa, 166–173.
10. Kalnača, Andra. 2012. Darbības vārda izteiksmes un modalitāte. *Vārds un tā pētišanas aspekti*. 16 (1). Liepāja: Liepājas Universitāte, 122–129.
11. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze. 2013. Modal semantics and morphosyntax of the Latvian debitive. *Modes of Modality*. Abraham, W. & Leiss, E. (eds.). Amsterdam: John Benjamins. (sagatavošanā)
12. Kārkliņš, Jūlijs. 1976. *Infinītīva sintaktiskās potences*. Mācību līdzeklis. Rīga: LVU.
13. Kārkliņš, Jūlijs. 1985. Sintagmātikas un paradigmatikas attieksmes teikuma struktūrālās tipoloģijas interpretācijā. *Baltu valodas senāk un tagad*. Rīga: Zinātne, 174–186.
14. Marvaņš, Jirži. 1967. Par verbu izteiksmes kategoriju mūsdienu latviešu valodā. *Latviešu valodas apcerējumi*. Rīga: Zvaigzne, 127–133.
15. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. Fonētika un morfoloģija*. Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 1959.

16. Nau, Nicole. 1998. *Latvian*. (Languages of the World / Materials 217) München, Newcastle: Lincom Europa.
17. Nitiņa, Daina. 2001. *Latviešu valodas morfoloģija (konspektīvs lokāmo vārdšķiru apraksts)*. Mācību līdzeklis. Rīga: Rīgas Tehniskā universitāte.
18. Nordström, Jackie. 2010. *Modality and Subordinators*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamin Publishing Company.
19. Ozols, Arturs. 1957. Vārds datīvā kā teikuma loceklis. *LVU Zinātniskie raksti*. Rīga: LVU, 7–81.
20. Ozols, Arturs. 1993. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. Rīga: Zvaigzne [pirmizdevums: Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1961].
21. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. I daļa. Rīga: Zinātne.
22. Palmer, Frank R. 2001. *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press [2nd edition].
23. Portner, Paul. 2007. Imperatives and modals. *Natural Language Semantics*. 15. [online] 351–383.
24. Skujiņa, Valentīna. 1999. *Latviešu valoda lietišķajos rakstos*. Rīga: Zvaigzne ABC.
25. Valdmanis, Jānis. 1989. Teikums. Ceplītis, L., Rozenbergs, J., Valdmanis, J. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne, 13–141.
26. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Autoru kolektīvs: O. Bušs, D. Joma, A. Kalnača, I. Lokmane, D. Markus, I. Pūtele, V. Skujiņa. Atb. red. V. Skujiņa. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Summary

In his description of the Latvian syntax Arturs Ozols provided a classification of the functions of the Latvian moods, modal constructions and infinitive. The main axis of Ozols description is the idea about the semantic and syntactical paradigm of the simple sentence. Thus, not only Nominative but also Dative can be the grammatical subject if the predicate is in the debitive or expressed by infinitive and construction *bija / būs* 'was / will be' + *infinitive*. This paper discusses *analytic debitive* postulated by Ozols from the viewpoint of the modality and syntactic structure.

Koku nosaukumi latviešu tautsdziesmās un to atdzejojumos lietuviešu valodā

Tree names in Latvian folksongs and in their Lithuanian translations

Regīna Kvašīte

Šauļu Universitāte / Šiaulių universitetas
P. Višinskio g. 38, LT-76352 Šiauliai, Lietuva
E-pasts: kvasyte@hu.su.lt

Latviešu tautsdziesmām raksturīga liela leksikas dažādība, tajās plaši lietoti dabas objektu, starp tiem arī koku, nosaukumi. Gan epitetos, gan koku simbolikā lietuviešu un latviešu folklorā var saskatīt daudzus kopīgus elementus, pašus nosaukumus nav grūti atveidot otrā baltu valodā. Pavisam latviešu tautsdziesmās un to atdzejojumos lietuviešu valodā konstatēti 13 dažādu koku nosaukumi. Izanalizējot oriģinālus un to atdzejojumus lietuviešu valodā, var secināt, ka visbiežāk minēti savvaļas koku nosaukumi (no augļukokiem tikai ābele) un galvenokārt lapukoki, reti – skujukoki. Pēc to lietojuma biežuma visbiežāk sastopams *ozols*, apmēram uz pusi retāk *bērzs*, kā arī pamatvārds *koks*, vēl retāk – *liepa*, citi nosaukumi vienu vai divas reizes. Latviešu tautsdziesmās kopumā, kā arī aplūkojamās tematikas dziesmās ļoti izplatīti ir deminutīvi. Atdzejojumos lietojami ar atšķirīgām lietuviešu valodas izskaņām atvasināti deminutīvi (*qžuolas – qžuolēlis; liepa – liepužē, liepelē; beržas – berželis, beržukēlis*). Lingvistiskās analīzes gaitā konstatēts, ka gan pašu koku nosaukumu, gan to formu dažādība saglabājas arī lietuviešu valodā.

Tautsdziesmās koki parasti tiek sasaistīti ar kaut kādu līdzīgu parādību cilvēku dzīvē, reizēm šo līdzīgumu formāli pastiprina salīdzinājuma konstrukcijas ar saikli *kā*. Izanalizējot visus atdzejojumus, var konstatēt, ka izvēlēti galvenokārt tādi avotvalodas teksti, kam raksturīgi samērā tradicionāli epiteti, kuri neizceļas ar tēlainību – tie raksturo krāsu, lielumu vai apjomu. Atdzejojumos visbiežāk priekšroka tiek dota vārdam, kurš der pēc formāliem kritērijiem – ja tas ir literārās valodas vārds, netiek meklēts ekvivalents izloksnēs, turklāt netiek ņemtas vērā arī šo vārdu formu atbilstes latviešu un lietuviešu tekstos. Konstatētas dažas tautsdziesmas, kurās avotvalodā un mērķvalodā minēti citi koki, pamanītas arī dažas citas neatbilstmes.

Atslēgvārdi: latviešu tautsdziesmas, atdzejojums, lietuviešu valoda, leksika, koku nosaukumi.

Viens no latviešu folkloras žanriem – tautsdziesmas – izceļas ar leksikas dažādību. Bagātīgi tautsdziesmās lietoti dažādu dabas objektu, arī koku,

nosaukumi. Tie atklāj latviešu pasaules uztveri, reprezentē gadsimtu gaitā nostiprinājušos simbolus un asociācijas. Taču tautasdziesmu struktūras savdabības un saturiskās daudzveidības dēļ nav viegli iepazīstināt ar tām citvalodu lasītājus resp. atdzejot tās svešvalodās. Latviešu tautasdziesmu atdzejojumu nav daudz arī lietuviešu valodā. Pētījumam izvēlēta izlase *Lekia mano žirgelis* [„Skrien mans zirdziņš”], kurā apkopotas ievērojamā lietuviešu dzejnieka Sigita Gedas (*Sigitas Geda* 1943–2008) atdzejotās tautasdziesmas (SG 1989), jo vairāk plašāku sakopojumu lietuviešu valodā nav, izņemot atsevišķus tekstus latviešu folklorai un kultūrai veltītos izdevumos, piemēram, Alvida Butkus (*Alyvdas Butkus*) *Latviai* [1995; „Latvieši”], Birutes Mašjonienes (*Birutė Masionienė*) *Baltijos tautos* [1996; „Baltijas tautas”]. Latviešu oriģināli ņemti no avota, ko izmantojis atdzejotājs – tā ir Kārļa Arāja sastādītā izlase „Dainas” (KA 1983). Atrastas lietuviešu valodā atdzejotas 49 tautasdziesmas, kurās sastopami vispārīgākās nozīmes vārds *koks* (liet. *medis*) vai konkrētu koku sugu nosaukumi – vieni no tiem biežāk, citi retāk (pavisam konstatēti 68 gadījumi). Pētījuma mērķis – noskaidrot, kādu koku nosaukumi un kādā formā minēti latviešu tautasdziesmās un kā tie atdzejoti lietuviešu valodā. Pētījums veikts, izmantojot aprakstošo, sastatāmo un interpretācijas metodi. Savukārt viens no uzdevumiem – savākt vienkopus šīs tautasdziesmas un to atdzejojumus, jo izlasē atdzejojumi sakārtoti pēc S. Gedas ieskatiem (tajā iekļautas pavisam 376 tautasdziesmas) un nav norādīta tautasdziesmu numerācija atbilstoši Krišjāņa Barona „Latvju dainu” (LD) tradīcijai, tekstiem lietuviešu valodā vispirms bija jāatrod atbilstmes avotvalodā.

„Viens no sarežģītākajiem un, domājams, arī vecākajiem tautasdziesmu slāņiem ir tas dziesmu novads, kurš attēlo kokus. Mežs, sils, koki un krūmi ne tikai dabas dziesmu ciklā, bet arī citos apdziedāti ļoti savdabīgā, liriskā manierē, veidojot pašu poētiskāko tautasdziesmu daļu.” (Erdmane 1988, 41) Pētījuma objekts ir tautasdziesmās konstatēti koku nosaukumi (pavisam to atrasts 13; tālāk tie nosaukti latviešu valodas alfabēta secībā, pagaidām neņemot vērā, kādā formā lietoti tekstā, bet iekavās sniegts ekvivalents lietuviešu valodā, ja tā forma atšķiras no latviešu nosaukuma): *apse* (*drebulē*)¹, *ābele* (*obelis*), *bērzs* (*beržas*), *egle* (*eglē*), *ieva*, *kārklis* (*karklas*), *koks* (*medis*), *lazda* (*lazdynas*), *liepa* (*liepužē*, *liepelē*), *osis* (*uosis*), *ozols* (*qžuolas*), *priede* (*pušis*), *vītols* (*gluosnis*).

Savukārt pēc to lietošanas biežuma tautasdziesmu oriģinālā koku nosaukumi izkārtojas šādā secībā: *ozols* (minēts 26 reizes), *bērzs* (11), *koks* (9), *liepa* (6), *osis* (3), *ābele* (2), *egle* (2), *ieva* (2), *kārklis* (2), *apse* (1), *lazda* (1), *priede* (1), *vītols* (1). Ņemot vērā tautasdziesmu specifiku, tas pats vārds vienā dziesmā var atkārtoties vairākas reizes, tāpēc to lietojumu skaits jūtami pārsniedz tautasdziesmu skaitu, piemēram, konstatētas 22 tautasdziesmas, kurās

¹ Šī vārda atbilstmes lietuviešu valodā ir vairākas: *tuopa*, *drebulē*, *epušē* dial., *topolis* šnek. (LLKŽ 2003, 57), taču, atbilstoši atdzejojumam, rakstā ņemts vērā tikai nosaukums *drebulē*.

minēts ozols, bet vārda lietošanas biežums ir 26. Līdzīga situācija arī ar citu koku nosaukumiem. Turklāt vajadzētu pievērst uzmanību, ka vienā dziesmā var būt pieminēti vairāku atšķirīgu koku nosaukumi. Tādā gadījumā dziesma pieskaitīta tik reizes, cik atšķirīgu nosaukumu tajā atrasts.

Visus analizējamos koku nosaukumus kā leksiskas vienības (vārdus) nav grūti atveidot otrā baltu valodā. Kā liecina gan latviešu, gan lietuviešu leksikologu darbi, atsevišķi nosaukumi ir līdzīgi abās valodās un tuvas cilmes. Runājot par cilmi, varētu atsaukties uz Artura Ozola piedāvāto „vārdu sarakstu pēc jēdzieniskajām grupām, lai dotu kaut aptuvenu priekšstatu par radu valodu leksikas kopības slāņa attīstības virzieniem” (Ozols 1993, 53). Visuma grupas augu apakšgrupā kā indoeiropiešu leksikas kopības slāņa elementus valodnieks iekļāvis vārdus *alksnis* (latīņu *alnus*)² un *bērzs* (vācu *Birke*) (Ibid. 54) (sal. „droši vien nav cita auga, kurš tik skaisti būtu saglabājis savu seno nosaukumu kā šis dzejnieku apdziedātais koks. Mūsu [vārdam *beržas* – R. K.] atbilst latviešu *bērzs* ..” (Sabaliauskas 2002, 11)), baltu leksikas kopības slānī – *ozols* (lietuviešu *qžuolas*) (Ibid. 55). „Latviešu valodas etimoloģijas vārdnīcā” (LEV) iekļauti visi analizējamie vārdi, izņemot *kārklis* (*apse* (I 73), *ābele* (I 53), *bērzs* (I 122–123), *egle* (I 261–262), *ieva* (I 338), *koks* (I 413), *lazda* (I 511), *liepa* (I 525–526), *osis* (I 636), *ozols* (I 638), *priede* (II 80), *vitols* (II 542), un tās autors Konstantīns Karulis skaidro to cilmi, nereti salīdzinot ar lietuviešu valodas materiālu. Savukārt lietuviešu leksikas cilmes pētījumos Aļģirds Sabaļausks (*Algirdas Sabaliauskas*) pie senās indoeiropiešu leksikas pieskaita vārdus *beržas* (39), *ieva* (39), *obelis* (41), *pušis* (42), *uosis* (44), pie kopīgās baltu un slāvu valodu leksikas – *eglē* (120), *liepa* (121), bet pie baltu valodu leksikas – *qžuolas* (155). Arī jaunākajā lietuviešu etimoloģijas vārdnīcā (Smoczyński 2007) minēti gandrīz visi nosaukumi, izņemot *drebulē* (A. Sabaļausks analizē tās sinonīmus *epušē*, *apušē* 41) un *lazdynas*.

Domājams, ka abu valodu izloksnēs koku nosaukumu dažādība ir daudz lielāka. Atsevišķos gadījumos tas varētu atspoguļoties tautasdziesmās, taču šajā rakstā par to sīkāk runāt nav pamata, jo analizējamajā tekstu kopā īpašu dialektālu nokrāsu nav izdevies konstatēt (dažas nianšes tomēr tiks aplūkotas). Gan koku simbolikā, gan epitetos lietuviešu un latviešu folklorā var saskatīt daudzus kopīgus elementus (sk. Olindaitē 1983), līdzīga mēdz būt arī pašu vārdu struktūra.

„Dziesmu semantiskā analīze rāda, ka koki dainās daudzināti un izcelti galvenokārt kā **konkrētas reālijas** [autorei izcēlums] ar visām to botāniskajām īpašībām un dotumiem, augšanas un ziedēšanas specifiku .. No visiem kokiem, kurus tauta daudzina un mīl, pirmajā vietā izvirzījies ozols, tad liepa, bērzs, ābele, ieva un tad attiecīgi visi pārējie.” (Erdmane 1988, 42)

Tautasdziesmu valodā var sastapt „virkni tradicionālu alegoriju: augu un kustoņu nosaukumus cilvēku nozīmē, sevišķi precību dziesmās. *Bērzi* un *ozoli*

² Minētais nosaukums nav konstatēts lietuviešu atdzejojumos.

nozīmē puīšus un vīrus, *liepas* – meitas” (Ozols 1993, 73). Var palūkoties arī plašāk – nekonkretizējot tautasdziesmas pēc tematikas: „Latviešu valodā un tautas priekšstats īpašu vietu ieņem *ozols* un *liepa*. Ozols saistās ar vīrieti, zemnieku, karavīru, bet *liepa* – ar sievieti, ģimenes dvēseli, saimnieci, pavarda sargātāju. T. Zeiferts (1922) īpaši uzsver, ka latviešu valodā *ozols* ir vīriešu dzimtē, bet *liepa* sieviešu dzimtē. Daudzi latviešu folkloras pētnieki (piem., K. Kasparsons, H. Erdmane, J. Kursīte) raksturojuši *ozolu* un *liepu* kā klasiskus tautasdziesmu totēmus.” (Migla 2009, 200) Vienā no lietuviski atdzejotām tautasdziesmām šī simbolika arī atspoguļota³:

*Pavaicāju māmiņai,
Kāda koka liksti kirst.
– Ja meitiņa, tad liepiņas,
Ja dēlīnis, tad ozola.
LD 1676 (40)*

*Aš paklausiau mamuzē,
Kokio medžio lingę kirst.
– Jei mergaitė, tai liepužės,
Jei sūnelis, q žu o lo. (32)*

Citētā tautasdziesma apliecina, ka „latviešiem koku dzejiskā iztēle stipri atkarīga no tā, ka izveidojusies cieša atbilstība starp koka nosaukuma gramatisko dzimti (vīriešu vai sieviešu dzimtes vārds) un piederību pie vīriešu vai sieviešu dzimuma. Šāds koku dalījums pēc dzimuma atļauj salikt vīrietisko un sievietisko partnerus pa pāriem ..” (Rūķe-Draviņa 1986, 29). Tādu piemēru starp atdzejojumiem vairāk nebija, taču būtu vērts pievērst uzmanību, ka gandrīz visi vārdi, izņemot *lazda*, kam atbilst vīriešu dzimtes vārds *lazdynas*, latviešu un lietuviešu valodā sakrīt pēc dzimtes.

Īpašu vietu dabas tēlojumos un simbolikā ieņem ābele. Tā kā latviešu tautasdziesmās visa daba ir dzīva, zaļa zāle „gauži raud”, kājiņām saminama (Rūķe-Draviņa 1986, 21), arī ābeles uzvedas kā dzīvas būtnes. Veltas Rūķes-Draviņas pētījumā citētā dziesma atdzejota lietuviski:

*Ābelīte Dievu lūdza,
Lai ved meitas šoruden:
Visi zari nolikuši,
Dzīpariņus žāvējot.
LD 7121 (92)*

*O belēlė Dievo prašė,
Kad mergelė išteketų,
Visos šakos nulinkusios
Siūlelius bedžiaustant. (36)*

Daudzveidīgā ābeles semantika tautasdziesmās liecina par šī koka vērtību latvieša skatījumā: „Stabilos salīdzinājumos, kur kaut kas atgādina ābeli – vai nu ar ābeļziedu baltumu, vai ābeles stumbra greizumu, vai zaru asumu – liecina par senā latvieša asociatīvo domu gaitu, māksliniecisko izjūtu. Mātes meita, apsegusies ar balto villaini, šķiet kā ziedoša ābele; vecās māmuļas sirmie mati ir kā ābeles ziedi; arāja rokas un kājas zied kā ābeļu zied, bet kā greizā

³ Aiz citētās latviešu tautasdziesmas minēts numurs atbilstoši „Latvju dainu” numerācijai un iekavās K. Arāja izlases lappuse, savukārt pie lietuviešu atdzejojuma tikai analizējamā krājuma lappuse.

ābele ir nelaipnā, skarbā vīramāte, un asās, skarbās radniecē („māsīciņas”) ir kā zarainas ābelītes. Bet ābele var arī izzarot, dzīt jaunas atvases, un šādā sakārā tā atgādina ģimenes māti ar daudzajiem bērniņiem.” (Rūķe-Draviņa 1986, 21) Līdzīga simbolika raksturīga arī vienam no atdzejojumiem lietuviešu valodā. Tautasdziesmā ābelei kā mātei rūp meitas liktenis, bet viņa ir spiesta vērot to no malas, jo tagad meitai ir sveša māte (turklāt atdzejojumā pamāte (liet. *pamotė*) nosaukta ar netradicionāli darinātu deminutīvu), ābeļziedi asociējas ar asarām:

Sveša māte mani sūta
Pie ābeles slotu griezt.
Birst ābelei balti ziedi,
Birst man gaužas asariņas.
 LD 4286 (69)

Pamotužė mane siuntė
Rišti šluotq obelies,
Byra obelies žiedeliai,
Byra mano ašarelės. (34)

Deminutīvi ir ļoti iecienīti izteiksmes līdzekļi folklorā, jo „kā ekspresīvi emocionāli valodas līdzekļi rada savdabīgu stilu, daudz bagātāku un sarežģītāku nekā sarunvalodas stili, uz kuru pamata tie izveidojās” (Aleksynas 1971, 10) – cit. pēc Macienė 2002, 81). Taču, kā apgalvo A. Ozols, tādu deminutīvu izvēli tautasdziesmās „nosaka vispirms nevis deminutīvu nozīme, bet forma. Deminutīvs tautasdziesmās kā stila līdzeklis kalpo galvenokārt pantmēra vajadzībām un nevis emocionāla satura izteiksmei, nevis mīlinājuma nokrāsas piešķiršanai ar pamazinājuma formu izteiktajam vārdam. Tāpēc klasiskajās tautasdziesmās, kur uz to dziesmas idejiskais saturs nespiež, deminutīvs uztverams bez deminutīva nozīmes” (Ozols 1993, 31). Reizēm šo tendenci atspoguļo lietuviešu atdzejojumi – S. Gedas izvēlētie nedeminutīvi kā latviešu deminutīvu atbilstmes:

Šauj, jēģeri, ko šaudams,
Nešauj meža balodīti!
Trīs dieniņas otrīs biedris
Raud bērziņa galiņā.
 LD 30511 (286)

Šauk, medžiokli, kq šaudamas,
Nešauk girios balandēlio!
Trīs dienas balandis kitas
Verkia beržo viršūņē. (77)

Deminutīvs folklorā, kā liecina pētījumi dažādās valodās, ir diezgan sarežģīta un nozīmīga vienība – tas tiek uzskatīts par polisēmisku, jo nereti tiešām ir izvēlēts atbilstoši pantmēra vajadzībām, bet biežāk tomēr pauž attieksmi un vērtējumu: ar deminutīvu izsaka gan mīļumu, gan žēlumu, gan sirsnīgumu, gan līdzvērtīgumu, gan augstāko vērtību. Ar deminutīvu nosauc ko mazu un arī ļoti lielu, pieklusina skarbumu, nepatiku u. tml. (Vulāne 2002, 11–12).

Konstatēts, ka koku nosaukumu deminutīvi avotvalodas tekstā ir ļoti dažādi. Parasti līdzās neatvasinātam vārdam atrodami arī atvasinājumi ar pamazinājuma vai mīļuma nokrāsu, kurus latviešu valodā var iegūt ar produktīvām deminutīvu izskaņām *-iņš (-iņa)*, *-ītis (-īte)*, piemēram, *koks – kociņš; liepa – liepiņa;*

bērzs – bērziņš; priede – priedīte; egle – eglīte; ieva – ieviņa. Vēl viena svarīga iezīme, ko nevar nepamānīt: tautasdziesmās sastopams daudz viena un tā paša vārda variantu, ko bieži vien nosaka to pieraksta vai izplatības vieta, piemēram, tradicionālā saulgriežu svētku koka nosaukuma varianti latviešu valodā ir deminutīvi *ozoliņš, ozuliņš* (Rūķe–Draviņa 1991, 8). No tā paša vārda deminutīvi var būt darināti ar abām izskaņām: *ozols – ozolītis, ozoliņš*. Tautasdziesmu valodas pētījumos uzsvērtas zināmas nozīmes nianse starp šīm izskaņām, īpaši, ja tās ir deminutīviem, kas lietoti pielikuma funkcijā (Ozols 1993, 68), kaut gan latviešu valodas gramatikās apgalvots, ka abas šīs deminutīvu izskaņas tiek izvēlētas atkarībā no pamatvārda un starp tām nav būtisku nozīmes atšķirību (sal. MLLVG 1959, 112–121; 130–131). Pēc A. Ozola domām, deminutīviem ar *-ītis* piemīt pozitīva nokrāsa (Ozols 1993, 68). Šai domai būtu iespējams piekrist, izpētot lielāku kopumu, taču ne vienmēr ir iespējams to pašu nosaukumu darināt ar abām izskaņām, tāpēc runāt par tādu nokrāsu nošķiršanu, kad nav izvēles iespēju, nav pamata. Starp citu, starp izanalizētajām tautasdziesmām nav atrasta neviena, kur latviešu oriģinālā būtu lietota forma *ozolītis*. Kopumā no 26 reizēm, kad tautasdziesmās minēts šis nosaukums, deminutīvu bijis 11 (no tiem 5 reizes vienskaitlis, bet 6 – daudzskaitlis).

Parasti latviešu tekstā, izvēloties deminutīvu, svarīga ir gan tā nozīme – nereti vienā deminutīvā kontekstuāli ir vairākas sēmas, piemēram, maigums, mīlums, vērtīgums, žēlums, pamazinājums –, gan pantmēra vajadzības. Visas šīs lietas ir svarīgas, arī sastatot oriģinālu ar atdzejojumu. Kopumā atdzejotā materiāla analīze liecina, ka netiek ņemtas vērā atbilstmes latviešu valodā, kur biežāk lietotas deminutīvs. Lietuviešu atdzejojumos latviešu deminutīvus ne vienmēr izdodas aizstāt ar atbilstošām leksēmām, jo „tā ir vēl viena no latviešu tautasdziesmu iezīmēm, kas saglabājas kā „lieta sevi” (liet. *daiktas savyje*), gandrīz nepadodas tulkošanai. Tā ir savdabīga „pamazinājuma” atmosfēra, kad gandrīz jebkuru lietu, jebkuru jēdzienu vai parādību var uzrunāt ar deminutīvu” (Skujeniekas 1989, 19–20). To apliecina arī latviešu valodas deminutīvu izvēle – izskatot dažādu tautasdziesmu tekstus, var apgalvot, ka biežāk sastopami, piem., subjekta nosaukuma deminutīvi. Lietuviešu tulkojumos, ja tas negrauj dziesmas struktūru, deminutīvu atveido ar attiecīgo atvasinājumu: Atdzejojumos, piemēram, līdzās neatvasinātiem vārdiem tiek lietoti ar atšķirīgām lietuviešu valodas deminutīvu izskaņām darināti deminutīvi: *medis – medelis; qžuolas – qžuolēlis* (varētu būt vēl arī *qžuoliukas*); *liepa – liepužē, liepelē* (varētu būt vēl arī *liepaitē*); *gluosnis – gluosnelis; obelis – obelēle* (varētu būt vēl arī *obelaitē*); *beržas – berželis, beržiukēlis; karklas – karklužēlis*:

*Ik rītiņa Saule lēca
Sarkanāi kociņā,
Jauni kungi veci tapa,
To kociņu meklēdami.
LD 33786 (349)*

*Kas rytelis Saulē kēlēs
Raudonam medely,
Jauni ponai seniais virto,
To medelio ieškodami. (123)*

*Simtiņš auga ozoliņu
Priekš bāliņa nama duru;
Ja vēl būtu otrs simts,
Ne sētiņas neredzētu.
LD 3719 (62)*

*Kam tie zirgi, kam tie rati
Pie Saulītes nama duru?
Dieva zirgi, Laimas rati,
Saulės meitas precenieki.
Saulē, meitu izdevuse,
Lūdz Pērkonu panākstos.
Aizbraukdamis Pērkonītis
Nosper zelta ozoliņu.
Trīs gadiņi Saule rauda,
Zelta zarus lasīdama.
Zelta zarus salasījse,
Saulē dala dāvanīņas:
Liepai kāra zelta doieli,
Ozolami dimantiņa;
Mazajami bērziņami,
Tam uzkāra sudrabiņa:
Sīkajiem kārkliņiem
Pa pārim paķēlišu.
LD 33802,1 (349)*

*Pavaicāju māmiņai,
Kāda koka līksti cirst.
– Ja meitiņa, tad liepiņas,
Ja dēliņis, tad ozola.
LD 1676 (40)*

*Kas kaitēja ozolami
Kuplam augti, nezaļoti;
No liepiņas lūkus plēsa,
No bērziņa slotu grieza.
LD 30644 (289)*

*Visas manas ceļa malas
Laimes koku pieaugušas:
No bērziņa jēriņš dzima,
No apsītes kazuliņš.
LD 28963 (265)*

*Šimtas augo qžuolēliu
Prie brolelio namo duru,
Jeigu būtū antras šimtas,
Nei kiemelio neregēčiau. (29)*

*Kam tie žirgai, kam tie ratai
Prie Saulytės namo duru?
Dievo žirgai, Laimos ratai,
Saulės dukros jaunikaičiai.
Saulē, dukrų išleidusi,
Palydon Perkūnų prašo,
Išvažiოდams Perkūnytis
Trenkē aukso qžuolēlin.
Treji metai Saulē rauda;
Aukso šakas surankiojus,
–
Saulē davē dovanēliu:
Liepai aukso rankšluostēļ,
Ažuolēliui deimantuži;
O mažajam berziukēliui,
Tam užkorē sidabrēli;
Plonytēliams karklužēliams
Po porų maišēliu. (123–124)*

*Aš paklausiau mamuzę,
Kokio medžio lingę kirst.
– Jei mergaitė, tai liepužės,
Jei sūnelis, qžuolo. (32)*

*Bepigu tiems qžuolams
Vešliai augti ir žaliuoti;
Nuo liepelės lunkus plėšė,
Iš berželio šluotų rišo. (79)*

*Visi kelio pakraštėliai
Laimės medžiais apsodinti:
Nuo berželio ėras rados,
Nuo drebulės – oželytis. (60)*

*Ābelīte Dievu lūdza,
Lai ved meitas šoruden:
Visi zari nolikuši,
Dzīpariņus žāvējot.
LD 7121 (92)*

*O belēlē Dievo prašē,
Kad mergelē išteketu,
Visos šakos nulinkusios
Siūlelius bedžiaustant. (36)*

Tautasdziesmās koki reti „apdziedāti paši par sevi kā dabas objekti, bet parasti tur tiek sasaistīti ar kaut kādu līdzīgu parādību cilvēku dzīvē. Šo sastatījumu atvieglo dziesmas forma ar *paralēlisma* [autore kursivējums] konstrukciju: divas rindas tēlo dabas parādības, otras divas – atbildumu cilvēka dzīvē. Norma ir tā, ka dabas parādība ir izejas punkts un pieminēta dziesmas pirmajā pusē. Atbildums cilvēka dzīvē un darbībā – uz analogijas, zināma līdzīguma pamata – saskatīts cilvēku izskatā un rīcības veidā. Reizēm šis līdzīgums formāli pastiprināts ar tiešu salīdzinājumu, pievienojot salīdzināmo saikli „kā”, „it kā”, „līdzīgi” u. tml.” (Rūķe–Draviņa 1986, 5). Analizētajā materiālā atrastas tikai salīdzinājuma konstrukcijas ar saikli *kā*. „Ar šā saikļa palīdzību salīdzinātāja puse .. stāv pretim salīdzināmai pusei .. kurā sastopam substantīvus [autora retinājums].” (Ozols 1993, 381) Vienā no tiem asociācijas pamatojas uz tradicionālo simboliku par ozoliem – vīriem⁴, citā – salīdzinājumā ar bērzu – asociācija ar krāsu. Lietuviski visas attiecīgās tautasdziesmu rindas atveidotas ar atbilstošu salīdzinājuma saikli *kaip* (tikai parastās atbildmes *dzeltens* – *geltonas* vietā vienu reizi izvēlēts tā sinonīms *geltas* (sal. ‘gelsvas, geltonas’ g. *arklys* DLKŽ_o)).

*Kā lācīši man zirdziņi,
Kā ozoli arājiņi:
Kā šūniņa man maizīte,
Kā bitīte cepējiņa.
LD 28003 (245)*

*Kaip lokeliai man žirgeliai,
Kaip qžuolai artojiļiai:
Kaip medaus korys duonelē,
Kaip bitutē kepējēlē. (46)*

*Dzeltens mans kumeliņš
Kā dzeltena bērza lapa:
Ap bērziņu riņķi griezu,
Uz lapiņas dancināju.
LD 29657,2 (273)*

*Geltas mano žirgelis
Kaip geltonas beržo lapas:
Aplink beržq sukau ratq,
Ant lapeliu šokdinau jī. (66)*

Salīdzinājumā ar vītoli asociācijas pamats ir šī koka īpašības. Tajā, kā uzskata A. Ozols, „salīdzinājuma formas elements ir adverbs *tik* saikļa vārda funkcijā, sastatīts konstrukcijā ar salīdzinājuma saikli *kā*. Pie tam vārds *tik* salīdzināmā pusē saistīts parasti ar adjektīvu [autora retinājums]” (Ozols 1993, 382). Personificējot kokus latviešu tautasdziesmās, nereti tie tiek lietoti kā simboli vai attiecināti uz cilvēkiem, piemēram, izcelts un salīdzinājumos

⁴ Šo tautasdziesmu kā piemēru min arī A. Ozols (Ozols 1993, 381).

izmantots vītola lokanums (Rūķe-Draviņa 1986, 17). Īpašības vārdam *lokans* lietuviešu valodā parasti atbilst *lankstus, liaunas, leinas* (LLKŽ 2003, 388), tāpēc grūti pateikt, kādu iemeslu dēļ lietuviskajā atdzejojumā izvēlēts īpašības vārds *garbanotas* resp. *sprogots, cirtots; sprogains, cirtains* (LLV 1995, 131). Varētu vēl pievērst uzmanību tam, ka lietuviešu valodā gan koka nosaukums, gan subjekts (*pažarīte*) izteikti ar deminutīviem:

*Kar, māmīņa, šūpulīti,
Kar vītola pazarē:
Lai es augu tik lokana
Kā vītola pazarīte.
LD 1711-0 (40)*

*Kark, mamuže, lopšelytj,
Kark į gluosnio pašakėlę:
Lai užaugsiu garbanota,
Kaip gluosnelio pašakėlė. (33)*

Viens no stilistiskiem paņēmieniem, kas raksturīgs tautasdziesmu žanram, ir liela epitētu dažādība un plašs to lietojums. „Katram kokam tautasdziesmas veltī tradicionālus pastāvīgus epitētus. Epitētu un zināmu standarta frāžu stabilitāte labi atbilst m u t v ā r d u [autores retinājums] dzejas prasībām: atmiņai palīdz tas, ka zināmi vārdu savienojumi atkārtojas tai pašā veidā.” (Rūķe-Draviņa 1986, 9) Piemēram, tradicionālais ozola un liepas epitets *kupls* lietuviešu valodā atdzejots gan ar atbilstmi *vešlus* (reizēm lietots adverbs *vešliai*), gan ar tā sinonīmu *kuplus* (LLKŽ 2003, 359).

*Vai, kuplais ozoliņ,
Neb' es tavu vecumiņu:
Es piedzimu, tev' atradu,
Es nomiršu, tu paliksi.
LD 30640 (289)*

*Vai, vešlusis qžuolėli,
Negi aš tokio amželio:
Aš užgimęs tave radau,
Aš numirsiu, tu paliksi. (78)*

*Kas kaitēja ozola mi
Kuplam augti, nezaļoti;
No liepiņas lūkus plēsa,
No bērziņa slotu grieza.
LD 30644 (289)*

*Bepigu tiems qžuola ms
Vešliai augti ir žaliuoti;
Nuo liepelės lunkus plėšė,
Iš berželio šluotą rišo. (79)*

*Kupla liepa uzaugusi
Manā govu laidarā;
Kad es gāju govu slaukt,
Tur pakāru vaiņadziņu.
LD 28907 (263)*

*Vešli liepa išaugusi
Mano karvių laidare,
Beeidama karvių melžt,
Kabinu čia vainikėlį. (59)*

Jāņu dziesmās minētie epitēti – *kupls ozols, kupla liepa* – simbolizē Jāņu tēvu un Jāņu māti (Erdmane 1988, 45). Tautasdziesma, kur varētu saskatīt šādu simboliku, atdzejota arī lietuviski (par Jāņu dziesmām un to atdzejojumiem lietuviešu valodā plašāk sk. Kvašīte 2008):

*Jāņa diena, Jāņa diena,
Šis pats Jāņa vakariņš,
Pats Jānītis danci veda
Apkārt kuplu ozoliņu.
LD 32918 (335)*

*Janio diena, Janio diena,
Patsai Janio vakaras,
Pats Janytis šokļ vedē
Aplink kupļu qžuolēļi. (111)*

Izanalizējot visus atdzejojumus, var konstatēt, ka izvēlēti galvenokārt tādi avotvalodas teksti, kam raksturīgi samērā tradicionāli epiteti, kuri neizceļas ar tēlainību. Bieži vien tie raksturo krāsu (*zaļi ozoliņi / žali qžuolēļiai, zelta ozoliņš / aukso qžuolēlis, balts bērzs / baltas beržas*), lielumu vai apjomu (*mazais bērziņš / mažasis beržukēlis; sīkie kārkliņi / plonytēliai karklužēliai*). Interesantāki ir tikai daži no tiem, piemēram, *rakstīti ozoliņi / margi qžuolēļiai* (sal. *rakstīt* 'išrašyti, išpuošti raštai, išmarginti' (LLKŽ 2003, 598):

*Dūmi kūp siliņā,
Atskrien bite raudādama;
Tur sadega brāliņam
Simts rakstītu ozoliņu.
LD 30309 (280)*

*Kyla dūmai šilely,
Lekia bitē virkaudama;
Ten sudegē brolužēliams
Šimtas margu qžuolēlių. (73)*

Vienā no tautasdziesmām vārdkopa *smalkā lazda* atdzejojumā aizstāta ar deminutīvu *lazdynēlis*, kas kompensē epitetu *smalks*:

*Trīs nāburgi kāzas dzēra
Smalkā lazdu krūmiņā:
Vilks brūtgāns, kaza brūte,
Mans Krancīts vakarains.
LD 29432 (270)*

*Trys kaimynai veseiliojo
Lazdynėlio krūmely:
Vilkas pilkas ožkq vedē,
Mano sargis pabroliuos. (63)*

„Ļoti parasts dziesmās ir priedes un egles saistījums, pie tam tieši tādā secībā – „priede, egle” kā skuju koku kopapzīmējums. .. Visbiežāk tā ir „sila priede” .. ” (Rūķe–Draviņa 1986, 9) Lietuviešu valodā atdzejotas divas tautasdziesmas, kurās minēti šie skujkoki, tikai interesanti, ka vienā no tām ir nosaukti abi koki, bet otrajā oriģinālā ir *sila priede*, bet atdzejojumā – *sila egle* (liet. *šilo eglē*). Latviešu valodā *sils* ir 'priežu mežs smiltainās augsnēs, parasti bez pameža (zemsegā, piemēram, virši, ķērpji, brūklenes u. tml.), jūras piekrastes kāpu apvidos un iekšzemes smilšainajos līdzenumos; attiecīgais meža augšanas apstākļu tips' (LLVV 71, 442), savukārt lietuviešu valodas vārda *šilas* definīcija akcentē tikai augsnēs un vispārinātu koku resp. skujkoku tipu (sal. 'smēlyno spygliuočių miškas' (DLKŽ₆); 'smēlynuose augantis aukštų, tiesių spygliuočių (ppr. pušų) miškas' (LKŽ₆), tāpēc tāda maiņa valodiski pieļaujama, taču simbolika, raugoties no latvieša pozīcijām, cieš:

*Krita priede, krita egle,
Zemei gala nedabūja;
Krita mans augumiņš,
Tas dabūja zemei galu.
LD 27568 (239)*

*Griuvo pušis, griuvo eglē,
Žemēs krašto nepasiekē;
Griuvo mano augumēlis
Ir pasiekē žemēs kraštq. (40)*

*Es izdūru sila priedi,
Rakstīt vien nemācēju;
Gan bitīte norakstīs
Medainām kājiņām.
LD 30318 (281)*

*Išbedžiojau šilo eglē,
Tik išmargint nemokėjau;
Tai bitelē jā išmargins
Meduotom kojelēm. (72)*

Analizētajā tautasdziesmu kopā konstatētas dažas tautasdziesmas, kurās avotvalodā un mērķvalodā minēti citi koki, piemēram, grūti pateikt, kāpēc atdzejojumā kļavas (avotvalods tekstā – vīriešu dzimtes forma *kļavs*) vietā parādās bērzs:

*Es palīdu līdumiņu
No ošiem, no kļaviem;
Es gribēju auzas sēt,
Dievs iemeta ezeriņu.
LD 28218 (250)*

*Išsilydžiau lydimēļi,
Nei beržū, nei uosiy,
Avižas norėjau sēti,
Dievas metē ežerēļi. (49)*

Nedaudz mainīta reālija citā dziesmā: koku nosaukums daudzskaitlī vārda, kas apzīmē kopumu, vietā – *birzs* ‘neliels bērzu mežs, bērzu audze’ (LLVV 2, 94) (sal. liet. *beržynas*) vietā *bērzi* (liet. *beržai*). Šāda maiņa bija par pamatu tam, ka šī tautasdziesma tika iekļauta analizējamajā kopā:

*Caur sudraba birzi gāju,
Ne zariņa nenolauzu;
Būt zariņu nolauzuse,
Tad staigātu sudrabota.
LD 30637 (289)*

*Lenkdama sidabro beržus,
Nei šakelēs nenulaužiau,
Jei šakelē būčiau laužius,
Vaikštinēčiau sidabruota. (78)*

Domājams, ka šīs tautasdziesmas atdzejojums ir Knuta Skujenieka priekšvārdā, ko viņš uzrakstījis krājumam, taču šeit jau *birzs* ekvivalents ir vārda *beržynas* deminutīvs *beržynēlis*:

*Eidama pro beržynēļi,
Nē šakelēs nenulaužiau,
Jei šakelē būčiau laužus,
Tai vaikščiočiau sidabruota (Skujeniekas 1989, 11).*

Interesanta ir tautasdziesma, kurā avotvalodā nav minēts koka nosaukums, bet, atdzejojot to lietuviešu valodā, S. Geda izmanto nomenklatūrvārdu *medis* resp. koks. Savukārt latviešu tekstā ir runāts par mežiem. Varētu likties

dīvaina šāda pieeja, taču, iedziļinoties lietuviešu valodas vārda *medis* semantikā, redzams, ka no četrām šī vārda nozīmēm izvēlēta tā, kura vislabāk atbilst latviešu tautasdziesmas tēlam (sal. '4. miškas, giria, medē' LKŽ_c).

*Visi meži līdzī auga,
Virsaunītes nelidzeni.
Ņem, Dieviņi, zelta šķēres,
Līdzin' mežu virsaunītes.
LD 30681 (290)*

*Visi medži ai lygūs augo,
Viršūnēlēs tik nelygios:
Imk, Dievouži, aukso žirkles,
Lygink medži u viršūnytes. (79)*

Kā pētījumā konstatējusi Velta Rūķe-Draviņa, koki, tāpat kā augi un dzīvnieki, „ļoti bieži tiek *personificēti* [autores kursivējums], piedēvējot viņiem cilvēciskas īpašības, apģērbu utt. Tā, piem., bērzam ir balti svārki, baltas villainītes, bet osim un ozolam – zaļas vadmalas svārki; Saule vai Laima, izdalidama veltes atsevišķiem kokiem, dāvā tiem apģērba gabalus tādā pašā veidā kā cilvēkiem: priedei baltu sagšu, bērziņam – paladziņu vai baltu linu kreklu, bet mazajiem kārkliņiem – dzīparus, paķēlišus un uzmauc viņiem zelta gredzentiņu” (Rūķe-Draviņa 1986, 5). Viena tāda tautasdziesma ir atdzejota lietuviešu valodā (pētītajā materiālā tā ir vienīgā, kas nav četrtrinde, turklāt tajā minēti četrus koku nosaukumi):

*Zelta zarus salasījse,
Saulē dala dāvaņiņas:
Liepai kāra zelta dvieli,
Ozola mi dimantiņa:
Mazajami bērziņami,
Tam uzkāra sudrabiņa:
Sīkajiem kārkliņiem
Pa pārim paķēlišu.
LD 33802,1 (349)⁵*

–
*Saulē davē dovanēliju:
Liepai aukso rankšluostēli,
Až uolēliui deimantužio:
O mažajam beržiukēliui,
Tam užkorē sidabrēlio:
Plonytēliams karklužēliams
Po porq maišeliu. (123–124)*

Par liepas un ozola simboliku jau rakstīts iepriekš, arī bērzs ir viens no kokiem, kuri svarīgi gan latviešu, gan lietuviešu dzīvesziņai. Kā ceturtais koks šajā dziesmā minēts kārklis. „Vēl zemākā sabiedriskā staža līmenī novietoti *kārkli*. Visbiežāk tie dēvēti „smalki” „sīki”, arī „melni” un „liki”; kārkli zied „zeltītiem ziedīņiem”. Saule, vakarā noiedama, izdāvā veltes lielajiem kokiem, bet nepiemirst beigās arī mazo kārkliņu. Tam tradicionāli uzmauc zelta gredzentiņu (arī „zelta grieztu gredzentiņu”) vai arī „zaļa vara pakariņus” un sudrabotas vai apzeltītas prievietīņas.” (Rūķe-Draviņa 1986, 17–18) Atdzejotajā tautasdziesmā Saule dāvina kārklam paķelītes (šis vārds izraisa asociācijas ar lietuviešu valodas vārdu *kelis* ‘celis’ (LLV 1995, 222). To pastiprina folkloras reāliju vārdnīcā fiksetais *paķele* (arī *paķelis*) – pēc ME datiem (III 53) – ‘1) zeķu saite (saite zem

⁵ Visu tautasdziesmas tekstu sk. iepriekš.

ceļgala); 2) josta'. Konteksts liecina, ka šoreiz ir runa par pirmo nozīmi, jo tautasdziesmā teikts, ka to ir pāris (LFK). Savukārt lietuviešu valodā pārtulkots sarunvalodai raksturīgs deminutīvs no vārda *paka* – *paķele* (liet. *sāinis*, varētu būt arī *maiss* – liet. *maišas*, *maišelis*). Arī epitets mainīts: *sīks* '1. smulkus, mažas; 2. plonas, laibas, švelnus (apie balsa)' (LLKŽ 2003, 663) un *plonas* 'plāns, tievs, rets' (LLV 1995, 381). Šīs tautasdziesmas atdzejojumu būtu pamats uzskatīt par vienu no neveiksmīgākajiem, jo nepareiza vārda izvēle padara tā saturu nesaprotamu.

Folkloriste Helēna Erdmane uzsver saikni starp koku kā simbolu un to pašu koku kā konkrētu reāliju: „Precību un kāzu dziesmu ciklā liepa un ozols uztverams kā **metaforiskā, poētiskā sistēmā** [autore izcēlums] iekļauts tēls, kur liepa – tautu meitas, bet ozols – tautu dēla simbols .. Taču uzreiz jāpiezīmē, ka bieži vien dziesmu semantikā ozola un liepas nozīmes kā konkrētām reālijām un kā metaforiskiem, poētiskiem tēliem tik cieši savijušās, ka vienu nozīmi no otras ir gandrīz neiespējami nošķirt.” (Erdmane 1988, 44–45) Citēta tautasdziesma, kuras „saturā ozolu uztveram gan kā konkrētu reāliju, gan kā metaforu” (Ibid. 45), bet šīs dziesmas atdzeojumā lietuviešu valodā raud reālija – krusts (liet. *kryžius*) – nevis koks resp. ozoliņš, kurā iecirsts krusts:

*Es, karā aiziedams,
Krustu cirtu ozolā.
Lai neraud tēvs, māmiņa,
Lai raud krusta ozoliņš.
LD 319850 (322)*

*Aš, ī karq išeidams,
Kryžiu kirtau qžuole.
Tenerauda tėvas, motē,
Rauda kryžius qžuolēly. (101)*

Analizējot koku nosaukumu funkcionēšanu tautasdziesmās, nevar nepievērst uzmanību, ka koki funkcionē ne tikai kā dabas objekti – nereti tie ir izstrādājumu vai citu ar kokiem saistītu lietu nosaukumi, piemēram, *ozola buozītes* / *qžuolo buoželēs*; *ozola kanniņas* / *qžuolo alvelēs* (citā tekstā vārdkopa ar īpašības vārdu *qžuolinis qсотēlis*). Salīdzinot latviešu un lietuviešu tekstus, redzamas atšķirības vārdu izvēlē: avotvalodas vārdkopa „ozola kanniņa” vienā gadījumā tulkota ar vārdu *alvē* (vārda *alvē* ‘puodelis pusēs litro ar mažesnis, puskvortē’, kas ir aizgūvums no poļu valodas vārda *halva*; deminutīva izvēle acīmredzot saistīta ar S. Gedas dzimto pusi – viņš nāk no Lietuvas etnogrāfiskā Dzūkijas reģiona –, kur plaši izplatīti polonismi (LKŽ_o); sal. ‘kelio girnelė’ (LKŽ_o)), bet otrā – *asotēlis* (deminutīvs no *qsotis* ‘indas su asa; ī jī telpantis kiekis’ DLKŽ_o), savukārt apzīmētāja (epiteta) funkciju tāpat kā latviešu valodā veic lietvārda *ozols* ģenitīvs vai lietuviešu valodā ierastāks īpašības vārds ar izskaņu *-inis*.

*Apkūlām miežus, rudzus
Ar ozola buozītēm;
Nu dzersim miežu alu
Ar ozola kanniņām.
LD 28794 (260)*

*Iškūlēme rugius, miežius
Ažuolo buoželēm;
Dabar geriam miežiu alu
Ažuolo alvelēmīs. (55)*

*Bite nesa medutiņu
Ar ozola kanniņām.
Nes, bitīte, nodzerties
Zeltītā krūziņā.
LD 30281 (279)*

*Bitē nešē medužēļi
Ažuoliniam qsoťely.
Nešk, bitute, atsigert
Auksuotam puodely. (71)*

Par izstrādājumiem runājot, bieži tiek akcentēti eifēmismi (tabu vārdi). „Šķirsta jeb zārka vārda vietā lietā perifrāzes: *koka namiņš*..” (Ozols 1993, 74) Tautasdziesma ar šādu vārdlietojumu, pievienojot epitetu *balts*, ir atdzejota arī lietuviski, turklāt atdzejojumā vēl precīzāk nosaukta darbība – teikts, ka šo namu kaļ:

*Balta koka namu daru,
Zaļa maura jumtu jumu,
Mūžam durou neatvėru,
Saulei acu nerādīju.
LD 27555 (238)*

*Balto medžio kaliau namą.
Žalios žolės stogą kėliau,
Amžiais durų neatvėriau,
Saulei akių neparodžiau. (40)*

Secinājumi

Latviešu tautasdziesmās un to atdzejojumos lietuviešu valodā konstatēti 13 dažādu koku nosaukumi. Pēc to lietojuma biežuma visbiežāk sastopams *ozols*, apmēram uz pusi retāk *bērzs*, kā arī pamatvārds *koks*, vēl retāk – *liepa*, citi nosaukumi vienu vai divas reizes. Izanalizējot latviešu tautasdziesmu oriģinālus un to atdzejojumus lietuviešu valodā, var secināt, ka visbiežāk minēti savvaļas koku nosaukumi (no augļukokiem tikai ābele) un galvenokārt lapukoki, reti – skujukoki.

Lingvistiskās analīzes gaitā konstatēts, ka gan pašu koku nosaukumu, gan to atvasinājumu dažādība, atveidojot tekstus mērķvalodā, saglabājas. Arī lietuviešu valodā, piemēram, lietojami ar atšķirīgām lietuviešu valodas izskaņām atvasināti deminutīvi (*qžuolas* – *qžuolėlis*; *liepa* – *liepužė*, *liepelė*; *beržas* – *berželis*, *beržukėlis*). Atdzejojumos visbiežāk priekšroka tiek dota vārdam, kurš der pēc formāliem kritērijiem – ja tas ir literārās valodas vārds, netiek meklēts ekvivalents izloksnēs, turklāt netiek ņemtas vērā arī šo vārdu atbilstmes latviešu un lietuviešu tekstos.

Avoti

- LD Barons K., Visendorfs H. *Latoju dainas*. Jelgava & Petrograda, 1894–1915.
KA Arājs K. *Dainas*. Krišjāņa Barona *Latoju dainu* izlase. Sast. K. Arājs. Rīga: Zinātne, 1983.
SG *Lekia mano žirgelis*. Latvių dainos. Iš latvių kalbos vertė S. Geda. Vilnius: Vyturys, 1989.

Literatūra

1. DLKŽ_e – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Šeštas (trečias elektroninis) leidimas. Ats. red. S. Keinys. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006.
2. Erdmane, Helēna. 1988. Koku tēli, to semantika un mākslinieciskā slodze dziesmu folklorā. *Pasaules skatījuma poētiskā atveide*. Atb. red. J. Darbiniece. Rīga: Zinātne, 41–47.
3. Kvašīte, Regīna. 2008. Latviešu tautasdziesmas lietuviski: valodnieciskais aspekts. *Pedagoģija un skolotāju izglītība*. Latvijas Universitātes Raksti. 741. sēj. Galv. red. I. Žogla. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 144–155.
4. LFK – *Latviešu folkloras krātuve*. Pieejams: http://www.lfk.lv/Vardnica_tiklam.html#P
5. LKŽ_e – *Lietuvių kalbos žodynas*. Pieejams: <www.lkz.lt>
6. LLVV – *Latviešu literāras valodas vārdnīca*. Rīga: Zinātne, 1972–1996.
7. Macienē, Jurgita. 2002. Iš lietuvių ir latvių kalbų deminutyvų tyrimo istorijos. *Linguistica Lettica* 10. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 73–91.
8. Migla, Ilga. 2009. Frazеолоģiskie salīdzinājumi ar dendronīmu un puķu nosaukumiem latviešu tautasdziesmās. *Res humanitariae, VI*. Klaipēda: Klaipēdos universitātes, 203–217.
9. MLLVG 1959 – *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. I d. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.
10. Olindaitē, Vida. 1983. Medžiai liaudies dainose. *Literatūra, XXV(1)*. *Lietuvių literatūra*. Vilnius: Mokslas, 60–71.
11. Ozols, Arturs. 1993. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. Rīga: Zvaigzne.
12. Rūķe-Draviņa, Velta. 1986. *Cilvēks un daba latviešu tautasdziesmās*. Stokholma: Artilett.
13. Rūķe-Draviņa, Velta. 1991. *Jāņi latviešu literatūrā*. Rīga: Liesma.
14. Sabaliauskas, Algirdas. 1990. *Lietuvių kalbos leksika*. Vilnius: Mokslas.
15. Sabaliauskas, Algirdas. 2002. *Mes baltai*. Vilnius: Gimtasis žodis.
16. Skujeniekas, Knutas. 1989. Dainų balnas. *Lekia mano žirgelis*. Vilnius: Vyturys, 5–27.
17. Smoczyński, Wojciech. 2007. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno.
18. Vulāne, Anna. 2002. Deminutīvu konotācija latviešu tautasdziesmās. *Лексикология и лексикография балтийских языков*. Материалы XXXI межвузовской научно-методической конференции. Секция балтистики. Тезисы докладов. Санкт-Петербург, 11–12.

Summary

Latvian folksong vocabulary contains a great variety for the names of different objects of nature, including trees. There are many parallel elements in Latvian and Lithuanian folklore, regarding both epithets and tree symbolism, thus it is not difficult to render the tree names when translating from one of these two Baltic languages into another. Altogether, one can find 13 tree names in Latvian folksongs and in their Lithuanian translations. Analysing these texts, we can conclude that the names of wild trees are most widespread there, only one fruit-tree (apple tree) is mentioned, and names

of deciduous trees prevail over those of conifers. Looking at the frequency of their mention, *ozols* 'oak' is the most popular, followed by *bērzs* 'birch', mentioned twice less often, as well as the generic term *koks* 'tree', and *liepa* 'lime tree'. Other tree names are mentioned only once or twice.

Latvian folksongs in general, as well as those under discussion here, are rich in diminutive forms. In Lithuanian translations, we can observe diminutives derived with various suffixes (*qžuolas – qžuolėlis*; *liepa – liepužė, liepelė*; *beržas – berželis, beržukėlis*). Linguistic analysis shows that the variety of tree names and of their forms is preserved in Lithuanian translations as well.

Trees in folksongs are usually associated with certain phenomena in human life. Often, this association is emphasized with simile constructions using the conjunction *kā*. Research of all the translations shows that the chosen source texts present relatively traditional epithets without particular figurative quality – they mostly describe colour, size or amount. The translator has usually given priority to words that suit formal criteria – if it is a standard language word, it is not rendered by a dialectal equivalent, and the correspondence of forms of these words in Latvian and Lithuanian texts is also not considered. In some of the translated folksongs, the tree names used in source and target text differ, and other peculiarities are observed, too.

Artura Ozola ieguldījums latviešu valodas mācības metodikā

The contribution of Arturs Ozols to the Latvian language teaching methodology

Diāna Laiveniece

Liepājas Universitāte
Lielā iela 14, Liepāja, LV-3401
E-pasts: diana.laiveniece@liepu.lv

Normunds Dzintars

Liepājas Valsts 1. ģimnāzija
Ausekļa iela 9, Liepāja, LV-3401
E-pasts: normundsdzintars@gmail.com

Latviešu valodas mācības metodika ir mūsdienās tikpat kā aizmirsts valodnieka Artura Ozola darbības lauks, lai gan viņa nopelni šajā jomā savā laikā bija vērā ņemami. A. Ozols ir izstrādājis metodiku latviešu valodas mācībām gan pamatskolā, gan vidusskolā. Tāpat ievēribu pelna viņa ieteikumi rakstu darba sistēmas izveidē un stilistikas jautājumu mācība.

Paraudzīties uz šo devumu no mūsdienu viedokļa ir interesanti ne tikai metodikas satura aspektā, bet arī laikmeta ideoloģisko apstākļu skatījumā. A. Ozola metodisko ideju attīstībā liela nozīme bijusi Latvijas pirmās brīvvalsts laika pedagogiem, kas Rīgas Skolotāju institūtā nodrošinājuši topošas personības valodnieciskās un pedagoģiskās izglītības pamatus. Savukārt A. Ozola paša metodiski radošā darbība attīstījās padomju laikā, kad publikācijās svarīgi bija ievērot nodevas savam laikam. Valodas mācības metodikās A. Ozols tomēr nebija varējis atteikties no „buržuāziskās” Latvijas laika metodiķu devuma pieminēšanas, atsaukšanās uz Viktora Ramāna, Mārtiņa Gaides, Kārļa Videnieka darbiem, kas padomju Latvijā, protams, bija tabu tēma. Domājams, tas arī lielā mērā noteica abu metodiku likteni – šodien tās pieejamas vien manuskriptos Misiņa bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā. Publicēto zinātnisko rakstu par latviešu valodas mācības jautājumiem ir nedaudz. Galvenokārt tie iespiesti pedagoģiskajā presē 20. gs. 40. gadu beigās un 50. gadu sākumā.

Šajā rakstā aplūkoti svarīgākie A. Ozola metodiskās darbības virzieni; gramatikas mācības pamatuzdevumi un principi, latviešu valodas mācības satura ieteicamais sakārtojums, valodas mācības materiāla izvēle, rakstu darbu sistēmas izveide, kā arī vēlamā skolu gramatiku terminoloģija. Publikācijas nolūks ir aktualizēt A. Ozola metodisko rakstu un rokrakstā atstāto darbu izvērtēšanu, lai rosinātu to izdošanu atsevišķā izlasē.

Atslēgvārdi: gramatika, pareizrakstība, latviešu valodas mācīšanas metodika, skolu gramatiku terminoloģija, rakstu darbu sistēma.

Ievads

Publikācijas **mērķis** ir aktualizēt tādu nepelnīti aizmirstu un vēsturiski maz pieminētu Artura Ozola darbības jomu kā latviešu valodas mācības metodika jeb, lietojot 20. gs. 40. un 50. gadu terminoloģiju, gramatikas un pareizrakstības mācīšanas metodika. Aplūkojamie aspekti – jomas, kurās savu ieguldījumu devis A. Ozols – šeit ir vairāki: gramatikas mācības pamatuzdevumi un principi, latviešu valodas mācības satura ieteicamais sakārtojums, valodas mācības materiāla izvēle, rakstu darbu sistēmas izveide, kā arī vēlamā skolu gramatiku terminoloģija. Būtībā katrs no šiem aspektiem ir atsevišķa pamatīgāka pētījuma vērts, taču šajā rakstā piedāvāts panorāmiski veidots skatījums, lai kopumā iezīmētu un raksturotu, kā arī novērtētu A. Ozola devumu latviešu valodas mācības metodikas vēsturē.

Līdz šim plašākais apskats par A. Ozola metodisko darbību dots Oto Ņesterova pētījumā „Latviešu valodas un literatūras mācīšanas metodikas attīstība” (Ņesterovs 1983, 138–144, 156–158). Jūlijs Kārklīšs, raksturojot A. Ozola valodniecisko darbību, norādījis: „No skolotāja un vēlāk augstāko mācību iestāžu docētāja gaitām izaugusi A. Ozola interese par latviešu valodas mācīšanas metodiku. Daudzos latviešu valodas mācīšanas metodikas jautājumos, piemēram, rakstu darbu metodikā, stilistikas jautājumu risināšanā, valodas mācībā, pirmos zinātniskos pamatus licis A. Ozols.” (Kārklīšs 1967, 36)

1. Metodisko uzskatu veidošanās

A. Ozola metodisko uzskatu pamati, protams, ir veidojušies Latvijas pirmās brīvvalsts laikā. Te liela nozīme bijusi pedagogiem Jānim Albertam Jansonam un Viktoram Ramānam – mācībspēkiem Rīgas Skolotāju institūtā –, kurā A. Ozols mācījies no 1926. gada līdz 1931. gadam. V. Ramāna, kā arī citu 20. gadsimta 20.–30. gadu latviešu valodas mācības metodiķu (Mārtiņa Gaides, Kārļa Videnieka u. c.) uzskati nopietni ietekmējuši A. Ozola izpratni par dzimtās valodas mācības nozīmi, gramatikas galvenajiem uzdevumiem, kā arī valodas skolotāja sūtību. Tajā laikā latviešu valodas skolotāju un metodiķu pieredze tika bagātināta gan ar krievu, gan vācu laikmetīgo valodas mācības metodiķu atzinumiem par dzimtās valodas mācību, tāpēc savas metodiskās domas meklējumos A. Ozols iepazīšies ar dažādiem uzskatiem, kas raduši izpausmi viņa metodiskajos darbos. Pamatskolas metodikas priekšvārdā, kas datēts ar 1946. gada 20. martu, autors pats centies norādīt uz šo saikni: „... skolotājam, stājoties audzināšanas un mācīšanas darbā, jāapgūst pilnīgi sava mācāmā priekšmeta metodika. Bet te nu latviešu valodas skolotājam jāsaņem buržuāzijas valdības laikmeta latviešu valodas mācīšanas paņēmieni mantojums un, salīdzinot to ar tēvu valodas mācīšanas metodiku vecākajās padomju republikās, jāatrod tie latviešu valodas un literatūras mācīšanas paņēmieni, kas var noderēt kā ieroči jaunajam padomju skolotājam viņa darbā [...] Šīnī latviešu valodas metodikas kursā šādā virzienā izmantota līdzšinējā latviešu valodas un

literatūras metodikas literatūra, salīdzināta ar pašreiz pieejamo jaunāko PSRS – sevišķi Padomju Krievijas krievu valodas metodikas literatūru un izlobītas tās atziņas, ar kurām būtu jāiepazīstas arī Padomju Latvijas nepilnās vidusskolas latviešu valodas un literatūras skolotājam.” (Ozols 1946, 154. mape, 1–2)

2. Darbi latviešu valodas mācības metodikā

A. Ozola metodikas un mācību literatūras darbu lielākā daļa mūsdienās ir pieejama vien manuskriptos Misiņa bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā (A. Ozola fonda 154.–159. mape). Publicēto zinātnisko rakstu par latviešu valodas mācības jautājumiem ir nedaudz. Galvenokārt tie iespiesti pedagogiskajā presē pagājušā gadsimta 40. gadu beigās un 50. gadu sākumā. Kā nozīmīgākie minami „Sintaktiskā pieeja locījumu mācībai” (Ozols 1949d), kā arī „Principiālu un zinātnisku motivāciju skolas gramatikās un tās terminos!” (Ozols 1951). Mūsdienu situācijā īpaši nozīmīgi varētu izrādīties pētījumi par rakstu darbu sistēmas izveidi 5.–7. klasei un 8.–11. klasei (Ozols 1949b; Ozols 1949c), kā arī apskats par stilistikajiem vingrinājumiem dzimtās valodas stundās (Ozols 1948). Rokrakstos palikuši arī vairāki iecerēti apjomīgi metodiski darbi, piemēram, „Latviešu valodas un literatūras metodika pamatskolām” (Ozols 1946)¹, kas paredzēta skolotāju darbam 1.–7. klasē. Par šo manuskriptu Artura Ozola dienās 1972. gadā runājusi latviešu metodiķe Mirdza Gaile, norādot, ka „būtu vēlams apspriest jautājumu, vai nebūtu lietderīgi publicēt atsevišķas nodaļas no paveiktā darba” (Gaile 1972, 57). Tāpat rokrakstā palikusi vidusskolas metodika (Ozols 1949a), kas iecerēta kā apjomīgs (ap 300 lappušu) un nopietns pētījums metodikā, lai aizpildītu jau no Latvijas laikiem apzināto iztrūkumu latviešu valodas mācības metodikas sistēmā, proti, vidusskolas posma metodiku. Šo darbu A. Ozols izstrādājis, balstoties uz krievu valodas metodiķa Pjotra Afanasjeva (*Пётр Афанасьев*) metodiskajām nostādnēm 1947. gadā izdotajā darbā *Методика русского языка в средней школе* („Krievu valodas metodika vidusskolā”) (Афанасьев 1947). Tāpat A. Ozola fondā (157. mapē) atrodams prospekta projekts mācību grāmatai „Latviešu valodas mācīšanas metodika vidusskolās” (Ozols 1953), tā manuskriptu bijis paredzēts iesniegt 1954. gada martā. Beidzot šo literatūras apskatu, jānorāda, ka raksts „Sintaktiskā pieeja locījumu mācībai” atkārtoti publicēts 1967. gadā A. Ozola darbu izlasē „Raksti valodniecībā” (Ozols 1967, 517–523), bet citi metodiskie sacerējumi palikuši vien kā pirmpublicējumi un manuskripti.

A. Ozola darbība latviešu valodas mācības metodikā ir saistīta ar noteiktu laika periodu – no 1946. gada līdz 1953. gadam (līdzīgi kā iepriekš sarakstītās metodikas projektā iecerētā un prospektā izstrādātā vidusskolas metodika 1954. gadā tā arī neiznāk). Tas ir laiks, kad A. Ozols strādā arī Rīgas Skolotāju institūtā, kur līdztekus citiem kursiem lasa latviešu valodas un arī latviešu

¹ Dainas Zemzares veidotajā „Artura Ozola valodniecisko rakstu bibliogrāfijā” (Zemzare 1967, 625) šis manuskripts nav norādīts.

literatūras mācīšanas metodikas kursu un vada studentu pedagoģisko praksi (Greble 1967, 18). Pētījumi metodikā, pievērsties latviešu valodas mācības procesā reāli risināmiem jautājumiem, ir likumsakarīgs papildinājums lektora teorētiskajam darbam.

Pēc disertācijas aizstāvēšanas 1950. gadā, kad uzsākts vecākā pasniedzēja darbs Latvijas Valsts universitātes Filoloģijas fakultātē un pārņemti Latviešu valodas katedras vadītāja pienākumi, A. Ozola pētnieciskās intereses vairs nav tieši saistītas ar latviešu valodas mācību skolā, jauni pētījumi metodikā nerodas. Taču iegūtā metodiķa pieredze tiek izmantota studentu un aspirantu zinātniskā darba vadīšanā, kursa darbu un diplomdarbu tematikas apcerē latviešu valodniecības priekšmetos un to vadīšanas metodikas izstrādē u. tml. (Greble 1967, 21). Metodiskais darbs turpinās citā līmenī – A. Ozols ir publicēšanai paredzēto latviešu valodas skolu gramatiku un mācību palīgglīdzekļu recenzents. Viņš ir arī disertācijas zinātniskais vadītājs vienai no pagājušā gadsimta ievērojamākajām latviešu valodas mācību metodiķēm Annai Greitjānei (Greitjāne 1956). A. Ozola darbs augstskolu metodikā un zinātniskās pētniecības darba metodikā būtu vēl pētāms un apzināms.

3. Uzskati par gramatikas mācīšanu

A. Ozola uzskati par to, kā mācāma gramatika un kāds ir šīs mācības mērķis, vispilnīgāk atklāts manuskriptos „Latviešu valodas un literatūras metodika pamatskolām” (Ozols 1946) un „Latviešu valodas mācīšanas metodika. Pēc prof. P. O. Afanasjeva.” (Ozols 1949a). Taču arī atsevišķos valodnieciskos rakstos metodiķis nav vairījies no savas lingvodidaktiskās nostājas demonstrējuma: „Nav šaubu, ka gramatikas mācīšana jāiekārto tā, lai tā neizvērstos par definīciju, likumu, regulu un ilustrējošu piemēru kopojuumu un mācīšanu, bet lai tā padziļinātu skolniekos² valodas izpratni un attīstītu literāras runas un rakstu mākas.” (Ozols 1967, 517)

Lai skaidrāk būtu izprotami A. Ozola centieni gramatikas mācības ievirzē, īsi raksturojama tā laika situācija. Nepieciešamība pēc latviešu valodas mācības metodikas tika apzināta jau 20. gadsimta 20.–30. gados, kad skolās valodas mācībā pārsvarā izmantoja Jāņa Endzelīna un Kārļa Mīlenbaha grāmatu „Latviešu valodas mācība” (pirmizdevums 1907. gadā; mūsdienās izdots 14. izdevums (Endzelīns, Mīlenbahs 1993)). Lai gan mācību grāmatā bija piedāvāts bagātīgs piemēru materiāls fonētikas un gramatikas satura ilustrēšanai, „trūka vingrinājumu, tāpēc samērā daudzi skolotāji sāka strādāt formāli (viņi valodas parādības izskaidroja, izmantojot deduktīvo principu) un skolēni iemācījās teorētisko vielu pēc grāmatā dotajiem piemēriem un bieži vien nesaprata apgūstamo jautājumu” (Ņesterovs 1983, 138). Cīņa pret formālismu gramatikas mācīšanā kļuva par vienu no valodas mācības metodikas lozungiem 20. gadsimta 40. gadu

² Šeit un turpmāk: A. Ozols lietojis vārdu „skolnieks” ar nozīmi ‘skolēns’.

beigās un 50. gadu sākumā, uzsverot, ka valodas forma nav atdalāma no satura, tāpēc īpaša uzmanība veltāma valodas struktūras analīzei.

A. Ozola pamatskolas metodikas manuskripta III daļa veltīta gramatikas metodikai, kurā plaši izmantots un interpretēts V. Ramāna 1927. gadā (Ramāns 1927) dotais gramatikas raksturojums (A. Ozols gan atsaucas uz metodikas jaunāko izdevumu 1938. gadā): „Valodas mācība jeb gramatika ir valodas tīrības sargātāja: ar zinātnisku paņēmieni palīdzību tā cenšas valodu pasargāt un tīrīt no nepiemērotām pārmaiņām un citu valodu piejaukumiem. Valodas mācība sakārto un sistematizē dažādās valodas formas un parādības un atrod tām kopīgus likumus.” (Ramāns 1938, 11; Ozols 1946, 154. mape, 109)

Lai arī metodikas manuskripta priekšvārdā autors norāda, ka izmantojis līdzšinējo latviešu valodas un literatūras metodisko literatūru, to salīdzinot ar jaunāko padomju metodisko literatūru, neparasti šim laikam – 20. gadsimta 40. gadiem – ir lasīt atsauksmes par Latvijas brīvvalsts laika metodiķu uzskatiem. Bez jau pieminētā un daudz citētā V. Ramāna manuskripta tekstā atrodama atsauce uz K. Videnieka rakstīto par valodas nepareizībām sarunvalodā, kas skolā dzirdamas gan skolēnu, gan skolotāju runā – kas ir kā nezāles, „kuru garās saknes dzen vienmēr jaunus asnus [...]” (Videnieks 1936, 347; Ozols 1946, 154. mape, 114), kā arī uz M. Gaides izklāstīto negatīvo pieredzi par skolotāja nepietiekamu pievēršanos gramatikai, bet aizraušanos tikai ar literatūru (Gaide 1934, 515; Ozols 1946, 154. mape, 117).

Pēc A. Ozola uzskata, gramatikas mācīšanas nozīme mūsdienās (t. i., 1946. gadā) ir pamatojama ar četriem aspektiem:

- 1) gramatikas mācīšanas uzdevums ir padarīt skolnieku lietoto valodu par objektu, kam pievērsta viņu apziņa, nodibinot apzinātas un kritiskas attieksmes pret valodas parādībām;
- 2) tā pieejot gramatikai, gramatikas nozīme izpaužas loģiskas domāšanas attīstīšanā skolniekos;
- 3) gramatika palīdz individuā izloksnes un valodas īpatības³ saskaņot ar rakstu valodas izrunas un rakstības normām un tā panākt stāvokli, kurā valoda kļūst par līdzekli individuā darbībai nācījas apjomā;
- 4) tēvu valodas gramatikas prasme atvieglo iespēju pilnīgāk apgūt citu valodu gramatiku un pašu šo valodu prasmi, tā kļūstot par netiešu līdzekli individuā darbībai starptautiskā apjomā (Ozols 1946, 154. mape, 112–113).

Izanalizējis gan Latvijas Republikas, gan krievu metodiķu uzskatus, par gramatikas mācīšanas **pirmo uzdevumu** A. Ozols izvirza skolēnu lietotās valodas apzinīgumu. Autora interpretācijā tas nozīmē panākt, ka skolēni zina, kāpēc kāds vārds vai teikums jārunā un jāraksta tā un nevis citādi. Lai šādu valodas apzinīgumu panāktu, skolēnam ir jāspēj

- pirmkārt, pazīt un prast nošķirt vārdu sastāvdaļas (tas nepieciešams vārdu pareizrūnas un pareizrakstības dēļ);

³ Saglabāta A. Ozola lietotais vārda atvasinājums.

- otrkārt, pazīt un prast nošķirt vārdu šķiras un noteikt to formas (arī tas nepieciešams vārdu pareizrūnas un pareizrakstības dēļ, bet arī pareizas runas uzbūves un teikumu konstrukcijas dēļ);
- treškārt, pazīt un prast nošķirt teikumus un noteikt teikuma locekļus (tas nepieciešams pareizas interpunkcijas dēļ un loģiskai, sakarīgai domu izteikšanai).

A. Ozols uzskata, ka skolēniem jāorientējas valodas gramatiskajā sistēmā tā, lai varētu runāt un rakstīt bez kļūdām, prastu izvēlēties noteiktas gramatiskas konstrukcijas, kas atbilstu valodiskajai situācijai. Tāpat izteikta doma, ka laikā no 5. klases līdz 7. klasei (tātad 12–14 gadu vecumā) jāpanāk, lai pareizrakstība kļūtu par tādu pašu automātisku darbību, kāda ir rakstīšanas tehnika. Šim nolūkam viņš iesaka izmantot dažādus norakstus, stilistiskos uzdevumus, citātu izrakstīšanu, teikumu paplašinājumus, rakstveida atbildes uz jautājumiem, plānu apdari daiļdarbam, tēžu izveidošanu, kā arī atstāstījumus, konspēktēšanu, dārišanas rakstus un domrakstus. Turklāt – atšķirībā no mūsdienu lingvodidaktikas pieņēmuma – A. Ozols ir bijis pārliecināts, ka domrakstiem un atstāstījumiem vienmēr ir vajadzīgs plāns. „Plāna uzdevums ir pieradināt skolēnus pie sistemātiskas domāšanas.” (Ozols 1949b, 101)

Par gramatikas **otro uzdevumu** pamatskolā A. Ozols izvirza skolēnu loģiskās domāšanas attīstīšanu. Lai varētu runāt un rakstīt šo uzdevumu, manuskripta autors iesaka gramatikas mācīšanu cieši saistīt ar lasāmo vielu, kā tas noteikts 1940. gada mācību programmā (Latviešu valodas programma 1940, 7).

Loģiskās domāšanas attīstība panākama ar vairākiem līdzekļiem:

- 1) salīdzinot gramatiskās parādības (piemēram, nosakot sakni radniecīgu vārdu saimei),
- 2) nosakot attieksmes un sakarības (piemēram, kad vārds „labi” ir īpašības vārds, bet kad – apstākļa vārds),
- 3) sadalot veselo daļās (piemēram, vārda sastāvdaļu noteikšana pareizrakstības noskaidrošanas dēļ),
- 4) apvienojot daļas veselā (piemēram, prievārdu lietošana ar locījumu formām).

Redzams, ka visas A. Ozola ieteiktās mācību darbības ir balstītas uz loģiskās domāšanas pamatoperācijām – salīdzināšanu, klasificēšanu, analīzi un sintēzi, kuru attīstība pedagoģiskajā procesā ir bijusi aktuāla visos laikos. Izmanojot A. Ozola ieteiktos līdzekļus, arī mūsdienās būtu iespējams sasniegt labus mācību rezultātus ne tikai latviešu valodas mācībā, bet arī citu priekšmetu apgūvē, kur nepieciešama loģiskā domāšana. Iespējams, ka par maz tā laika mācību grāmatās ticis skaidrots, kādēļ tieši šī mācību viela apgūstama, kādēļ gramatika līdzās matemātikai ir viens no loģiskās domāšanas attīstības virzieniem. Redzot mērķi, vieglāk panākama skolēnu motivešana darbam. Motivācija apgūt gramatiku zūd, ja skolēniem māca faktus, nepaskaidrojot, kāpēc ir tādi fakti un likumi un kādēļ tie jāzina. Kā vienu no motivācijas avotiem A. Ozols min pievēršanos valodas iekšējiem likumiem, lai skolēni būtu

ieinteresēti apgūt valodas teoriju. Mācību grāmatu autoriem A. Ozols iesaka valodas iekšējās attīstības likumu apcerēšanai un lietošanai ierādīt pienācīgu vietu, lai panāktu motivētu valodas apguvi. Tāpat „mācību grāmatu sastādītājiem jāizraugās tāda viela un metodiski jāsakārto tā, lai tā būtu noderīga valodas struktūras izpratnei un šās izpratnes padziļinājumam” (Ozols 1967, 522). Šie ieteikumi dzimtās valodas mācīšanas un mācīšanās procesā būtu respektējami arī mūsdienās.

Manuskriptā uzmanība pievērsta arī skolotāju kvalifikācijai un viņu spējai ieinteresēt skolēnus dzimtās valodas gramatikas apgūvē. Viedoklim, ka latviešu valoda ir neinteresants un garlaicīgs mācību priekšmets, pamatā, pēc A. Ozola domām, ir divi aspekti:

- 1) gramatikas priekšmeta neizpratne, kas rodas skolotāja zemās kvalifikācijas dēļ;
- 2) aplamas gramatikas mācīšanas metodes vai atsevišķi paņēmieni.

Raksturojot skolotāja lomu interesanta mācību procesa nodrošināšanā, A. Ozols citē V. Ramānu, kas mudina stundas pasniegt sagatavotas, pārdomātas un ar dziļu interesi. Tāpat A. Ozols iesaka

- 1) mācību procesā ievērot samērību starp gramatikas un literatūras mācīšanu,
- 2) saistīt valodas mācības ar skolēna sarunvalodu, lai – bez abiem iepriekš minētajiem – īstenotu gramatikas **trešo uzdevumu**: saskaņot izloknes un indivīda valodas īpatnības ar rakstu valodas izrunas un rakstības normām.

Latviešu valodas mācīšanas metodikas manuskriptos gan pamatskolai, gan vidusskolai ir atsevišķas norādes, kā būtu sakārtojams latviešu valodas mācības saturs un kas būtu ņemams vērā mācības satura atlasē. Mācības satura izklāstā par galveno A. Ozols uzskata tādu gramatikas vielas izvēli, kas atbilst skolēnu attīstībai. Tiek runāts par koncentrisko un daļējo vielas dalījumu. *Koncentriskais vielas dalījums* nosaka gramatikas vielu sadalīt tā, lai katrā klasē skolēnus iepazīstina ar visām dažādo gramatikas nozaru daļām, ejot no vieglākā un svarīgākā jaunākajās klasēs uz grūtāko vecākajās klasēs. *Parciālais vielas dalījums* savukārt noteic, ka katrā klasē mācības viela jāsadala tā, lai skolēni iepazītos ar veselām, pabeigtām gramatikas daļām, „ejot sistemātiski un pie izmācītā atgriežoties ne paplašinājuma un padziļinājuma nolūkos (kā tas ir koncentriskajā dalījumā), bet atkārtojuma resp. kontroles nolūkos” (Ozols 1946, 154. mape, 118).

Kā norāda autors, 1945. gada mācību programmā (Latviešu valoda un literatūra 1945) ievērots kompromiss abu vielas sadalījuma veidu starpā. Viņš uzsver, ka, mācoties sistemātisku gramatikas kursu 5.–7. klasē, daļējais dalījums uzskatāms par vienīgo iespējamo, tāpēc koncentriskais dalījums esot jāatstāj vien pamatskolas pirmajām klasēm. A. Ozols pats par veiksmīgāku uzskata koncentrisko mācības vielas dalījumu, jo ar to var panākt labāku mācību priekšmeta izpratni – vairākkārt tiek atkārtots svarīgākais, kā arī atkārtojums

tiek izmantots par pamatu apgūto zināšanu precizēšanai un paplašināšanai. Taču viņš norāda arī šī dalījuma trūkumus: atkārtojot bērnu uzmanība nav tik ļoti koncentrēta uz priekšmetu, kā tas notiek, mācības vielu apgūstot pirmo reizi.

Mācības materiāla atlasē A. Ozols akcentē divas pamatprasības: materiāla saturīgumu un gramatisko piesātinājumu. Ar materiāla saturīgumu metodīķis saprot

- 1) ne tikai zināmu nobeigtību domas attīstībā, bet arī materiāla idejiski izglītojošu vērtību;
- 2) to, ka materiāla izglītojošā vērtība nedrīkst būt atrauta no idejiski audzinošās puses;
- 3) prasību, lai materiāls būtu idejiski politiski izturēts.

Ar gramatisko piesātinājumu tiek saprasts tas, ka analizējamajā tekstā ir ļoti daudz to fonētisko, morfoloģisko vai sintaktisko konstrukciju, par kurām skolēni mācās. No mūsdienu lingvodidaktikas viedokļa tas vērtējams negatīvi, jo dabiskajā runā parasti netiek blīvēta kāda viena gramatiskā konstrukcija, līdz ar to, apgūstot šādu mācības materiālu, skolēni apgūst arī samākslotu, nedabisku valodisko izteiksmi.

Par mācības materiālu gramatikas stundām A. Ozols iesaka izvēlēties daiļliteratūras tekstus, kas ir idejiski izturēti, taču nenoliedz arī klasiķu darbu izvēli. Tāpat viņš iesaka izraudzīties arī zinātniskās prozas tekstus, sabiedriski politisko literatūru, kā arī politiskos lozungus. Kā zināms, valodas mācību grāmatās 50. gadu sākumā šāda literatūras izvēle, kas piesātināta ar sociālismu cildinošiem tekstiem, ir pierasta prakse, tāpēc šie ieteikumi būtu uzskatāmi par „nodevām savam laikam”, jo manuskriptā tāpat atrodami ieteikumi, ka mācību stundām viela jāņem no dzīvās sarunvalodas, literatūras un folkloras darbiem, un šajā ziņā A. Ozola uzskati neatšķiras no 20. gadsimta 20.–30. gadu latviešu valodas mācības metodiķu uzskatiem.

4. Ieteikumi rakstu darbu sistēmas izveidei

A. Ozola izstrādātie ieteikumi skolēnu rakstu prasmju attīstībai ir skatāmi sistēmā ar viņa uzskatiem par valodas mācības būtību vispār: „... fonētikas jautājumi saistāmi ar morfoloģijas jautājumiem, morfoloģijas jautājumi ar sintakses jautājumiem, bet visi tie ar pareizrakstības un pareizrūnas jautājumiem, tad ar stilistikas vingrinājumiem un tālāk ar literatūru.” (Ozols 1967, 517)

Ir pamats apgalvojumam, ka latviešu valodas pareizrakstības mācības sistēmu secīgi izstrādājuši V. Ramāns, A. Ozols un A. Laure (dz. Greitjāne). Tā balstīta uz pārlicību, ka „iemācīt skolēnus rakstīt, skaidri, sakarīgi un gramatiski pareizi izteikt savas domas ir viens no galvenajiem dzimtās valodas skolotāja uzdevumiem” (Ozols 1949b, 96). Sistēmas pamatā ir pēctecības princips: „... no V–VII klasei jāzšķir pareizrakstības darbi kā turpinājums un pilnveidojums līdz IV klasei praktizētajiem darbiem un stilistiski darbi, kas izveido V–VII klašu rakstu darbu specifiku. Tie uzlūkojami par sagatavojumu pārejai uz zināmiem jaunrades darbiem vidusskolas vecākajās [..]” (Ozols 1949b, 96–97)

Rakstu darbus, kas praktizējami 5.–7. klasē, A. Ozols sadala 4 grupās atkarībā no nolūka, kam tie paredzēti:

- 1) rakstīšanas tehnikas un kaligrāfijas iemācīšanai,
- 2) pareizrakstības apguvei (ortogrāfijai un interpunkcijai),
- 3) izteiksmes mākslai (stilistikai),
- 4) sakarīgu sacerējumu (domrakstu) patstāvīgai izveidei.

Domrakstus A. Ozols ir uzlūkojis par starpposmu, kura uzdevums ir nostiprināt skolēna stilistikās iemaņas, lai pārietu uz valodisko jaunradi. Tas nozīmē, ka A. Ozola izpratnē domraksti nav valodas mācības mērķis, bet gan tikai līdzeklis – atšķirībā no citu teksta sintakses mācības autoru izpratnes par šo jautājumu vēlākos gados (vairāk par šo sk. Laiveniece 2009). „Domrakstu mācīšanas pamatā liekama pieredze. Jādod tādi temati, kuru apcerē skolnieki var izmantot savu pieredzi – skolā dažādos mācības priekšmetos gūtās atziņas, pašu novērojumus un pārdzīvojumus.” (Ozols 1949c, 94) A. Ozols ir pārliecināts, ka „skolnieku domraksti liecina vispirms par skolotāju kvalifikāciju, par metodisko vadību, kādu skolotāji snieguši skolniekiem” (Ozols 1949c, 88). Ar metodisko vadību tiek saprasta skolotāja plānveidīga un mērķtiecīga darbība skolēnu rakstu prasmju izveidē, attīstībā un pilnveidošanā, ietverot

- 1) rakstu darbu sistēmas izveidi,
- 2) katra konkrētā rakstu darba iepriekšēju sagatavošanu klasē,
- 3) analizējošu iztirzājumu un kļūdu izskaidrojumu pēc rakstu darba.

Tā kā pamatskolā praktizējamo rakstu darbu apraksti ir pamatīgi izstrādāti gan A. Laures (Greitjāne 1956; Greitjāne u. c. 1960, 252–287; Laure 1975), gan O. Ņesterova (Ņesterovs 1965) u. c. metodiķu darbos, lielāka uzmanība pievēršama A. Ozola ieteikumiem par rakstu darbu specifiku vidusskolā, kas no mūsdienu viedokļa tiešām pelna ievērību ne tikai sistēmiskā sakārtojuma dēļ, bet arī žanriskās daudzveidības ziņā.

Pēc A. Ozola ieceres vidusskolā izveidojama tāda rakstu darbu sistēma, kas ietver rakstu darbu „minimu”⁴ (obligātu visiem skolēniem) un rakstu darbu maksimālo programmu, „kas realizējama dzimtās valodas un literatūras skolotāja vadībā sakarā ar skolnieku ārpusklases darbu, ar viņu pašdarbību pulciņos un veselīgu sacensību” (Ozols 1949c, 88). Saskaņā ar 1948. gada programmu vidusskolai (Latviešu valoda un literatūra 1948) Arturs Ozols uzskata, ka „minims” ietver šādus rakstu darbus:

- 1) atstāstījumus (4, 3, 2, 1)⁵,
- 2) raksturojumus (4, 3, 3, 2),
- 3) vērtējumus–recenzijas⁶ (3, 3, 3, 3),
- 4) pārspriedumus–kritikas (2, 3, 3, 4),
- 5) apcerējumus (2, 3, 4, 5).

⁴ Saglabāta A. Ozola lietotā rakstība.

⁵ Cipari iekavās norāda uz rakstu darbu skaitu, kas izstrādājami katrā gadā, – secīgi 8., 9., 10. un 11. klasē.

⁶ Saglabāta A. Ozola lietotā jēdzienu rakstība ar defisi.

1948. gada mācību programmā norādīts minimālais rakstu darbu skaits (12), bet nav detalizēti norādīts stundu skaits katram rakstu darba veidam, kā tas vērojams minētajā A. Ozola manuskriptā. Iespējams, ka ir bijis vēl kāds vidusskolas mācību programmas variants, kurā dots skaits katram konkrētajam rakstu darba veidam, bet publicētajā programmā ir tikai norāde, ka „rakstu darbiem paredzētais stundu skaits ietilpināts kopējā stundu skaitā” (Latviešu valoda un literatūra 1948, 8).

Saskaņā ar programmas norādēm, ka iemācīt skolēnus labi rakstīt var tikai tad, ja mācību gada laikā pietiekami daudz raksta (Latviešu valoda un literatūra 1948, 8), A. Ozola izveidotā rakstu darbu plāna obligātā daļa paredz 15 rakstu darbus gadā katrā klasē no 8. līdz 11. klasei. Turklāt redzams, ka atstāstījumu (kā relatīvi vienkāršākā rakstu darba veida) skaits pakāpeniski sarūk, bet apcerējumu (kā nosacīta jaunrades darba veida) skaits pakāpeniski pieaug.

Savukārt papilddarbus jeb rakstu darbu maksimālo programmu veido

- 1) referāti (1, 1, 2, 2),
- 2) daiļdarbi (0, 1, 2, 2),
- 3) lietišķie raksti kā informācija (1, 2, 2, 4).

Šie darbi bez jau pieminētajiem rakstu darbiem papildina skolēniem gadā uzrakstāmo darbu skaitu vēl augošā progresijā, tādējādi sasniedzot patiešām ievērojamu kopējo rakstu darbu skaitu gadā: 8. klasē – 17, 9. klasē – 19, 10. klasē – 21 un 11. klasē – 23 rakstu darbus.

Īpaša vieta A. Ozola izstrādātajā rakstu darbu sistēmā ierādīta stilistikajiem vingrinājumiem. Ar jēdzienu „stilistika” metodiķis saprot pareizrakstību plašākā nozīmē – prasmi „patstāvīgi darināt domu izteiksmē precīzus un skaidrus teikumus” (Ozols 1949b, 96), savukārt stilistiskie vingrinājumi „visciešāk saistās ar skolēnu valodas attīstību un kultūru” (Ozols 1948, 87). Metodiskajā ziņā tie uzlūkojami par pāreju no gramatiskajiem rakstu darbiem, tādiem kā noraksti, diktāti u. c., uz literārajiem rakstu darbiem – atstāstījumiem un domrakstiem. Viens no svarīgākajiem stilistisko vingrinājumu uzdevumiem ir bagātināt skolēnu vārdu krājumu. „Jaunu vārdu apgūšanai jānotiek pakāpeniski līdz ar skolēnu attīstību un pieredzi dzīvē un skolas darbā. Nav nozīmes lielam pasīvam vārdu krājumam, bet gan mācai izteikties. Vārdu krājumam jābūt aktīvam.” (Ozols 1948, 88) Lai arī apgalvojums par pasīvā vārdu krājuma nenozīmīgumu ir pārsteidzīgs un no mūsdienu lingvodidaktikas viedokļa tam pievienoties nevar, A. Ozola izstrādātā stilistisko vingrinājumu sistēma darbam ar skolēnu vārdu krājumu ir vērtējama kā pārdomāta, mērķtiecīga un arī metodišķi daudzveidīga.

5. Viedoklis par gramatikas terminoloģiju

A. Ozola uzskati par valodas mācības terminoloģijas jautājumiem raisījušies sava laika kontekstā. 1951. gada „Skolotāju Avīzē” noris polemika par

gramatikas terminoloģijas jautājumiem, un tajā, oponentējot Jāņa Lojas, Alfrēda Jankevica, Otomāra Vilāna, Rūdolfa Grabja u. c. izteikumiem un ierosinājumiem, iesaistās arī A. Ozols. Viņš ir pārliecināts par jautājuma aktualitāti un diskusijas nepieciešamību, bet ir pret nemotivētiem spriedumiem un ieteikumiem, tāpēc rakstā vairākkārt atkārtojas frāze „Jājautā: kāpēc?” un raksta valodas kopējais tonis ir samērā ass: „Kādi apstākļi nosaka nepieciešamību diskutēt jautājumu par latviešu gramatikas terminoloģijas unifikāciju? To nosaka, no vienas puses, jau izstrādāto terminu pārbagātība un autoru brīvība izraudzīties vienu vai otru, to nosaka, no otras puses, terminu nabadzība sakarā ar to, ka daudzi mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas likumi un normas nav precīzas vai izstrādātas, bet atsevišķi autori, tos precizējami un izstrādājami, katrs ievieš savu terminu. Beidzot to nosaka principiāli dažāda latviešu valodas attīstības iekšējo likumu izpratne, principiāli dažāda gramatikas likumu un literārās valodas normu izpratne.” (Ozols 1951, 5)

A. Ozols uzskata, ka daudzos gadījumos ir jāstrīdas nevis par pašu terminoloģiju, bet gan par metodiskajiem paņēmieniem pastāvošo terminu lietošanā – īpaši tajos gadījumos, kad blakus atzītiem latviešu vārdiem eksistē arī atzīstami svešvārdi. Terminu ieviešanā viņš iesaka balstīties uz šādiem diviem principiem:

- pirmkārt, maz pazīstama vārda vietā nelikt vēl mazāk pazīstamu vārdu. Kā piemērs šeit tiek minēts termina *pareizrūna* ekvivalents *ortofonija*, kuru kāds polemikas dalībnieks ierosina saukt par *ortoepiju*, pret ko A. Ozols, balstoties un minēto principu, asi iebilst. Zināms, ka mūsdienās vārds *ortoepija* ir labi pazīstams un atzīts termins (Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca 2007, 270);
- otrkārt, par argumentu ieteicamajam terminam likt vai nu lietošanas ilguma prioritāti, vai īsuma prioritāti. Ja vecie termini, resp., ilgi lietotie termini, ir lietošanai neparocīgi sava garuma vai salikuma dēļ, tad priekšroka dodama jaunākiem terminiem, ja tie ir īsāki. Šis princips tiek izvirzīts galvenokārt to sintakses terminu sakarā, kas apzīmē teikumu veidu.

A. Ozola rakstā „Principiālu un zinātnisku motivāciju skolas gramatikās un tās terminos!” (Ozols 1951), kura sākotnējais nosaukums bijis „Principiālitāti un zinātnisku motivāciju skolas gramatikās un tās terminos” (Zemzare 1967, 622), pieteiktā un ievirzītā problēma ir grūti risināma, jo, no vienas puses, par terminoloģisko nekonsekvenču iemeslu viņš uzlūko nepietiekami skaidri definētos valodas likumus, resp., valodas prakses jautājumus, kas nav pietiekami teorētiski apcerēti, bet, no otras puses, viņš rosina pēc iespējas ātrāk tikt galā ar terminoloģiskiem jautājumiem, lai varētu pāriet pie diskusijas par valodai būtiskiem jautājumiem, līdz ar to tiktu precizēti pastāvošie gramatikas likumi un normas, kā arī radīti jauni valodas prakses teorētiski apcerējumi. Būtībā A. Ozola ieteiktie darbības virzieni ir pretrunīgi un neiespējami – ne secīgi, ne vienlaicīgi.

Nobeigums

Vēloties aktualizēt A. Ozola metodisko devumu, kas līdz šim pilnīgi noteikti nav ticis pienācīgi novērtēts, būtu diskutējams jautājums par viņa metodisko rakstu un rokrakstā atstāto darbu izvērtēšanu, lai rosinātu to izdošanu atsevišķā izlasē. Tas būtu darāms vairāku iemeslu dēļ:

- 1) lai popularizētu viņa devumu valodas mācības metodikas jomā, jo daudziem pat filoloģiski izglītotiem cilvēkiem A. Ozola vārds saistās tikai un vienīgi ar lingvistiskiem pētījumiem;
- 2) lai aktualizētu tādu latviešu valodas metodikas vēstures aspektus kā gramatikas mācība un rakstu darbu sistēmiskums, kas arī mūsdienu skolās ir būtiski mācību satura un procesa jautājumi;
- 3) lai dotu iespēju mūsdienu latviešu valodas skolotājiem – pašreizējiem un topošajiem – papildināt savu metodisko pieredzi ar vienu ļoti loģisku, pamatotu un iespējami sistematizētu skatījumu uz atsevišķiem nozīmīgiem dzimtās valodas mācības prakses jautājumiem.

Avoti

1. *Latviešu valodas programma*: pirmskolu mācību programma. Latviešu valodas programma pamatskolām, vidusskolām un nelatviešu skolām. 1940. Rīga: VAPP Pedagoģisko rakstu apgādniecība.
2. *Latviešu valoda un literatūra*: pamatskolu programma (no 1.–7. klasei). 1945. Rīga: VAPP Grāmatu apgāds.
3. *Latviešu valoda un literatūra*: vidusskolu programma (VIII–XII klasei). 1948. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
4. Ozols, Arturs. 1946. *Latviešu valodas un literatūras metodika pamatskolām*. A. Ozola fonds, 154. mape [Metodiskais darbs skolā].
5. Ozols, Arturs. 1948. Daži stilistiski vingrinājumi dzimtās valodas stundās. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 3, 87–92.
6. Ozols, Arturs. 1949a. *Latviešu valodas mācīšanas metodika*. Pēc prof. P. O. Afanasjeva. A. Ozola fonds, 155. mape [Par metodiku].
7. Ozols, Arturs. 1949b. Rakstu darbu sistema no V–VII klasei. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 6, 96–101.
8. Ozols, Arturs. 1949c. Rakstu darbu sistema no VIII–XI klasei. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 7, 88–96.
9. Ozols, Arturs. 1949d. Sintaktiskā pieeja locījumu mācībai. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 2, 83–87.
10. Ozols, Arturs. 1951. Principiālu un zinātnisku motivāciju skolas gramatikās un tās terminos! *Skolotāju Avīze*, Nr. 20, 5.
11. Ozols, Arturs. 1953. *Latviešu valodas mācīšanas metodika vidusskolās*: projekta projekts. A. Ozola fonds, 157. mape [Valodas mācības stundu tipi].
12. Ozols, Arturs. 1967. Sintaktiskā pieeja locījumu mācībai. Arturs Ozols. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 517–523.

Literatūra

1. Афанасьев, Пётр. 1947. *Методика русского языка в средней школе*: учебник для педагогических и учительских институтов. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР.
2. Endzelīns, Jānis, Milēnbahs, Kārlis. 1993. *Latviešu valodas mācība*. 14. izdevums. Rīga: Zvaigzne.
3. Gaide, Mārtiņš. 1934. Daži aizrādījumi latviešu valodas pasniedzējiem. *Mūsu Nākotne*, Nr. 12, 513–524.
4. Gaile, Mirdza. 1972. Artura Ozola manuskripts „Latviešu valodas un literatūras metodika”. *Artura Ozola diena. Valodniecība, folkloristika, metodika*: zinātniskās konferences tēzes. Rīga: Pēteris Stučka LVU Redakcijas un izdevniecības daļa, 56–57.
5. Greble, Vilma. 1967. Artura Ozola dzīves un darba gaitas. Arturs Ozols. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 7–29.
6. Greitjāne, Anna. 1956. *Rakstu darbi skolēnu valodas kultūras celšanai vidusskolā (8.–11. klasē)*. [Disertācija pedagoģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei latviešu valodas mācīšanas metodikas specialitātē. Zin. vad. Arturs Ozols.] Rīga.
7. Greitjāne, Anna u. c. 1960. *Latviešu valodas mācīšanas metodika (5.–7. klasei)*. Anna Greitjāne, Jānis Bariss, Mirdza Briģe, Marija Grauze, Laima Millere. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
8. Kārklīšs, Jūlijs. 1967. Artura Ozola darbi valodniecībā. Arturs Ozols. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 35–94.
9. Laiveniece, Diāna. 2009. Teksta sintakses un tekstveides jautājumi latviešu valodas mācību līdzekļos: 20. gadsimta 60.–80. gadi. *Vārds un tā pētišanas aspekti*, Nr. 13 (1), 98–112.
10. Laure, Anna. 1975. *Radošie rakstu darbi latviešu valodā 4.–8. klasei*: palīglīdzeklis latviešu valodas skolotājiem. Rīga: Zvaigzne.
11. Ņesterovs, Oto. 1965. *Latviešu valodas pareizrakstības mācīšana pamatskolas klasēs*. Rīga: Liesma.
12. Ņesterovs, Oto. 1983. *Latviešu valodas un literatūras mācīšanas metodikas attīstība*. Otrais, pārstrādātais un papildinātais izd. Rīga: Zvaigzne.
13. Ramāns Viktors. 1927. *Latviešu valodas mācības (gramatikas) un pareizrakstības metodika*. Rīga: Rīts.
14. Ramāns, Viktors. 1938. *Latviešu valodas metodika pamatskolām*. Otrs izdevums (pārlabots un papildināts). Rīga: Latvijas Vidusskolu Skolotāju Kooperatīva izdevums.
15. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Autoru kolektīvs: O. Bušs, D. Joma, A. Kalnača, I. Lokmane, D. Markus, I. Pūtele, V. Skujiņa. Atb. red. V. Skujiņa. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
16. Videnieks, Kārlis. 1936. Pārdomas mācot latviešu valodu pamatskolās. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, Nr. 10, 347–352.
17. Zemzare, Daina. 1967. Artura Ozola valodniecisko rakstu bibliogrāfija. Arturs Ozols. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 621–628.

Summary

Today the work of Arturs Ozols in the area of Latvian language teaching methodology is almost forgotten, although his contribution was remarkable. Ozols developed methodologies for Latvian language teaching both for primary and secondary schools. He also made significant recommendations for a system of written assignments and for the teaching of stylistics.

It is valuable to examine his contribution both from the point of view of methodology and ideology of the respective time period. Ozols' methodological ideas were significantly influenced by teachers who had been active during Latvia's first period of independence: these teachers ensured that undergraduates at Rīga Institute of Pedagogy acquired basic knowledge of linguistics and pedagogical education. However, it should be noted that Ozols developed his methodologies during the Soviet era when in his publications he had to "pay duties" to the regime. Still, Ozols also included references to some methodologists of "bourgeois" Latvia, including Viktors Ramāns, Mārtiņš Gaide and Kārlis Videnieks, although during the Soviet occupation these authors were a taboo. This fact certainly determined further circulation of the respective publications by Ozols – now they are only available as manuscripts at the Misiņš Library in the rare books section. The number of published scientific papers on Latvian language teaching is rather small. Most of them were included in pedagogy journals in the late 1940s and early 1950s.

This paper focuses on the main lines of activity of Ozols in the area of methodology: primary tasks and principles for teaching grammar, recommended structure of Latvian language teaching, choice of study materials, development of a system of written assignments, and recommended terminology of school grammar. The aim of the paper is to encourage the re-examination of Ozols' methodological papers and handwritten works in order to promote their publication in a separate volume.

Arturs Ozols un literatūrzinātne

Arturs Ozols and literary studies

Ojārs Lāms

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu literatūras vēstures un teorijas katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: ojars.lams@lu.lv

Artura Ozola darbībai latviešu humanitāro zinātņu laukā zināmā mērā piemīt renesanses laikmeta darbinieka vēriens. Lai gan nozīmīgākais un ietekmīgākais darbs veikts valodniecībā un folkloristikā, A. Ozols savas filologa gaitas sāk kā literatūras pētnieks un viņa pirmās publikācijas 30. gadu pirmajā pusē jau pašā studiju sākumā ir saistītas ar literatūras teoriju un moderno Eiropas literatūru, ienesot gluži svaigas metodoloģiskas vēsmas latviešu literatūrpētniecības laukā. Vēlāk, pievērsoties folkloras pētniecībai, Artura Ozola uzmanības lokā nonāk folkloras un literatūras attiecības. Vairāki aizsākti manuskripti gan nav pabeigti. Iespējams, ka Arturs Ozols laikus saprata, ka literatūrzinātnes laukā ideoloģiskie mesli būs vissmagākie, un tāpēc pameta šo lauku, lai gan ne bez vainas ir arī pēckara turbulences akadēmiskajā pasaulē. Npublicētie A. Ozola literatūrteorētiskie manuskripti un lekciju konspekti latviešu literatūras vēsturē atklāj Arturu Ozolu kā pētnieku, kas orientējas uz sistēmisku materiāla apguvi, literatūras parādību klasifikāciju un centieniem ieraudzīt un atklāt literatūras parādību savstarpējo loģisko saistījumu.

Atslēgvārdi: Arturs Ozols, filoloģija, literatūra, literatūrzinātne, folkloristika, didaktika, valodniecība, rokraksti.

Uz Artura Ozola kapa pieminekļa rakstīts „valodnieks, folklorists”. Šis divas ir tās jomas, kurās Arturs Ozols kļuvis par jaunu pētniecisku virzienu aizsācēju, un šo jomu pētniecisko apvāršņu paplašināšanā viņa nopelnu izcilums tiek pieminēts atkal un atkal. Jubilejas reizē, it kā no putna lidojuma pārskatot Artura Ozola darba mūžu, jāsecina, ka ceļā uz valodniecības korifeja statusu Arturs Ozols izstaigājis sazarotu humanitāro interešu taku dārzus. Viņa daudzpusīgās intereses ļauj viņu saradot ar renesanses domātāju vērienu, un viņa mūža devumam varbūt vispiedierīgākais būtu apzīmējums „filologs”, kas mūsdienās kļuvis par diezgan nosacītu „jumta jēdzienu” plašam valodas un tekstu pētniecisko jomu laukam, kurā bieži vien nošķirtībai un autonomijai lielāka nozīme nekā vienojošai filoloģiskai sākotnei. Arturs Ozols latviešu

kultūrainavā varbūt būtu saucams par „pēdējo filologu”, lietojot filologa jēdzienu 19. gadsimta nozīmē. Lai arī viņa atstātās „zinātniskās pēdas” platumu un dziļumu nosaka lingvistiskā un folkloristiskā darbība un prasme arī šīs divas jomas sasaistīt, tomēr viņa personības un pētnieciskā rokraksta savdabības izpratnei ne bez nozīmes ir viņa literatūrzinātniskā darbība, turklāt viņa publikācijas 20. gs. 30. gados visnotaļ organiski iekļaujas sava laika pētnieciskajā procesā, bet LU Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto izdevuma nodaļā un Rakstniecības un mūzikas muzejā saglabātie rokraksti un citi materiāli ir vērtīgi nemami avoti paša Ozola personības, kā arī laikmeta norišu un kontekstu uzskatāmākai iezīmēšanai.

Artura Ozola literatūrzinātnisko interešu ieskicējumu ir devusi Vilma Greble rakstā „Par Artura Ozola darbību literatūrzinātnē un folkloristikā”, kas publicēts pēc Artura Ozola nāves viņa rakstu krājumā „Raksti folkloristikā” (Greble 1968), kā arī Jānis Rozenbergs piemiņas rakstā „Filologs Arturs Ozols” – publicēts žurnālā „Karogs” 1972. gadā (Rozenbergs 1972), un Jānis Kušķis (Kušķis 2002). Taču jau minētie fondu materiāli ir bagātīgs materiāls par Artura Ozola dzīvi un darbību, tajā skaitā arī daudzie rokraksti, kas atklāj viņa literatūrpētnieciskās intereses, kuras ir tik plašas un daudzveidīgas, ka ne minētie agrāk publicētie raksti, ne arī šis jaunais mēģinājums iezīmēt Artura Ozola literatūrpētniecisko interešu topogrāfiju nebūt nespēs jautājumu aplūkot pilnībā. Pilnīgai fondu apguvei darba pietiks arī nākotnes pētniekiem.

Artura Ozola radošās darbības un pētnieka identitātes ziņā īpaši daudzveidīgi ir LU Akadēmiskās bibliotēkas fondi. Tajos glabājas plašs materiālu klāsts, sākot jau ar skolas laika sacerējumiem, īpaši daudz studiju laika piezīmju – lekciju konseptu, referātu un citu materiālu.

Senākais A. Ozola rokraksts, ko būtu iespējams aplūkot filoloģiskas pasaul-uztveres prizmā, ir saglabājies no 1926. gada, kad A. Ozolam ir 14 gadu, un tā ir runa, ko viņš teicis pamatskolas izlaidumā. Protams, nav vairs iespējams noteikt, vai pusaudzis Arturs runu sacerējis pats vai arī to darīt viņam palīdzējis kāds skolotājs. Runā samērā vienkārša gadalaiku mijas tēlainība (kas tik raksturīga gan dzejas vēstures agrīnajiem posmiem, tajā skaitā Homēra, Hēsioda un Sapfo dzejai, gan latviešu tautasdziesmu tēlainībai, ko valodas savdabības griezumā vēlāk pētījis jau cienījamais zinātnieks Arturs Ozols) savijas ar gluži vai eksistenciālistisku apcerīgumu. Ieskatam neliels fragments no šīs runas:

„Paldies liktenim, kas tu visur esi, jo tu devis mums iespēju noturēt pavasaru un vasaru mūsos visu mūžu, lai sirdī rudens un ziema nemaz neiegrīztos. Lai tas tā būtu, tad mūsu īsajās mūža dienās tikai jāstrādā un jāciena darbs, jo darbs ir mūžīgā vasara.” (AO LUAB, 303)

To, ka Artura Ozola personības veidošanā piedalās gan lingvistikas, gan literatūrzinātnes mūza, apliecina saglabājušies materiāli jau par viņa mācību gadiem Rīgas Skolotāju institūtā.

Par Artura Ozola nopietno filoloģisko orientāciju jau agros mācību gados Skolotāju institūtā liecina viņa dienasgrāmata, kas rakstīta no 1930. līdz

1935. gadam. Ieraksti ir ļoti lietišķi, un dienasgrāmatai nepiemīt personīgi intīms raksturs, tā drīzāk ir paņēmiens, kā organizēt savu ikdienas dzīvi, un šķiet, ka rakstīta pēc skolotāju ierosmes. Tomēr arī šāds lietišķs un pasauss teksts spēj atklāt filoloģiskas intereses. Šīs dienasgrāmatas sakarā tās drīzāk uzskatāmas par lingvistiskām, lai gan īsti valodniecības studijām A. Ozols pievērsīsies vien brieduma gados. Uz dienasgrāmatas vāka, acīmredzot teksta labākai sapratnei, Artura Ozola brālis Arvīds Ozols, kas attiecīgos dokumentus arī nodevis muzejam, pierakstījis: „Skolot. instit. laikā Arturu bija pārņēmusi nepatika pret galotni -šana.” (AO LUAB, 28) Nepatikas vai varbūt arī kādu citu iemeslu dēļ A. Ozols dienasgrāmatā aktīvi nododas rainiskas ievirzes vārdu darināšanai, kurā valodnieciskais apvienojas ar poētisko. Starp A. Ozola lietotajām leksiskajām savpatnībām minami tādi vārdi kā *māce, lase, aptīre, nāce, klavieroingre, sakārte, apgulde*. Šo darinājumu semantika, neraugoties uz neparasto vārddarināšanu, kopumā uztverama, taču reizēm A. Ozolam rodas pārprotami darinājumi, piem., *eja* ar nozīmi ‘iešana’ vai *ēde* ar nozīmi ‘ēšana’. Katrā ziņā šajos darinājumos jaušama gan izjūta par valodas līdzekļu ekonomiju, gan vispār interese par valodu un tās iespējām.

Tomēr lielākā daļa materiālu, kas saglabāti A. Ozola fondos un attiecas uz viņa mācību gadiem, liecina, ka pusaudža un vēlāk jaunekļa dedzīgas intereses lokā pirmkārt un galvenokārt bijusi literatūra un literatūrzinātnisks skats uz valodas un teksta pasauli, turklāt plašā tematiskā izvērsumā, ietverot gan latviešu literatūras vēsturi un aktuālās norises, gan pasaules literatūras jautājumus un literatūrteorētiskās domas atziņas, gan arī literatūras didaktikas lietas, kurām nopietnāka pievēršanās notiek studiju gados, kad Arturs Ozols strādā par skolotāju.

Artura Ozola skolasbiedrs Rīgas Skolotāju seminārā Voldemārs Zelmenis, vēlākais pedagoģijas zinātnieks, atceras: „Arturs toreiz nekādu speciālu interesi par valodniecību neizrādīja, tomēr stundās vienmēr bija aktīvs. Viņš izcēlās ar savdabīgu iztēli – darināja visādus komiskus jaunvārdus un atvasinājumus, tā mūs visus uzjautrinādams, arī lādzīgo Ramāna tēvu¹. Katrā ziņā valoda, tāpat kā literatūra, bija viens no viņa mīļākajiem priekšmetiem, tomēr likās, ka literatūra to aizēnoja. Vēl šodien īsti nesaprotu, kāpēc Arturs Ozols nekļuva par literatūras zinātnieku, bet atrada savu piepildījumu valodniecībā. Varbūt nesaprotu to tāpēc, ka man ar turpmāko valodniecības profesoru Ozolu ceļi jau agri izšķīrās un viņa izaugsmei tuvāk nevarēju izsekot.” (AO RMM, 615453)

Par Artura Ozola pētniecisko interešu maiņu iespējams izteikties vien spekulatīvi. Viņa agrīnās publikācijas, rokraksti arhīvā, līdzdalība Jāņa Alberta Jansona (tolaik Rīgas Skolotāju institūta skolotāja, vēlākā LVU folkloristikas profesora) pārraudzītajā institūta literatūras pulciņā, studiju gados Zentas Mauriņas literārās studijas apmeklējumi liecina par nopietnu literatūrpētniecisku interesi. Jaunības gados tapušie apcerējumi – gan publicētie, gan arī

¹ Viktors Ramāns – Rīgas Skolotāju institūta latviešu valodas skolotājs.

nepublicētie (referāti pulcīnā un studijā) – apliecina labas un plašas zināšanas gan pašmāju, gan pasaules literatūras procesos, kā arī interesi par literatūrt teorētiskajiem jautājumiem, piem., psihoanalītiskās teksta analīzes adaptāciju. Tomēr īsti izplaukt A. Ozola literatūras pētnieka talantam traucēja skarbā dzīves īstenība. Viņš bija nācis no trūcīgas strādnieku ģimenes, tāpēc sapnis par studijām bija īstenojams, vien pašam cītīgi strādājot un pelnot studiju maksu, tāpēc arī studijas ieilgst. Lai gan Skolotāju institūtā profesija ir apgūta labā līmenī, tomēr atrast stabilu darbu izglītības sistēmā nav viegli. A. Ozols strādā dažādās mazākumtautību skolās, bērnunamos un citās iestādēs, nemitīgi cenšamies atrast darba vietu ar labākiem atalgojuma nosacījumiem, lai studijas ietu raitāk uz priekšu. Šādi dzīves un darba apstākļi neļauj pilnā mērā īstenoties literatūras pētnieka centieniem. Taču vienlaikus jāatzīst, ka arī pašā A. Ozola personībā vērojams kaut kas, ko varētu saukt par „dullā Daukas” fenomenu, proti – robežu un apvāršņu paplašināšana. Jau raksta sākumā minēts, ka viņa pētnieciskajai darbībai raksturīgs teju renesansisks vēriens. Zināmu iespaidu uz jaunā censoņa pētnieka rakstura veidošanos varētu būt atstājusi skolotāja Jāņa Alberta Jansona personība, kurš arī savus pētnieciskos centienus īstenoja gan folkloristikas, gan literatūrzinātnes, gan skolu didaktikas laukā, bet pamati laikam tomēr meklējami pašā Artura Ozola daudzpusībā un interešu dažādībā. Katrā ziņā studiju gaitā A. Ozols apgūst gan dažādas valodas (angļu, krievu un poļu valodu, arī senās valodas), gan arī kursus par šajās valodās rakstīto literatūru. Vienlaikus savu iespēju robežās A. Ozols stiprina valodu zināšanas arī ārpus universitātes, piem., apmeklējot poļu valodas kursus.

Universitāti Arturs Ozols pabeidz 1945. gadā – trauksmainā un sarežģītā laikā. Pēc ilgiem studiju gadiem tiek iegūts diploms ar izcilību. Tā kā Latvijas intelektuālā vide gan ar izvešanām, gan emigrāciju ir stipri noplicināta, Arturam Ozolam rodas iespēja jau tūlīt pēc studiju beigšanas kļūt par aspirantu Latvijas Universitātē (tolaik Latvijas Valsts universitātē). Lai gan diplomdarbs ir rakstīts didaktikā par tēmu „Galvenie metodiskie paņēmieni literatūras mācīšanā nepilnajā vidusskolā”, pētnieciskā lauka izvēle ir folklorā. Tā kā speciālistu trūkst, A. Ozols strādā gan Folkloras institūtā par zinātnisko līdzstrādnieku, gan Valsts pedagoģiskajā institūtā docē folkloras un latviešu literatūras kursus. Viņš ir sācis rakstīt vairākas mācību grāmatas latviešu literatūras vēstures un literatūras teorijas jomā.

Nepublicētie A. Ozola literatūrt teorētiskie manuskripti un lekciju konспекти latviešu literatūras vēsturē atklāj Arturu Ozolu kā pētnieku, kas orientējas uz sistēmisku materiāla apguvi, literatūras parādību klasifikāciju un centieniem ieraudzīt un atklāt literatūras parādību savstarpējo loģisko saistījumu (sk. 1. un 2. attēlu).

Skaidrs, ka izpausties vienlīdz kvalitatīvi visās jomās nebūtu iespējams un Arturam Ozolam nāktos izdarīt izvēli. Lai arī viņš ir rosīgs un apveltīts lielām darba spējām, tomēr dažas ieceres sāk buksēt, par ko liecina saglabājies līgums ar izdevniecību par mācību grāmatas literatūrā uzrakstīšanu, kas nevainagojas ar rezultātu (sk. 3. attēlu).

Jevērojamākās eposu teorijas
vēsturiskās attīstības gaitā.

Autors	Darbs	Laiks	Literatūra
Aristotelis	Poētika <i>Eposi un traģēdiju. BC76V, 554</i>		BC764, 552-565 119
Buald	Poētikas māksla (L'art poétique) <i>Eposā izmantoti mītu materiāls</i>	Sar. 1669-74	
Lesings	Laokoons jeb par glezniecības un poēzijas robežām		
Herders	Kritische Wälder Stimmen der Völker in Liedern <i>Nav, epiku - folkloru, bet rīdām traģēdiju, ver 67 ep</i>	R 1769 Lpz. 1778-79	
Fridrihs Šlegels	Geschichte der Poesie der Griechen und Römer.	B 1798	
F.W.F. Šellings	Schriften zur Philosophie der Kunst		
Hegels	Estētika		
V. Šerers	Poētika <i>Mixt Vēstulīca par amerikāņu BC764, 580</i>	B 1888	
Veselovskis			
Marx un Engels	Vācu ideoloģija. <i>Epos - abstrakcija</i>		
Lejins			
M. Gorkijs	Par literatūru <i>Trināleja, Turinjs?</i>		Scio.

1. attēls. A. Ozola manuskripta fragments par eposu

Pirmajos pēckara gados šķiet, ka viņš ir nosliecies par labu folkloras pētniecībai, vienlaikus gan saglabājot ieinteresētību arī par skolu darbu un latviešu literatūras vēstures jautājumiem, taču skarbā padomju ideoloģijas mašīna, kas pirmajos pēckara gados it kā iecietīgi izturas pret Latvijā palikušajiem pirmskara speciālistiem, 20. gs. 40. gadu beigās kļūst ļaunatminīga un nežēlīga. Darbu universitātē zaudē gan Jānis Alberts Jansons, gan Jānis Endzelīns, kura aiziešanas gads – 1950. gads – kļūst arī par pagrieziena punktu Artura Ozola akadēmiskajā karjerā. Latviešu valodas katedrā tobrīd nav filoloģijas zinātni kandidātu (mūsdienu terminoloģijā – filoloģijas doktoru), un Arturs Ozols, kurš nupat tajā pašā 1950. gadā aizstāvējis disertāciju (turklāt folkloristikā, disertācija tēma ir „Folkloristikā darba metodes latviešu tautasdziesmu laukā 19. gs. otrā pusē”), tiek iecelts par šīs katedras vadītāju. Kādu laiku Arturs

Ozols uzskata, ka tas ir tikai pagaidu risinājums, par ko liecina viņa iesniegumi administrācijai, bet izrādās, ka Artura Ozola mūžā sācies jauns periods, kas būs arī pats nozīmīgākais zinātnisko sasniegumu ziņā (sk. 4. attēlu).

Andrejs Pumpurs (1841-1902.) 5.

~~70to~~ **gadu Nacionālās atmodas laikmetā**
dzejnieks

Sinhroniska fabula.

Laiks	Māksla gaita. Biografija	Literārā darbība Bibliografija	Māksla vairākuma sabiedriskiem literārie notikumi un darbnieki
1841. 22. IX - 1853	I. Bernatā un mēģeni gaitas Daim. Rīgas apr. Lieljūmp- ravas pag. Keirānos		
2. 1853 - 1856	Lielvārdes draudzes skolā II. Algas darbs Latvijā		1856. J. Alunāna Durbu Mājas Vēstis Tērbatas štud.pule.
4. 1856 - 1858	P. pelni maizi dažādos darbos	Literārās darbības pirmais posms 1869 - 1876	60 ^{to} gadi Pēterburgas Avīzes 1862 - 1865 Pēterburgas literārā sabiedrība Sākums ar Kronvaldi
5. 1858 - 1872	P. mērnica gaitās: Rembatē 1867-1872 Vēspiebolgā	1872-1876 Izstati manim, Daugavijā. Mūsu tautas dāmas. 1870. Mūstrums un Rieksti. 1870.	1873. I. Dziesmu svētki Brīvzemnieku Latv. Tautasdziesmas Sākums ar Hesenli. 1874. Cimzes Dziesmu rāts. 1874. Lautambača centisms. 1875. 1876. Sākums ar Brīvzemnieku 1876.
6. 1872 - 1874	Jumurdā mūž- un meklungs	Imants. Tautainc.	1880. II. Dziesmu svētki
III 1874 - 1876	Rīgā Tomsona fabrikā. Latv. Grāmatlietojais III. Armijas darbs		
7. 1876 - 1880	P. priejām no Latvijas: 1876. aus. Maskavā 1876 - 1877. Serbu un turku kapc 1877 - 1878. Odesas nagskola 1878 - 1880 armija dienvidos	Literārās darbības otrs posms 1880 - 1902	1888. III. Dziesmu svētki Bruno Matīša Māju Tautas dziesmas 1893. 30. VIII. Jolgarē Jansoni - Grašoni Domas par jaunlietā 1895. IV. Dziesmu svētki R. Blaumani's 1896. 1897. 1898. 1899. 1900. 1901. 1911. Kūrmis (Jāzē) Dz. V.
8. 1880 - 1895	Armijas virsnieks Baltijā (dažādā vietā, ap 1884. Tērbatā).	1888. Lāčplēsis 1888. 1889. Tēvijā un svētkumā (Drošā un ceļojums) 1895. No Daugavas lds. Donas MV lē. piēl. 1898. Būstrumā, aiz zemes jūram. I. MVM 1900. T. p. II. MVM	
9. 1895 - 1902	Armijas intendantūres darbs. Ceļojumi pa Eiropas un Āzijas Keivijū, Tālojiem Austrumiem, Kusto un Indijā, Okocou.		

A. Pumpura Kopotie raksti
1. izd. A. P. raksti. A. Gulbja apg. 1904.
2. izd. K. Bēzina apg. Rīgā 1912.
3. izd. A. P. raksti. Dzīvi un darbus apcerējis R. Klaučevičs.
3. sējums. A. Gulbja apg. Rīgā 1925.

A. Пумпур, Латвиец. Оуз, Москва 1945. 1946. Opp. (Ar Z. A. Vīpera
priekšvārdu un komentāriem).

2. attēls. A. Ozola manuskripta fragments par Andreju Pumpuru

LATVIJAS VALSTS IZDEVNIECĪBA

IZDEVNIECĪBAS LĪGUMS Nr. _____

(IX bijis noteikts 5. § 47. l. p. pasākums)

Rīgā, 1947. g. 20. martā _____ mēs, apakšā parakstījušies, Latvijas Valsts Izdevniecība

cība pie Latvijas PSR Ministru Padomes, turpmāk saukta „Izdevniecība”, direktora
Duncura, A. F.personā no vienas puses un Ozola, Artura Jāņa d.

turpmāk saukts „Autors”, no otras puses, noslēdzam sekojošu līgumu:

1. Autors atdod vienīgi Izdevniecībai pirmā un turpmāko izdevumu izdošanas tiesības Sabiedrības literatūras vēstures: J. Pumpurs; Ausencis
3 (trīs)

autorloksņu apmērā, skaitot 40.000 iespiedzīmju vietas prozas vai 700 rindas dzejas darbā vienā loksnē (ieskaitot autora dotās ilustrācijas), ar termiņu uz četriem gadiem, skaitot no darba pieņemšanas (atzišanas par derīgu) vai no šā līguma parakstīšanas dienas, ja līgums noslēgts par gatavu darbu.

Piezīme: Ar šo līgumu noteiktā darbības laika termiņā Autors apņemas savu darbu ne visumā, ne arī pa daļām, kaut arī ar grozītu nosaukumu, nelaišt klajā ne pats, ne arī ar citas personas starpniecību bez Izdevniecības rakstiskas piekrišanas. Šā noteikuma pārkāpšanas gadījumā Izdevniecībai ir tiesības līgumu lauzt un piedzīt no Autora visu zaudējumu atlīdzību, kuru apmēru noteiks tiesa. Līdz darba izdošanai Autoram ir tiesība to publicēt periodiskā presē, kā arī rakstu krājumā un almanachos, bet ne vairāk kā divu iespiedloksņu apmērā katrā rakstu krājumā vai almanacha numurā.

2. Autors apņemas 1. p. minēto darbu Izdevniecībai nodot iespiešanai gatavā veidā (līdz ar visu ilustratīvo materiālu) uzrakstītu ar rakstāmašīnu divos eksemplāros ne vēlāk kā līdz 1947. g. 1. jūlijam

Piezīme: Manuskripta nodošanai pieļaujams atvieglinājuma termiņš — viens mēnesis (ja darba apmērs nepārsniedz 10 l.) vai divi mēneši (attiecībā uz darbiem vairāk par 10 l.). Pēc šā termiņa noteicēšanas Izdevniecībai ir tiesība līgumu lauzt un piedzīt no Autora viņam izmaksātās avansa summas.

3. Par Izdevniecībai atdotām 1. p. minētām izdošanas tiesībām Izdevniecība apņemas samaksāt Autoram honorāru pēc aprēķina 2500 rub. (divi tūkstoši pieci simti)

pie tiražas 50.000 eks. šādos termiņos:

- a) pie šā līguma parakstīšanas avansa veidā — 25% no aprēķina par līgumā noteikto darba apmēru;
 - b) pēc manuskripta pieņemšanas Izdevniecībā un atzišanas par derīgu — 35% no iepriekšējā aprēķina par faktisko darba apmēru;
 - c) visu atlikušo summu — pēc galīgā aprēķina un grāmatas izlaišanas klajā.
4. Par katru atkārtotu izdevumu Autoram izmaksā honorāru saskaņā ar lēmumu par autoru honorāriem pēc šāda aprēķina:
 - par otru un trešo izdevumu (trīskārtēja tiražas norma) — 60% apmērā no pirmā izdevuma likmes;
 - par ceturto — 50%; par piekto — 40%; par sesto — 30%; par septīto un sekojošiem līdz 1.000.000 eks. — 20%; vairāk par 1.000.000 eks. — 5% no pirmajam izdevumam noteiktās likmes par katru atkārtotu izdevumu.

5. Manuskripts skaitās no Izdevniecības pieņemts (atziņš par derīgu) ar to dienu, kad tas Izdevniecībai nodots iespiešanai gatavā veidā, ja šē panta piezīmē norādītā termiņā neseko Izdevniecības:

- a) motivēts rakstisks atteikums pieņemt manuskriptu, atzīstot to kā nederīgu pēc satura;
- b) rakstisks priekšlikums Autoram izlabot vai pārstrādāt darbu, līdz ar noteiktiem norādījumiem uz nepieciešamo labojumu būtību līguma noteikumu robežās.

Piezīme: 1. Rakstiskiem paziņojumiem noteikts 14 dienu termiņš, skaitot no manuskripta nodošanas dienas, un bez tam vēl papildtermiņš — 3 dienas par katru iespiedloksni, bet dzejas darbiem — 30 dienas, neatkarīgi no to apmēra.

3. attēls. A. Ozola līgums ar apgādu

valodas vēstures pētniecību, vienlaikus dodams svētīgus impulsus arī citu lingvistisku pētījumu attīstībai, kā to uzskatāmi un izvērsti vēsta citi šī krājuma raksti. Kļūdamas par profesionālu lingvistu, Arturs Ozols joprojām, gluži kā jaunībā, ir īsts daudzpusīgs filologs, jo valodas vēsture, protams, ir pētāma gan folkloras, gan literatūras ietvaros. Tāpat 20. gs. 50. gados A. Ozols vada arī diplomdarbus, kuros skartas folkloras un literatūras mijiedarbes tēmas. Viens no tādiem darbiem ir neklātienas studenta Arnolda Daugavieša diplomdarbs „Latviešu tautas eposa jautājums XIX gadsimtā un Andreja Pumpura „Lāčplēsis” kā tautas epos”. Sadarbība ar studentu izvērsās ļoti neveiksmīga, un 1954. gadā A. Daugavietis ar vēstuli denuncē Arturu Ozolu laikrakstā „Cīņa” par Kārļa Marksa folkloristisko atziņu noniecināšanu (AO LUAB, 483), taču epizode beidzas bez lielākiem satricinājumiem. Vienīgi A. Daugavietis vēl vairākus gadus, neraugoties uz savu denunciaciju (laikam taču patiesi sevi uzskatīdams par taisnības cīnītāju), vajā Arturu Ozolu ar vēlmi rakstīt disertāciju par latviešu eposa jautājumiem. A. Ozols pat delikāti atbild uz vēstulēm, ka aspirantūrā nav vietu. Vēl 1957. gadā A. Daugavietis raksta A. Ozolam vēstuli, ka, nespēdams sagaidīt vietu aspirantūrā, pats savā nodabā uzrakstījis disertāciju „Epos” par folkloru kā literārā ģēnija pamatu (AO LUAB, 483). Diemžēl ar šo vēstuli lietas materiāli Akadēmiskās bibliotēkas fondā apsīkst.

Īsi, bet ļoti ražīgi bija Artura Ozola valodnieka gadi, ieminot jaunas svētīgas takas valodas pētniecībā, bet mūža beigās, skarbas slimības novārdzināts, viņš tomēr atkal meklēja patvērumu un remdinājumu savu filologa gaitu sākuma kaislībā – literatūrā, cenzdmies smagajai slimībai likt pretī iztēles možumu un no drūmās nolemtības nojautām tverdamies humora pasaulē, iecerot uzrakstīt joku lugu. Rakstniecības un mūzikas muzeja fondos ir saglabājusies gan lugas personāža kartotēka ar pašu slimo profesoru kā galvenā varoņa prototipu, gan neliela skice ar padrūmu humoru par kolēģu centieniem visādiem, arī šarlatāniskiem, līdzekļiem glābt slimnieku (AO RMM, 615433) (sīkāk par šo iecerēto lugu sk. Rakstniecības un mūzikas muzeja darbinieces Ilonas Miezītes rakstā). Diemžēl slimība izrādās spēcīgāka un Arturam Ozolam neizdodas ieziņēt vēl vienu radošas darbības līniju savā daudzveidīgajā filologa biogrāfijā.

Saīsinājumi un apzīmējumi

- AO LUAB Artura Ozola fonds LU Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto izdevumu nodaļā
 AO RMM Artura Ozola fonds Rakstniecības un mūzikas muzejā

Literatūra

1. Greble, Vilma. 1968. Par Artura Ozola darbību literatūrzinātnē un folkloristikā. Ozols, Arturs. *Raksti folkloristikā*. Rīga: Zinātne, 1968.
2. Kušķis, Jānis. 2002. Latviešu valodnieks, folklorists un literatūrzinātnieks. *Baltu filoloģija*. XI (1). Rīga: LU.
3. Rozenbergs, Jānis. 1972. Filologs Arturs Ozols. *Karogs*, Nr. 3.

Summary

The work of Arturs Ozols in Latvian humanities in a way mounts to the scope of a Renaissance giant. Although his most significant and influential work covers the fields of linguistics and folkloristics, A. Ozols started his philological pursuits as a researcher of literature and his first publications in early 1930s during the very first phase of academical studies are strongly bound with literary theory and modern European literature, thus introducing new trends of research methodology in Latvian literary studies. Later, when his attention turns to the study of folklore, he sets his focus on the relationship between folklore and literature. However, there are many unfinished manuscripts of his. It is possible that Arturs Ozols understood in a timely manner that the ideological constraints will be the most unbearable for him and for this reason he abandoned this field of research. Ozols's articles, as well unpublished manuscripts in the field of literary theory and lecture notes in history of Latvian literature reveals him as a researcher who is oriented towards a systematical acquisition of the subject, classification of literary phenomena and an effort to distinguish and uncover the mutual logical links between literary phenomena.

**Par latviešu „rakstu” un „literāro” valodu.
Artura Ozola koncepcija mūsdienās**

*On the Latvian “written” and “literary” language.
The conception of Arturs Ozols nowadays*

Lidija Leikuma

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Baltu valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: lleikuma@inbox.lv

Rakstā aplūkoti latviešu valodniecībā nekonsekventi lietoti un nevienādi saprasti termini „rakstu valoda” un „literārā valoda”, par kuru šķiruma izveides un saturiskā formāta autoru uzskatāms Arturs Ozols. Abi termini izmantoti dažādos laikos un ne vienmēr vienā un tai pašā nozīmē. 20. gs. pirmajā pusē, kad vēl tikai veidojas vienota latviešu nacionālā valoda, galvenokārt ticis izmantots apzīmējums „rakstu valoda”. Pēc 2. pasaules kara Latvijā, līdztekus lingvistiskās domas attīstībai Krievijā, vienotas un koptas nacionālās valodas apzīmēšanai pakāpeniski ieviešas termins „literārā valoda”, ar „rakstu valodu” biežāk saprotot vairs tikai literārās valodas rakstu formu, kaut tas neatbilda šā termina agrākai izpratnei latviešu valodniecībā un lietojumam citās lingvistiskajās skolās. Vēlāk apzīmējums „rakstu valoda” tiek piemērots Latgales latviešu rakstu tradīcijas apzīmēšanai, kā sākumi rodami 18. gs. vidū, bet kā pastāvēšanas atzīšana bijusi grozīga, jo šādas – otras – latviešu rakstības esamība palaikam izrādījusies neērta vienotas, visai nācijai kopīgas valodas pastāvēšanas postulējumam, noteikta laika posma valodas politikai. Vēl vēlāk latviešu valodnieciskajā literatūrā ienāk proponējumi ar „latgaliešu rakstu valodas” jēdzienu saprast tādu latviešu valodas paveidu, kam ir tikai rakstu (īslaicīgi – arī normētas runas) forma. Minēto (attiecīgi arī līdzīgu citu, kas lietoti koptu un normētu nacionālās valodas paveidu apzīmēšanai) terminu lietojumā būtu nepieciešama lielāka skaidrība un precizitāte, ko var nodrošināt tikai to konsekvēnts – viendabīgs un nepārprotams – izmantojums, kam jāizriet no vienotas izpratnes par jēdzienā ietveramo saturu. Savukārt – pašu kādu valodas paveidu pastāvēšana ir realitāte, ko nosaka daudzu ekstralingvistisku faktoru kopums, bet ne kāda valodas politika vai citas personas subjektīva attieksme un griba. Rakstā vairāki šādi problemātiski latviešu terminoloģijas resp. terminu izpratnes jautājumi plašāk aplūkoti pirmoreiz.

Atslēgvārdi: rakstu valoda, literārā valoda, latgaliešu rakstu valoda, Arturs Ozols.

Ievadam

Latvijas Universitātes profesora, folklorista un valodnieka, ilggadējā Latviešu valodas katedras vadītāja (1950–1964) Artura Ozola nopelni pūrā minami arī vairāki latviešu valodas vēstures izpratnei nozīmīgu teorētisko jautājumu risinājumi: uz metodoloģiski korektas bāzes veidoti pamati tās vai citas lietas skaidrojumā paver iespēju grodākiem turpmākiem pētījumiem, nodrošina viendabību un stabilitāti formulējumos un to izpratnē. Lai gan latviešu literārās valodas vēstures pētījumu ciklā jau pirms kāda laika ir iznākusi monogrāfija „Latviešu rakstības attīstība” (Bergmane, Blinkena 1986), bet 21. gs. sākumā sagaidīta plašāka valodniecības terminu vārdnīca (VPSV 2007), valodnieciskās domas attīstībai Latvijā traucējošs šķiet dažs agrāks definējums, kā izpratne var atšķirties pat līdzīgās jomās strādājošiem. Terminu korektums, to nepretrunīgums un viennozīmīgums, bez šaubām, vispirmām kārtām ir nepieciešami zinātnē, taču arī ikdienas saziņā precizitātes vajadzība nav apšaubāma. Valodniecībā, tāpat kā jebkurā citā zinātnes nozarē, terminoloģijas skaidrība ir vairāk nekā vēlama.

A. Ozola simtās gadskārtas un latviešu valodas vēstures kontekstā likās svarīgi pakavēties pie diviem lingvistikas terminiem – „rakstu valoda” un „literārā valoda”, kā šķiruma veidotājs un šķirtas izpratnes nostiprinātājs latviešu valodniecībā ir tieši Arturs Ozols. Tomēr, lūkojoties no mūsdienu viedokļa, rodas šaubas par autora piedāvātā šķiruma (lai neteiktu postulējuma, jo lietotājam parasti ir izvēles iespēja) nevainojamību, gluži tāpat kā nevedas vairs dažu terminu turpināt autora (plašāk ņemot, – 20. gs. 50.–60. gadu ierobežojumu) semantiskajā ietvarā. Savukārt, kā pozitīvs autora nopelns jāuzsver viņa neizvairīgā nostāja latviešu valodas vēstures gaitas aplūkojumā runāt par divām (nevis vienu, kā šauri ierasts dažam labam latviešu valodniekam) latviešu rakstu valodas sistēmām – ležemnieku (plašāk pazīstamu kā latviešu literārā valoda) un augšzemnieku (plašāk pazīstamu kā latgaliešu rakstu valoda), kas latviešu valodas vēsturē zināmu laiku ir funkcionējušas līdzās un turpinās joprojām. Abu šo aspektu izgaismojums – terminu „rakstu valoda” un „literārā valoda” lietojums (latviešu) valodniecībā un latgaliešu rakstu valodas (līdz ar tās terminoloģisku apzīmējumu) pastāvēšanas un izpratnes likloči Latvijā – tad arī veido raksta pamatu. Jautājumi skatīti valodnieciskās domas attīstības kontekstā.

Arturs Ozols un „viņa” „rakstu valoda” un „literārā valoda”

1950. gadā, kad jaunais filoloģijas doktors (tolaik – filoloģijas zinātņu kandidāts) Arturs Ozols kļūst par vecāko pasniedzēju Latvijas Valsts universitātes Filoloģijas fakultātē, latviešu valodas vēstures kurss tiek sadalīts divās patstāvīgās disciplīnās: latviešu valodas vēsturiskā gramatika un latviešu literārās valodas vēsture. Pēc A. Ozola, tas darīts tāpēc, „Lai padziļinātu un attīstītu latviešu valodniecību pēc krievu padomju zinātnes parauga..” (Ozols [1952] 1967, 104). Docētāja paša aprūpē nonāk latviešu literārās valodas vēstures kurss, ko

viņš iekopj par patstāvīgu valodniecības nozari. Vienlaikus tiek risināti teorētiskie un terminoloģijas, arī metodoloģijas jautājumi, kas ir aktualizējušies šā kursa un citu valodniecības disciplīnu kontekstā, jo jaunais mācībspēks ir arī Latviešu valodas katedras vadītājs. Viedokļu veidošanās un katrā ziņā arī paša Artura Ozola uzskatu izpratnei lieti noderīgs ir Hermaņa Bendika (atbildīgais redaktors) un Dainas Zemzares (sastādītāja) sagatavotais A. Ozola rakstu un recenziju apkopojums „Raksti valodniecībā” (Ozols 1967)¹.

Minētais latviešu literārās valodas vēstures kursa izveidošanas, pilnīgošanas un docēšanas laiks nav labvēlīgs disciplīnas saturiskajai un zinātniskajai pusei. Tolaik visam bija jābūt pakārtotam „marksistiskām pozīcijām”, kas Arturu Ozolu mudina nonākt pie slēdziena, ka līdz 19. gs. 90. gadiem „rakstu valodas” jēdziens un „literārās valodas” jēdziens nav identificējami (Ozols 1965, 7), jo citādi sanāktu, ka „latviešu literārās valodas sākotne saistāma ar pirmajiem rakstiem 16. gs. un ar šo rakstu attīstību 17. un 18. gs.” (Ozols [1952] 1967, 105). Un – kas tālaika garam pavisam nepieņemami – tādejādi latviešu literārās valodas pamats būtu meklējams „latviešu tautai naidīgajos sacerējumos, lokalizējumos un tulkojumos, kurus veikuši vācu autori latviešu valodā” (turpat). Kaut šāds valodas vēstures dalījums pirmsnacionālajā un nacionālajā rakstu jeb literārajā valodā 20. gs. vidū ir visai izplatīts un kā teorētiska nostādne attīstās gan krievu, gan čehu valodniecībā, ar ko Arturs Ozols ir pazīstams vislabāk, viņa uzskatu nevarēja neietekmēt tālaika ideoloģija: „nostādne, pēc kuras literārā valoda un rakstu valoda bija sinonīmi”, bija jāuzskata par „buržuāzisko literatūrvēsturnieku un latviešu valodas vēsturnieku” nostādni (Ozols [1952] 1967, 105).

20. gs. 50.–60. gadi ir laiks, kad „vācu feodāļi” ar viņu „feodālo ideoloģiju” un „feodālisma laikmeta vācu autoriem” bija jāapkaro tikpat publicistiski asi kā „buržuāziskās Latvijas” dažādas „paliekas” un recidīvi. Pagrūti iedomāties tēlaināku un vēl vairāk sakāpinātu divu latviešu valodas atzaru – folkloras valodas un vācu autoru latviešu valodā rakstīto darbu valodas – salīdzinājumu par Artura Ozola monogrāfijā „Veclatviešu rakstu valoda” lasāmo tirādi: „... latviešu valodas vēsturē gadsimtiem ilgi aužas līdzās divējādi darinājumi – gaišais, košais, dzimtais valodas meistarur veidotais klasisko tautasdziesmu, sakāmvārdu, parunu, miklu, pasaku un teiku valodiskais krāsainais, izrakstītais audums un tumšais – svešo kungu ģermānismu un žargonismu velkos un vāciskās frazeoloģijas un sintakses metos samocītās latviešu valodas caurumainais, pubuļainais palags katehismu, bībeles, sprediķu un dziesmu grāmatu veidā. Pirmajam valodiskajam darinājumam pamats ir dzīvā, sulīgā tautas valoda, otram – tautas valodas izkropļojums, šās valodas vārdu sastatījums pēc vācu valodas parauga.” (Ozols 1965, 8)

Latviešu valodas attīstībai, saprotams, nav nācis par labu, ka tās galvenie autori gandrīz 300 gadu garumā ir bijuši vācieši, turklāt vēl (atbilstoši A. Ozola darbības laika uzskatiem un no tā izrietošai kā nevēlamībai) – gandrīz

¹ Šo avotu citējot, kvadrātiekvās tiek sniegta norāde uz autora atziņu pirmpublicējumu.

visi mĀcītāji (līdzīgi – arī Latgales latviešiem, kam pamatā grāmatas gādāja poļi, tikai aptuveni uz pusi īsākā laikā). Citādi tas ir, piemēram, otrai baltu tautai kaimiņos, kur, sākot jau ar Martīna Mažvīda katķismu 1547. gadā, svarīgāko rakstu gādātāji ir paši leiši. Šo atšķirību baltu tautu literāro tradīciju tipoloģiskā salīdzinājumā min arī J. Paļonis (Палионис 1985, 14). 16. gs. beigās – 1599. gada „Postillas” priekšvārdos – tautiskās apziņas celšanai un dziļā ticībā dzimtās valodas nākotnei katoļu mācītājs Mikolajs Daukša raksta viedus vārdus: „Nie žiemie obliotošcia / nie roznošcia vbiorow / nie wefološcia krāiow / nie miałt y zamkow mocnošcia narody Itoia / āle więcey záchowaniem y wzywaniem ięzykǎ włafnego .” (kas interneta vietnē <http://postilla.mch.mii.lt/postile/prakalba.htm> tulkoti šādi: „*Ne žemēs derlumū, ne drabužiū įvairumū, ne šalies gražumū, ne miestū ir piliū stiprumū laikosi tautos, bet daugiausią išlaikydamos ir vartodamos savjį kalbą..*”) („Ne ar zemes auglīgumu, ne drānu dažādību, ne zemes skaistumu, ne pilsētu un piļu stiprumu turas tautas, bet visvairāk uzturēdamas un lietodamas savu valodu .”) Tas nenozīmē, ka lietuviešu rakstniecībā nebūtu dialektālu atšķirību vai viss viņu literārais mantojums būtu tapis tikai lietuviski, tomēr savu valodu leiši pamatā ir varējuši izkopt un attīstīt paši. Ja līdzīgu gaitu būtu gājusi latviešu rakstniecība, līdz tās divu slāņu krasam nošķīrumam ar diviem dažādiem terminiem pirmsnacionālās un nacionālās latviešu valodas apzīmēšanai droši vien nenonāktu arī Arturs Ozols, kurš 20. gs. 60. gados atzīst, ka koptas un normētas nacionālās valodas apzīmēšanai „rakstu valodas” jēdziens un „literārās valodas” jēdziens „tautām, kuru piederīgie paši veidojuši savu rakstu valodu, ir sinonīmi” (Ozols [1964] 1967, 453). Pats autors latviešu valodas vēstures gaitas raksturošanai turpina lietot abus un šķirtā to izpratnē, ko pārmanto viņa audzēkņi.

Atšķirīgu skaidrojumu šeit aktualizētajiem terminiem sniedz arī jaunā „Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca”, un tātad:

Rakstu valoda (a. *written language*, v. *Schriftsprache*, kr. *письменный язык*) – 1. Valoda, kurai ir rakstības tradīcijas, piem., latgaliešu rakstu valoda; 2. Rakstos lietota valoda (VPSV 320–321).

Literārā valoda (a. *standard language*, *literary language*, v. *Schriftsprache*; *Standardsprache*, kr. *литературный язык*) – visai tautai kopīgs polifunkcionāls valodas paveids, kas pamatojas tautas valodā, ir sabiedriski atzīts un ko runas un rakstu formā apzināti izkopt un veido valodas meistari un normē valodas speciālisti. Literārā valoda nodrošina sazināšanos starp dažādu dialektu runātājiem, tai ir galvenā loma oficiālajā lietojumā un saskarē ar citām valodām (VPSV 221).

Standartvaloda – sk. **normētā valoda** (VPSV 372).

Normētā valoda (a. *standard*, *standardized language*, v. *Standardsprache*, kr. *стандартный язык*) – uz literārās valodas normām balstīts kodificētais valodas variants (VPSV 259).

Gan termins „rakstu valoda”, gan tā līdzinieks – „literārā valoda” ir sava laika, vides un pētniecības tradīciju produkti, kas veidojušies dabiski, pēc savas

būtības ir loģiski, tāpēc valodniecības terminoloģijā lietoti abi. Kopš 20. gs. 2. puses (sākotnēji angļvalodīgajā vidē) tiem klāt nācis trešais – sociolingvistu pieņemtais termins „standartvaloda”, kas arvien biežāk (un atkal – atbilstoši laika garam) tiek izmantots arī latviešu valodniecībā. Kā to rāda VPSV (sk. iepriekš) un skaidro literāro valodu teorētiķi (piem., Германова 2011, 98, 106 u. c.), par pilnīgiem sinonīmiem visi trīs pagaidām uzskatīti netiek, kaut Latvijā terminu „literārā valoda” un „standartvaloda” tāpatošana jau ir sākusies. Tā 2012. gadā valodnieki un interesenti tika aicināti uz starptautisku Jāņa Endzeļina konferenci „Literārā valoda (standartvaloda) vēsturiskā, normatīvā un sociolingvistiskā skatījumā”, kur kāda referāta pieteikums bija formulēts, piemēram, šādi: „Latviešu literārā valoda (standartvaloda), rakstu valoda, sarunvaloda – valoda vai paveids” (sal. Freimane 1993, 31).

Artura Ozola piedāvājumu pārskatīšanas kontekstā aktuāli ir pirmie divi – „rakstu valoda” un „literārā valoda”. Par abu terminu vēsturi un izmantojumu dažādos laikos un zemēs mūsdienās atrodama plaša teorētiskā literatūra, netrūkst arī monogrāfisku apcerējumu, kādi pieder ne tikai krievu valodnieku vai Prāgas lingvistu pulciņa spalvai, ar kā atziņām operē A. Ozols. No mūsdienu autoriem vērā ņemams ir, piemēram, Maskavas valodnieces Natalijas Germanovas (*Наталья Николаевна Германова*) apcerējums *Теория и история литературного языка в отечественном и англоязычном языкознании* („Literārās valodas teorija un vēsture tēvzemes un angļvalodīgajā valodniecībā”) (Германова 2011), kurā analizēta literārās valodas kā lingvistiska pētījuma objekta vieta, skatot to citu valodas eksistences formu ielokā un tuvāk aplūkojot *Standard English* fenomenu. Latviešu valodniecībā teorētisku pētījumu par rakstu jeb literārās valodas, valodas vēstures terminoloģijas izveidi un izpratni trūkst; labs izņēmums ir Intas Freimanes izstrāde (Freimane 1993). Tā kā Artura Ozola lingvistiskie uzskati attīstījušies ciešā saistībā ar norisēm krievu (plašāk – arī čehu) valodniecībā, pakavēsīmies pie dažiem šo valodnieku avotiem.

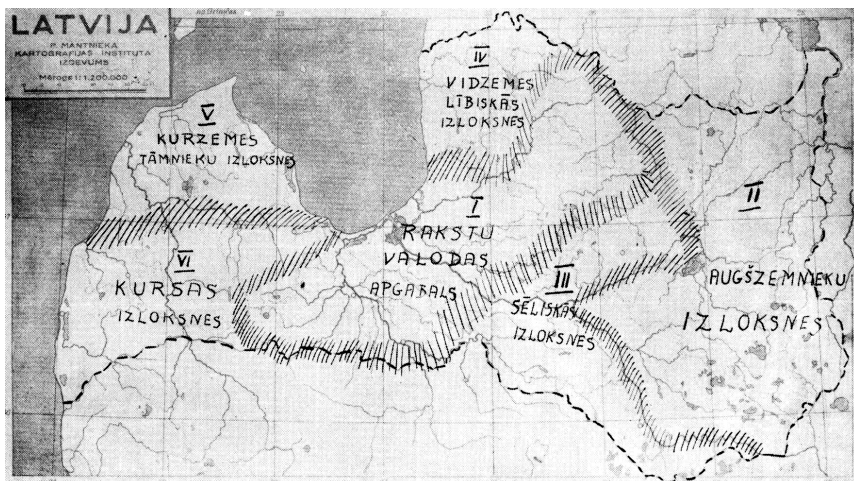
Kā raksta ilggadējais valodniecības žurnāla *Вопросы языкознания* („Valodniecības jautājumi”; iznāk kopš 1952. g.) galvenais redaktors Fedots Fiļins (*Федот Петрович Филин*), literāro rakstu tradīciju nosaukumi tautām jau runā paši par sevi: krieviem tā ir *литературный язык*, ukraiņiem *літературна мова*, baltkrieviem *літаратурна мова*, francūžiem *langue littéraire*, angļiem *literary language*, rumāņiem *limba literară*, poļiem *język literacki*, vāciešiem *Schriftsprache*, *Literatursprache*, čehiem *spisovný jazyk*, bulgāriem *књиговен език*, serbiem horvātiem *књижевни език* (*književni jezik*), itāliešiem *lingua letteraria* u. tml. (Филин 1979, 11). Visi šie termini tradicionāli lietoti gan attiecībā uz nacionālajām, gan pirmsnacionālajām literārajām valodām, rādot, ka to raksturīga iezīme ir rakstība (*письменность*), grāmatniecība (*книжность*). F. Fiļins atgādina, ka latīņu valodā vārds *litera* nozīmē ‘burts’ (*буква*), bet daudzskaitlī – ‘viss, kas ir uzrakstīts; rakstība’ (*все, что написано; письмо*). Tomēr – kaut latīņu valodas vārds *litterātūra* nozīmējot ‘uzrakstītais’

(написанное), 'ar literām atveidotais' (изображенное литерами), šie nosaukumi neesot precīzi, jo ar rakstzīmju palīdzību var apzīmēt dažādus valodas stāvokļus; mazizglītotu ļaužu vēstules (tāpat kā kļūdainus paziņojumus, izkārtnes, reklāmas u. tml.), kur pārkāptas literārās valodas normas, nevar uzskatīt par literārām (turpat). Ar rakstu zīmēm var atveidot dialektālu, tāpat bezrakstu valodas pārstāvju runu, savukārt par literārās valodas pieminekļiem nebūtu uzskatāma tā ierobežotā informācija, kas atspoguļota primitīvā veidā – ar piktoqrammām, birkām, roņiem, kipu u. tml., arī ideogrāfiskie raksti vēl ne; mūsdienās literārajai valodai ir ne tikai rakstu, bet arī runas forma. Visi šādi apsvērumi ļaujot secināt, ka rakstu valodas un literārās valodas kategorijas, neraugoties uz iepriekš sacīto, tomēr nesakrīt; savukārt rakstība ir uzlūkojama par vienu no obligātām literārās valodas pazīmēm (Филин 1979, 12).

N. Germanova min, ka termins „literārā valoda” lingvistiskajā terminoloģijā tiek izmantots arī mūsdienās (*langue litteraire* Francijā, *lingua litteraria* Itālijā), tomēr tas nav vispāratzīts. Angļvalodīgajās zemēs izplatīts termins ir „standartvaloda” (*standard language*), kas viešas arī citur; lingvistikā termins „standartvaloda” tiek uzlūkots tikai par daļēju termina „literārā valoda” ekvivalentu. Vācijā blakus terminam „literārā valoda” izmanto vēl dažus: „rakstu valoda” (*Schriftsprache*), „kopvaloda” (*Gemeinsprache*), „vienotā valoda” (*Einheitssprache*), „augstā stila valoda” (*Hochsprache*). Kaut visi minētie termini ir savstarpēji tuvi, to semantiskais apjoms pilnībā nesakrīt (Германова 2011, 6). Pētījumā par vācu valodas variācijām Vācijā un vācvalodīgajās zemēs (tas iznācis Kembridžas Universitātē) (Barbour, Stevenson 1998) kā galvenais un acīmredzot tātē, ka variācijas skatītas no angļvalodīgās sociolingvistikas viedokļa, tiek lietots termins „standartvaloda”; glosārijā (315. lpp.) termins tiek precizēts: formālā standartvaloda (*formelle Standardsprache*) – citkārt arī *Standardsprache*, *Einheitssprache*, *Literaturesprache*, *Hochsprache*. Sociolingvistu terminu (*Standardsprache*) kā *Literaturesprache* sinonīmu mūsdienās izmanto arī vācu valodnieki (Roelcke 2009, 28, 81, 89 u. c.).

Salīdzinot dažāda laika faktus un izpratnes, pārsteidz nevis tas, ka latviešu valodniecībā parādījās terminu „rakstu valoda” un „literārā valoda” šķirums, bet gan tas, ka A. Ozola piedāvājums „literārā valoda” ienāca un nostiprinājās šķietami bez grūtībām, kaut līdz tam jau pastāvēja stabils koptās valodas formas apzīmējums „rakstu valoda”. Pārlūkojot nozīmīgākos valodnieciskos darbus, kas tapuši pirmskara Latvijā, secinājums ir viens – nekādas „literārās valodas” latviešiem tolaik nav. Atrast var „literārisku izloksni”, „rakstu valodas dialektu” vai vēl kādu niansi ietverošu apzīmējumu rakstu valodas definēšanai, kad tā tiek minēta blakus teritoriālajiem valodas paveidiem (piem., E. Blese (1922, 261) runā par rakstu jeb literārisku valodu). Par „rakstu valodu” blakus izloksnēm runāts Jāņa Endzelīna un Kārļa Mīlenbaha „Latviešu gramatikas” izdevumos (1907, 1923, 1925, 1928, 1934), par „rakstu valodu” – Jāņa Endzelīna un Pētera Šmita „Izrunas un rakstības vadonī” (1.–5., 1921–1923; 6. un 8., 1925 un 1930), Valerijas Baltiņas-Bērziņas „Latviešu valodas gramatikā”

(1942, 1943, 1946 u. c. izdevumos). Tas pats lasāms pirmskara laika latviešu valodas ortogrāfijas vārdnīcās, piemēram, „Latviešu pareizrakstības vārdnīcā” (LPV) ar tās atkārtotiem izdevumiem (1.–4., 1924, 1929, 1930 (titullapā, uz vāka – 1932), 1936; sakārtojis P. Ozoliņš, redaktors J. Endzelīns) par paraugu citiem rakstītājiem priekšā tiek celts „rakstu valodas apgabals”, arī Veltas Rūķes sakārtotajā „Latviešu pareizrakstības vārdnīcā” (1942, 1944) runāts tikai par „rakstu valodu”. 1940. gadā izdotajā V. Rūķes ceļvedī latviešu izloksņu pētīniekiem – „Programma izloksņu aprakstiem” – valodniece ievieto karti, kurā shematiski rāda atšķirīgus latviešu valodas runātāju apgabalus, tostarp iezīmēdama arī „rakstu valodas apgabalu” (sk. 1. attēlu).

1. attēls. Latviešu dialekti un rakstu valodas apgabals (Rūķe 1940, 5)

Ne visi valodnieki, kas ir Artura Ozola laikabiedri, strādādami tais pašos ideoloģiski spiedīgajos apstākļos, atsakās no termina „rakstu valoda” vai pāriet uz citādu tā izpratni. Akadēmiķis Jānis Endzelīns par „rakstu valodu” konsekvēnti runā arī padomju gados, piemēram, kapitāldarbā „Latviešu valodas gramatika” (1951, 1, 2, 9, 12 utt.; izdevniecības priekšvārds – „literārā valoda”). Programmatiskajā vēlāka laika rakstā „Latviešu valoda Vidzemē”, pārspriežot latviešu valodas stāvokli un turpmāko attīstību, profesors secina: „Kā citur, tā arī Latvijā rakstu valoda skauž izloksnes un pa daļai jau ir tās izskaudusi .. Izloksnes vietā tomēr nestājas tīra rakstu valoda: grib gan runāt rakstu valodu, bet neapzinīgi tajā iejauc šo to no sava novada izloksnes .. Augšzemnieki, piemēram, arī rakstu valodu runādami [retinājums mans – L. L.], mēdz rakstu valodas stieptos garumus .. izrunāt ar savu krītošo intonāciju.” (Endzelīns 1954, 478) Termins „rakstu valoda” šeit vairāk attiecināts uz normētas runas formu, jo rakstu valodā, saprotams, var arī runāt, ja paturam pirmskara

Latvijas, ne padomju laika termina „rakstu valoda” izpratni. Citējums rāda J. Endzelīna „konservatīvismu”: laikā, kad latviešu valodniecībā nostiprinās Artura Ozola proponētais šķirums, Endzelīns paliek pie agrākā. Kad Endzelīna lingvistiskos uzskatos raksturo kāds no viņa laikabiedriem, terminoloģiskā atšķirība parasti tiek paskaidrota. Tā, piemēram, Tamara Porīte raksta: „Literāro normu attīstībā pamazām iezīmējās arī literārās (pēc J. Endzelīna terminoloģijas – rakst u) valodas tiesības būt par vērā ņemamu avotu valodas parādību normatīvajā vērtēšanā.” (Porīte 1973, 71)

Par abu terminu – „rakstu valoda” un „literārā valoda” – izmantojumu ir izteikusies arī Endzelīna skolniece profesore Marta Rudzīte, kas grāmatā vidusskolēniem raksta: „Ar nozīmi ‘literārā valoda’ vairākas tautas lieto terminu *rakstu valoda*, iztiekot bez svešvārda *literārs*, kuram pirmnozīme ir ‘uz rakstīšanu un lasīšanu (uz burtiem) attiecīgs’. Termins *rakstu valoda* lietots arī latviešu valodniecībā. Pēdējā laikā valodas koptā un normētā paveida apzīmēšanai biežāk lieto terminu *literārā valoda*.” (Rudzīte 1996, 7) Tātad 20. gs. izskaņā termins „literārā valoda” latviešiem vēl nav kļuvis par vispārpieņemtu.

„Literārā valoda” ir jauns jēdziens valodniecībā, tāpēc ar savu lietojuma problemātiku īsi tiek raksturots darbā „Latviešu rakstības attīstība”. Tajā pieminēts arī 1957. g. PSRS ZA akadēmiķa V. Vinogradova vadītās valodnieku grupas programmatiskais apskats ar slēdzienu, ka terminam „literārā valoda” nav vienotas izpratnes (Bergmane, Blinkena 1986, 6). Kaut krievu filoloģijā jēdziens „literārā valoda” zinātniskā aprītē ienācis 19. gs. beigās, rakstu valodas un literārās valodas attiecsmes kā diskusiju objekts pastāv vēl 20. gs. 70. gados (Германова 2011, 8, 17 u. c.). Teorētiskā līmenī jautājumu par literāro valodu, tās raksturu un nevienādo izpratni iztirzājusi valodniece Mirra Guhmane, viņa raudzījusi izveidot literāro valodu tipu shēmu, kurā iekļautos arī pirmsnacionālā perioda literāro valodu fakti (Гухман 1970, 545–546). Valodniece par literāro valodu sauc jebkuras valodas kopto formu neatkarīgi no tās realizācijas mutvārdu vai rakstveida formā (turpat, 502). Ar šo viņas nostāja līdzinās A. Ozola uzskatam, ka par literāro valodu var uzskatīt kopto virsdialektālo tautas mutvārdu daiļradi (ar to gan viņi saprot katrs savu). Iztirzādams folkloras valodas būtību, autors lieto terminu „dialektāli specificētā literārā valoda”, ko stāda pretī 16.–18. gs. „funkcionāli specificētajai rakstu valodai (1961, 8–9).

Atgriežoties pie A. Ozola, nevajadzētu aizmirst, ka šim zinātniekam, kurš ir augstu administratīvu amatu pildītājs, nākas strādāt laikā, kad lielajā apvienotajā padomju valstī t. s. nacionālo literāro valodu jautājumam tiek veltīta īpaša vērība. Valodnieks meklē teorētisku pamatojumu tam, kā jēdzieni „rakstu valoda” un „literārā valoda” būtu savienojami latviešu literārās valodas vēstures izpratnē, jo, viņaprāt, tomēr nebūtu pareizi šo vēsturi „sākt tikai ar 19. gs. beigu posmu, kad rakstu valoda un literārā valoda kļūst identas” (Ozols [1964] 1967, 455). Autors secina, ka latviešu rakstu valodas un literārās valodas vēsture ir saistāma vienotā sistēmā un tuvāk aplūko

(citkārt – uzskaita) literārā valodai raksturīgās trīs pazīmes: 1) literārā valoda ir tautas valodas forma, ko izkopoši valodas meistari; 2) literārā valoda saistīta ar rakstu valodu, kas palīdz attīstīt valodas kultūru; 3) literārā valoda parasti ir apzināti normēta (Ozols [1952] 1967, 106–108; [1964] 1967, 455).

Salīdzinājumam der minēt, ka leišu valodniecībā termins „literārā valoda” tomēr nekļuva par plaši lietojamu – mūsu kaimiņi pamatā ir izmantojuši to pašu, ko Jānis Endzelīns: *rašojoji kalba* ‘rakstu valoda’. Kad viņu rakstu valodas vēstures speciālists Jons Paļonis (*Jonas Palionis*) gatavo atkārtotai izdošanai savu padomju laika monogrāfiju *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija* („Lietuviešu literārās valodas vēsture”) (Palionis 1979), 2. izdevumā tiek mainīts arī grāmatas nosaukums – *Lietuvių rašomosios kalbos istorija* („Lietuviešu rakstu valodas vēsture”) (Palionis 1995). Labotā izdevuma priekšvārds autors paskaidro, ka šeit viņš atsakās no „literārās valodas” termina, jo tas nav vienkāršs (*labai prastas*), bet tā vietā atgriežas pie „rakstu valodas” (*rašomosios kalbos*) un „kopvalodas” (*bendrinės kalbos*). Beidzamais termins – *bendrinė kalba* ‘kopvaloda’ – gan ir tikai kopš *Aušras* laikiem resp. kopš 19. gs. beigām. Leišu valodniecības terminu vārdnīcas autori šķirkli **literatūrinė kalba** piebilst, ka daļa valodnieku „literārās valodas” termina vietā lieto terminu „kopvaloda” (Gaivenis, Keinys 1990, 120), bet **rašojoji kalba** skaidro kā rakstos lietoto normēto valodu (turpat, 167). Savukārt, J. Paļonis latviešu valodniecībā pieņemto „literārās valodas” un „rakstu valodas” šķīrumu un ar to saistīto datējumu atļaujais arī kritizēt, apšaubīdams tāda šķīruma (un „literārās valodas” datēšanas ar XIX gs. beigām) pamatojamību (Палионис 1985, 13).

Valodniece Anna Stafecka (2003, 43) raksta: „Dažas tautas ar nozīmi ‘literārā valoda’ lieto terminu *rakstu valoda*. Latviešu valodniecībā pēdējā laikā vērojama tendence terminu *rakstu valoda* lietot ar nozīmi ‘rakstos lietotā valoda’ vai ‘literārās valodas rakstu forma’.” Kā rāda iztīrījums iepriekš, „dažām tautām” te droši var piepulcēt latviešus, savukārt termina nozīmes sašaurinājums skaidrojams ar pieejas vienaspusību, lai neteiktu – nekompetenci. Šādā, sašaurinātā, izpratnē terminu „rakstu valoda” bieži piemēro Latgales latviešu rakstu tradīcijai, par ko turpmāk.

A. Ozola minētās literārās valodas raksturīgās trīs pazīmes, pētījumiem turpinoties, ir papildinājušas ar citām. F. Fiļina uzskaitījumā mūsdienu literārajām valodām ir raksturīgs vesels pazīmju kopums: sakārtotība; sabiedrības akceptēts normatīvisms (kodifikācijas esamība); stabilitāte, tradīcijas nepārtrauktība; obligātums visiem kolektīva locekļiem; attīstīta stilistiskā un semantiskā diferenciācija; universālums, t. i., visu saziņas sfēru apkalpošana; runas un rakstu formas esamība (Филин [1981] 2010, 175–176). Enciklopēdijā *Языкознание* („Valodniecība”) literārā valoda definēta kā virsdialektāla valodas eksistences forma, ko raksturo lielāka vai mazāka izkoptība (*обработанность*), polifunkcionalitāte, stilistiskā diferenciācija un tieksme būt reglamentētai, šķirkļa autore ir M. Guhmane (Гухман [1990] 1998, 270).

Latgaliešu rakstu valoda

Atgriezoties pie Artura Ozola un viņa uzskatiem, izvērsums vajadzīgs terminam „latgaliešu rakstu valoda” un tā izpratnei latviešu valodniecībā.

Arī tai filologu daļai, kas nav saistīta ar kādiem administratīviem pienākumiem, saistošas mēdz būt agrāku laiku studiju programmas. Artura Ozola piemiņas krājumā „Raksti valodniecībā” atrodama „Latviešu literārās valodas vēstures” kursa programma, kuras plānojumā ietverta intriģējoša nodaļa ar nosaukumu „Augšzemnieku rakstība” (Ozols [1965] 1967, 511). Tās saturs gan īpašu izvērsumu nesniedz, tomēr prasās būt citējams, un tā tad – apgūšanai šai kursa daļā tika plānota „Augšzemnieku rakstība uz poļu rakstības paņēmienu pamata no 18. gs. Šīs rakstības reforma 20. gs. 20. gados un rakstības izbeigums 1958. gadā”. Plašāku ieskatu šādas nodaļas ietveršanai studiju procesā sniedz programmas ievaddaļa, kas apliecina Artura Ozola nepārprotamās simpātijas pret latviešu folkloru, ko viņš sauc par latviešu literārās valodas sākotni, īpaši to saskatīdams tautasdziesmās kā metriski normētā valodas formā. Tautasdziesmas ir veidojušās uz dažādu dialektu un izlokšņu bāzes, kamēr 16.–19. gs. 1. puses vācu autoru darbi nostabilizējas uz vidus dialekta pamatiem, uz kā vēlāk, „buržuāziski nacionālās konsolidācijas laikā XIX gs. vidū” (Progr. 1965, 52), izveidojas nacionālā literārā valoda. Tomēr tai blakus kopš 18. gs. ir radies latviešu rakstu atzars uz augšzemnieku dialekta pamatiem. Tam tad arī tiek atvēlēta vieta studiju programmā (sk. Progr. 1965, 54). Šī A. Ozola izstrāde nav grozīta arī vēlākās latviešu valodas un literatūras specialitātes programmās (sal. Progr. 1970, 55; Progr. 1985, 54), kaut no sava studiju laika augšzemnieku rakstības aplūkojumu raksta autore spēj atcerēties tikai kā tās pieminējumu. Acīmredzot tāpēc, ka padomju Latvijā oficiālais viedoklis vēlāk ir šāds: „Izglītības līmeņa celšanās un masu inform. un propag. līdzekļu plašas izplatības rezultātā dialekta lietotājiem apgūstot latv. lit. valodu, Pad. Ljā zudusi nepieciešamība pēc īpašas latgaliešu rakstu valodas, tāpēc mūsdienu izdevumos tā netiek lietota.” (LPE 1984 5, 648) Monogrāfijas „Latviešu rakstības attīstība” ievadā pieņēmus par zudušo nepieciešamību skan nedaudz „mīkstāk” (izteikts gan ne visai skaidri): „Šis latviešu rakstu valodas paveids, kas veidojies kā īpaša augšzemnieku izlokšņu koinē forma un oficiāli pastāvējis līdz mūsu gs. 50. gadu beigām un dažkārt rakstībā tiek lietots līdz pat mūsu dienām .” (Bergmane, Blinkena 1986, 15)

Gan kā folkloristam, gan kā valodniekam Arturam Ozolam abu latviešu rakstu tradīciju dialektālais pamats un savstarpējās attieksmes liekas ļoti skaidri. Citēsim dažus viņa izteikumus: „... te nu jāatceras, ka latviešiem blakus dominējošai nacionālās literārās rakstu valodas tradīcijai pastāv vēl arī otra – augšzemnieku dialekta literārā rakstu valodas tradīcija kā latgaliešu rakstu valoda. Līdz ar to nevaram runāt par latviešu folkloras valodas vienu attieksmi pret literāro (rakstu) valodu, bet jārunā par divām: par attieksmi pret

dominējošo nacionālo literāro rakstu valodu uz vidus dialekta pamatiem un par attieksmi pret latgaliešu literāro rakstu valodu uz augšzemnieku dialekta pamatiem.” (Ozols 1961, 12) Līdzīgi arī citkārt: „Un ja latviešu valodā vēsturiski zināmu laiku pastāvēja divas rakstu valodas sistēmas, – ležzemnieku uz vidus dialekta pamatiem un augšzemnieku, – tad nebūt nevar sacīt, ka šīs divas rakstu sistēmas viena attieksmē pret otru būtu bijušas literāras vai neliterāras. Runa var būt tikai par divām rakstu (un literārās) valodas sistēmām [retinājums mans – L. L.], no kurām ležzemnieku rakstu valodas sistēma izaugusi līdz vienas nacionālās literārās valodas līmenim, bet augšzemnieku rakstu valodas sistēma pastāvējusi tikai kā viena no divām dialektāli diferencētās latviešu tautības valodas rakstu sistēmām.” (Ozols [1964] 1967, 455)

Kas Arturam Ozolam (un vēl krietni pirms viņa, jo latgaliešu autoru sacelšanās fragmenti, valodas fakti ietverti, piemēram, A. Bilensteina gramatikās) bija nepārprotami skaidrs, tas daudziem vēlāk ir kā Amerikas atklāšana no jauna: kopš 20. gs. 60. gadiem latgaliešu rakstība vairs netiek publiski pieminēta, kur vēl pētīta vai popularizēta. Kaut A. Ozols runā par augšzemnieku rakstības izbeigumu 1958. gadā (Progr. 1965, 54), interesentiem tomēr viegli pieejams ir, piemēram, „Kolhoznīku kalendars 1960” (iznācis Rīgā 3000 eks. lielā metienā). Grūti arī noticēt, ka līdz Latvijai nebūtu nonākušas ziņas par Vladislava Loča izdevniecības darba atsākšanu Vācijā, kas notika drīz pēc emigrēšanas – jau 1945. gadā. Kopš tā latgaliešu grāmatas un periodika turpināja iznākt Bavārijā, līdz rakstībai bija lemts atgriezties un turpināties mājās: „Tāvu zemes kalendars 1991” (52. gadagājums) iznāca Rēzeknē 1990. gadā.

Tā nu izrādījās, ka patiesībā ne latgaliešu rakstība bija izbeigusies, ne vajadzība pēc tās zudusi... Kāpēc oficiālais viedoklis par šo Latvijā bija citāds, to droši vien zina tālaika funkcionāri, kas savu viedokli līdz šim nav pauduši. Oficiāli paustas ir vienīgi „rūpes” par iespējami ātrāku Latvijas iedzīvotāju runas dialektālo īpatnību likvidēšanu, kam īpaši „gatavināti” tika Latgales skolu skolotāji. Droši vien aiz tā visa slēpās laba tiesa turpmākas ideoloģijas, ko A. Ozols vairs nepiedzīvo un ko bez īpašas pievēršanās jautājuma izpētei grūti novērtēt un saprast jebkuram. Fakts gan ir tāds, ka latgaliešu rakstu jeb literārā valoda atkal turpina pastāvēt blakus kopnacionālajai latviešu literārajai valodai un kopš 2000. gada 1. septembra ir pat aizsargāta ar likumu.

Atgriežoties pie A. Ozola, jāatzīst: kaut cik zinot Latvijas vēsturi, pārsteigumam par latviešu valodas divu rakstu tradīciju pastāvēšanu nevajadzētu būt arī mūsdienās. Līdzīgi tas ir vēl daudzām citām tautām. 30. (1994. gada) A. Ozola dienas konferencē, kas bija veltīta latgaliešu rakstu valodas (un citu tautu vairāku rakstību) problemātikai, plašāks interesentu loks varēja iepazīties ar divām norvēģu rakstu tradīcijām (Dannemarks 1995) u. tml. Šķiet, pat dīvaini būtu, ja Latgales latviešiem, gandrīz 300 gadus esot šķirtiemi no saviem tautasbrāļiem, nebūtu izveidojusies un nepastāvētu sava rakstība.

Teritorijas nošķirtību var viegli parādīt shematiski (sk. 2. attēlu).

2. attēls. **Latvijas novadu vēsturiskā nošķirtība** (Leikuma 2003, 1)

Grūtāk izprotamas (skaidrojamas, pieņemamas kā kas loģisks un organisks) ir bijušās Inflantijas jeb Vitebskas guberņas latviešu, kopš 20. gs. sākuma sauktu arī par latgaliešiem, valodas un kultūras atšķirības, ko šī ilgā nošķirtība (1629–1917) no ģermānisko iespaidu visai dziļi skartās Vidzemes un Kurzemes latviešiem bija radījusi. Vēl 19.–20. gs. mijā vieni latvieši „atkļāj” otrus burtiskā šī vārda nozīmē, un, saprotams, ne par kādu tautisku kopdarbu tolaik nevar būt ne runas. Formējas etnonīmi dažādu Latvijas pušu latviešu atšķirīgai nosaukšanai, iezīmējoties pirmajiem pretstatiem: lejaslatvieši un augšlatvieši; lejzemnieki un augšzemnieki; čiuļi / baltieši un katoļi / poļi / inflantieši / latgalieši, ko jāsāk līdzināt pirmās Latvijas Republikas laikā un kas kā recidīvi velkas līdz pat mūsdienām.

Nav vienāda latviešu runa, jo katrā novadā tā veidojusies uz atšķirīgas cilts valodas pamata, dažādu vēsturisko apstākļu dēļ nav vienāda arī rakstība. Kad Valsts valodas likumā definēts Latgales latviešu lietotais idioms („latgaliešu rakstu valoda“), traucējoša kļūst termina „rakstu valoda” mūsdienu (resp. A. Ozola ieviestā) izpratne: nevajadzētu uzskatīt, ka termins attiecināms tikai uz latgaliešu valodas rakstu formu. Valsts valodas likumā (3. pants, 4. apakšpunkts) latgaliešu rakstu valoda tiek formulēta kā vēsturiski izveidojies latviešu valodas paveids, taču arī ikviena t. s. „literārā valoda” ir kādas nacionālās valodas vēsturisks paveids, tostarp arī latviešu literārā valoda. Vēl bēdīgāk, ka latgaliešu rakstu valodai nav savas noteiktas un valodas politikā skaidras vietas ne Latvijas izglītības sistēmā, ne īsti – kultūrtelpā. Diskusijas par šīs – otras, reģionālās – latviešu rakstu tradīcijas nosaukumu un funkcionēšanas vajadzību atsākas palaikam. Valodnieks Antons Braidaks uzskatīja, ka korekts ir vienīgi termins „latgaliešu literārā valoda” (Braidaks 1992, 227), un, ja ar „latgaliešu rakstu valodu” saprot tikai tās rakstu formu, tad, protams, termins „latgaliešu literārā valoda” vispārējam lietojumam ir vispiemērotākais. Tomēr, kā runāts iepriekš, arī ar terminu „literārā valoda” ne viss ir vienkārši. „Valodniecības

pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” (VPSV 2007, 204) „latgaliešu rakstu valoda” kvalificēta kā „daļēji kodificēts latviešu valodas reģionālais paveids”, ko izmanto „rakstveida saziņā, ieskaitot literatūru, un publiskajā runā”, un šāds formulējums varētu būt.

Pēc plašāka citējuma dažādo pārspriedumu sakarā prasās valodnieka Valža Jura Zepa viedoklis: „Latvijas teritorijā ir tikai viena latviešu valoda, ar diviem atšķirīgiem dialektiem – leļzemnieku un augšzemnieku. Atšķirība starp šiem dialektiem ir lielāka nekā starp, piemēram, dāņu un norvēģu vai čehu un slovāku valodu. Uz abu latviešu valodas dialektu bāzes ir izveidojušās attiecīgas literāras valodas, proti, leļzemnieku (ko parasti sauc par latviešu literāro valodu) un Latgales augšzemnieku (ko parasti sauc par latgaliešu literāro valodu). T. s. „latviešu literārajai valodai” ir nesamērīgi lielāks svars visā valstī nekā „latgaliešu literārajai valodai”, kas vēsturiski saistīta ar Latgales apgabalu un katoļticību. .. Var rakstīt vai nu kādā rakstu valodā (un latviešiem tādas ir divas), vai arī izlokšnē (un latviešiem tādu ir ļoti daudz).” (Zeps 2003, 60)

Vissvarīgākā patlaban būtu izpratne (kuras diemžēl vēl trūkst), ka latgaliešu rakstu (jeb literārā) valoda, tāpat kā latviešu literārā valoda, ir kopts un normēts latviešu valodas paveids un ka par kā pastāvēšanas vajadzību tiesības ko lemt ir tikai pašiem šā „paveida” (? valodas, dialekta) lietotājiem. Daudziem no viņiem tā joprojām ir viņu galvenā un pat vienīgā latviešu valoda!

Avoti

- Progr. 1965 – *Latviešu valodas un literatūras specialitātes programmas* / Latviešu valodas katedras programmu red. A. Ozols, A. Laua. Rīga: Liesma.
- Progr. 1970 – *Latviešu valodas un literatūras specialitātes programmas* / Latviešu valodas katedras programmu red. A. Laua. Rīga: Latvijas Valsts universitāte.
- Progr. 1985 – *Latviešu valodas un literatūras specialitātes programmas* / Valodniecības priekšmetu programmas sast. E. Soida. Rīga: LVU Filoloģijas fakultāte.
- Ozols, Arturs. 1961. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Ozols, Arturs. 1965. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga: Liesma.
- Ozols, Arturs. 1967. *Raksti valodniecībā*. Atb. red. H. Bendiks, sast. D. Zemzare. Rīga: Zinātne.

Teorētiskā literatūra

Grāmatas

1. Barbour, Stephen, Stevenson, Patrick. 1998. *Variation im Deutschen: soziolinguistische Perspektiven*. Berlin; New York: Walter de Gruyter.
2. Bergmane, Anna, Blinkena, Aina. 1986. *Latviešu rakstības attīstība*. Rīga: Zinātne.
3. Blese, Ernsts. 1922. *Ievads valodniecībā*. Rīga: Latvijas Augstskola.
4. Endzelīns, Jānis, Milenbahs, Kārlis. 1907 (1923², 1925³, 1928⁴, 1934⁵). *Latviešu gramatika*. Rīga: K. J. Zichmaņa apgādība.
5. Endzelīns, Jānis, Šmits, Pēteris. 1921 (1922²⁻³, 1923⁴⁻⁵, 1925⁶, 1930⁸). *Izrunas un rakstības vadonis*. Rīga: A. Gulbja apgāds.

6. Филин, Федот Петрович. 2010. *Истоки и судьбы русского литературного языка*. 2-е изд. Москва: Наука.
7. Freimane, Inta. 1993. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
8. Gaivenis, Kazimieras, Keinys, Stasys. 1990. *Kalbotyros terminų žodynas*. Kaunas: Šviesa.
9. Германова, Наталия Николаевна. 2011. *Теория и история литературного языка в отечественном и англоязычном языкознании*. Москва: Книжный дом „ЛИБРОКОМ”.
10. Leikuma, Lidija. 2003. *Latgališu volūda 1: Intensīvā mācību kursa materiāli*. Sankt-pēterburga: Sanktpēterburgas Valsts universitāte.
11. LPE 1984 – *Latvijas padomju enciklopēdija*, 5₂ sēj. / galv. red. P. Jērāns. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija.
12. LPV 1924 – *Latviešu pareizrakstības vārdnīca* / sak. E. Ozoliņš, red. J. Endzelīns. Rīga: A. Gulbja apgāds.
13. Palionis, Jonas. 1979. *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija*. Vilnius: Mokslas.
14. Palionis, Jonas. 1995. *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*. 2-asis patais. ir papild. leid. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų 1-kla.
15. Roelcke, Thorsten. 2009. *Geschichte der deutschen Sprache*. München: Verlag C. H. Beck.
16. Rūķe, Velta. 1940. *Programma izlokšņu aprakstiem*. Rīga: Ramaves apgāds.
17. VPSV 2007 – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca* / atb. red. V. Skujina. Rīga: Latviešu valodas institūts.

Raksti

1. Breidaks, Ontōns. 1992. Latgališu literārō volūda: nūstōdnis un problemys. *Olūts. Literari zynōtnisks rokstu krōjums*. Nr. 8. / sast. A. Vējāns, red. L. Leikuma. Rēzekne: Latgolas Kulturas centra izdevnīceiba, 217–227.
2. Dannemarks, Nilss. 1995. Par Norvēģijas divām rakstībām. *Baltu filoloģija: rakstu krājums*. 5. laid. / atb. red. Dz. Paegle. Rīga: Latvijas Universitāte, 4–6.
3. Endzelīns, Jānis. 1954. Latviešu valoda Vidzemē. *Darbu izlase*. III₂. sēj. Rīga: Zinātne, 478–491.
4. Филин, Ф[едот] П[етрович]. 1979. Что такое литературный язык. *Вопросы языкознания*. № 3. Москва: Наука, 3–19.
4. Гухман, М[ирра] М[оисеевна]. 1970. Литературный язык. *Общее языкознание*. Москва: Наука, 502–548; pieejams arī: <http://www.philology.ru/linguistics1/gukhman-70.htm>
6. Гухман, М[ирра] М[оисеевна]. 1998. Литературный язык. *Языкознание. Большой энциклопедический словарь* / гл. ред. В. Н. Ярцева. 2-е изд. Москва: Большая Российская энциклопедия, 270–271.
7. Палионис, Й[онас]. 1985. К проблеме диахронно-типологического изучения балтийских литературных языков. *Baltu valodas senāk un tagad*. Rīga: Zinātne, 13–17.
8. Porīte, Tamara. 1973. J. Endzelīna galvenie literārō normu avoti un normēšanas kritēriji latviešu valodas praksē. *LPSR ZA Vēstis*, Nr. 2, 68–75.
9. Rudzīte, Marta. 1996. Latviešu literārā valoda. *Latviešu valoda 10.–12. klasei*. Rīga: Zvaigzne, 3–82.

10. Stafecka, Anna. 2003. Izloksne, dialekts, valoda. Kursīte, Janīna, Stafecka, Anna. *Latgale: valoda, literatūra, folklorā*. Rēzekne: Latgales Kultūras centra izdevniecība. 42–43.
11. Zeps, Valdis Juris. 2003. Par latviešu un latgališu literāro valodu. Kursīte, Janīna, Stafecka, Anna. *Latgale: valoda, literatūra, folklorā*. Rēzekne: Latgales Kultūras centra izdevniecība. 60.

Summary

The article has been dedicated to the terms “written language” and “literary language” used inconsistently and understood ambiguously in the Latvian linguistics; Arturs Ozols is considered to be the author to have created separation of these terms and their substantive format. The two terms have been used in different times and not always in the same sense. In the first half of the 20th century when a unified Latvian national language was still under development, primarily the term “written language” was used. In the post-war Latvia, along with the development of linguistic thought in Russia, gradually the term “literary language” is introduced for designation of a unified and cultivated national language, more often understanding the term “written language” just as a mere written form of the literary language, although it did not correspond to the earlier understanding of this term in the Latvian linguistics and its use by other linguistic schools. Later, the designation “written language” is applied to denote the written language tradition of Latvians of Latgale; the origination of it is found in the middle of the 18th century but the existence of it has been inconsistent, since being of such (other) Latvian writing occasionally has proved to be inconvenient for the postulation of the existence of common language for the whole nation and for language politics of a certain period of time. Later proposals appear in the Latvian linguistic literature suggesting to understand the concept “Latgalian written language” as a variant of the Latvian language that has only a written form (temporarily – also a standardised speech form). In the use of the mentioned terms (respectively, also in use of similar other ones being used to designate cultivated and standardised language variants) it would be necessary to have greater clarity and accuracy that can be provided only with a consistent – homogeneous and unambiguous – use that is to stem from a common understanding of the content to be included in the concept. The existence of the very language varieties, in their turn, is reality determined by a set of many extralinguistic factors, but not by a subjective attitude and will of a language politician or any other person. In the article a number of such problematic issues of the Latvian terminology or rather understanding of these terms have been discussed at greater length for the first time.

Arturs Ozols un mūsdienu sintakses problēmjaudājumi

Arturs Ozols and problematic issues in modern Latvian syntax

Ilze Lokmane

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: ilze.lokmane@lu.lv, ilokmane@latnet.lv

Rakstā analizēti vairāki mūsdienu sintakses jautājumi, kuri visai detalizēti aplūkoti Artura Ozola pētījumos un kuru risinājums mūsdienu sintaksē joprojām ir problemātisks. Pirmais jautājumu loks saistīts ar teikuma gramatiskā centra, resp., kondominācijas, izpratni. Arturs Ozols novatoriski risinājis datīva funkciju problemātiku gramatiskajā centrā, izvirzījis teikuma aktuālo dalījumu kā vienu no kritērijiem sintaktisko funkciju noteikšanā nominālā teikumā. Vairāku teikuma locekļu analizē minēts sinkrētisma jēdziens, kas joprojām aktuāls mūsdienu sintaksē.

Otrs rakstā aplūkots jautājumu loks saistīts ar divkārši atkarīgu teikuma locekļu izpratni. Divkārši atkarīgu divdabju un īpašības vārdu analizē Arturs Ozols vairākkārt minējis predikatīvātes jēdzienu un absolūtā datīva konstrukciju analizē nonācis ļoti tuvu papildu jeb sekundārās predikatīvātes izpratnei.

No mūsdienu sintakses viedokļa īpaši pozitīvi vērtējams tas, ka Arturs Ozols līdzās formālām pazīmēm sintaktisko funkciju noteikšanā izmantojis gan semantiskus, gan paradigmātiskus jeb sistēmiskus kritērijus.

Atslēgvārdi: sintaktiskā funkcija, sinkrētisms, semantika, kondominācija.

Arturs Ozols savos sintakses pētījumos pievērsies virknei jautājumu, kuri joprojām aktuāli mūsdienu sintaksē un kuru izpratne dažādu pētnieku darbos atšķiras. Īpaši gribas uzsvērt to, ka sintakses parādību interpretācijā Arturs Ozols kompleksi skatījis gan **formālo**, gan **semantisko** aspektu (piem., subjekta un objekta semantiskās lomas, vārdformu vispārināto semantiku), kā arī konstrukciju **transformācijas** iespējas. Tādējādi sintakses parādību interpretācijā tiek ņemts vērā paradigmātiskais jeb sistēmiskais aspekts. Tā, piem., raksturojot pastiprinājuma ģenitīvu, Arturs Ozols norāda gan uz formālām pazīmēm, proti, tas vienmēr ir prepozitīvs un vienmēr tikai daudzskaitli, gan uz semantiskām īpatnībām: „pastiprinājuma ģenitīvs nosauc visus vai iespējamo

vairumu tās pašas sugas priekšmetu vai parādību ..” (Ozols 1961, 180). Turklāt vārdkopas ar pastiprinājuma ģenitīvu saderīgas ar konstrukcijām, kurās substantsīvi ir sakārtojuma attieksmēs:

Lauziet, meitas, zarus, zarus, Virsūnīti atstājiet. Lauziet, meitas, zaru zarus, Virsūnīti atstājiet (Ozols 1961, 181).

Tādas tiek ņemtas vērā konstrukciju transformācijas jeb pārveidošanas iespējas, resp., regulāras atbildes starp dažādām sintaktiskām konstrukcijām. Līdzīgi, analizējot vārdkopas ar atkarīgo subjekta ģenitīvu (piem., *ļaužu apsmieklis, bāleliņa arumiņš*), norādīts uz iespēju tās transformēt predikatīvās konstrukcijās: *ļaudis apsmej, bāleliņš ar* (Ozols 1961, 182).

Arturs Ozols norāda arī uz semantiskā kritērija nenoteiktību un uzsver, ka klasifikācijas grūtības lielākas, ja konstrukcijas nav saderīgas ar kādām citām (resp., nav transformējamas), tādas var izmantot tikai semantisko kritēriju (Ozols 1961, 184). Tas liecina, ka visu sintakses parādību raksturojumā Arturs Ozols cenšas balstīties uz minēto pazīmju kopumu.

Turpmāk rakstā tiks aplūkoti vairāki jautājumi, kas aktuāli arī mūsdienu sintaksē un saistīti ar predikatīvā sakara jeb kondominācijas, sinkrētisma, kā arī divkārši atkarīgu teikuma locekļu izpratni.

1. Kondominācija un sinkrētisms

Ar kondominantēm Artura Ozola sintakses teorijā tiek saprasti vārdi, kas savstarpēji ir predikatīvās attieksmēs. Tiem raksturīga savstarpēja nosacītība.

Arturs Ozols uzsver, ka predikatīvās attieksmes kvalitatīvi atšķiras no pakārtojuma un sakārtojuma attieksmēm: „Pakārtojuma (un arī sakārtojuma) attieksmēs esošiem vārdiem potenciāli piemīt formu sistēmas iespēja. Tas ir, tie var pastāvēt kā vārdu ekvivalenti un tikt lietoti pēc vajadzības atbilstoši vai nu vārdkopas galvenā komponenta, vai vārdrinču jebkura komponenta formu sistēmai. Turpretim predikatīvās attieksmēs esošie vārdi ārpus teikuma nefunkcionē kā vārdu ekvivalenti, kā arī neveido formu sistēmu.” (Ozols 1961, 257) Vēlāk šo domu latviešu sintaksē attīstījuši Jūlijs Kārklīņš, Inta Freimane, Jānis Valdmanis (Kārklīņš 1976; Freimane 1985; Valdmanis 1985). Tā ir ļoti būtiska atziņa, kas pamato dažādu sintakses līmeņu vienību atšķirības, proti, vārdkopa ir paplašināts vārds, bet teikums ir kvalitatīvi atšķirīga, cita līmeņa vienība.

1.1. Teikuma priekšmets atkarīgajos locījumos: ģenitīvā un datīvā

Latviešu sintaksē vienmēr bijis aktuāls jautājums par teikuma priekšmeta noteikšanas kritērijiem, īpaši gadījumos, kad uz teikuma priekšmeta statusu pretendē kāda atkarīgā locījuma forma. Arturs Ozols atzīst, ka latviešu valodā teikuma priekšmets var būt ģenitīvā: *Dziedat, meitas, ar manim, Man ir gan*

greznu **dziesmu**. „Pie tam teikumpriekšmets, atrazdamies ar apzīmētāju vienā vārdkopā, var arī nebūt šīs vārdkopas galvenais komponents. Tas var būt atkarīgs no kāda cita vārda.” (Ozols 1961, 262) Šajā piemērā lietvārda ģenitīvs **dziesmu**, pēc Artura Ozola domām, atkarīgs no adverbā *gan*. Tādējādi Arturs Ozols oponē Jūlijam Kārkliņam, kas minētajā piemērā saskata saliktu teikuma priekšmetu, lai izvairītos no pretrunas – teikuma priekšmets nevar būt formāli atkarīgs no kāda cita vārda (Kārkliņš 1952, 234).

Savu viedokli Arturs Ozols pamato šādi: „Mēs ..., raudzīdamies uz teikumpriekšmetu kā komponentu verbālā kondominācijā, varam būt brīvi no vajadzības meklēt teikumpriekšmeta neatkarīgumu. Bez neatkarīguma un atkarīguma eksistē arī sakarīgums kā kvalitatīvi patstāvīga kategorija starp vārdiem teikumā, proti, kā predikatīvās attieksmes. Konstatējot verbālajā kondominācijā sakarīgumu starp kondominantēm, varam nebaidīties no tā, ka tai pašā laikā kāda no kondominantēm tanī pašā teikumā varētu būt atkarīga no cita vārda.” (Ozols 1961, 262–263) Tādējādi šajā gadījumā semantiskais kritērijs sintaktisko funkciju noteikšanā uzskatīts par svarīgāku nekā formālais.

Datīva funkciju izpēti pievērsušies daudzi latviešu sintakses pētnieki (sk., piem., Kārkliņš 1968; Freimane 1984; Lokmane 2002; Lokmane 2007). Artura Ozola viedoklis šajā jautājumā ir neparasts ar to, ka viņš atzīst datīva spēju funkcionēt par teikuma priekšmetu līdzās nominatīvam un proponē **saliktu kondomināciju** – nominatīvformas teikumpriekšmets ir tiešais, bet datīvformas teikumpriekšmets – netiešais. Šādos teikumos izpaužas divas sintaktiskās personas kā verba nosauktās pazīmes nesējas: *Sala man rokas, kājas, Daugavā veļojot* (Ozols 1961, 266–267).

Līdzīga sintaktiskā struktūra veidojas piederības kondominācijā: *Tev bij dēli, man bij meitas, Ik vakara kopā gāja* (Ozols 1961, 267).

Tātad datīvs kā darbības izjutējs un piederības nozīmes nesējs teikumā funkcionē par **netiešo teikumpriekšmetu**. „Teikuma kodols nav kas tāds, kas dots vai pieņemams kā kaut kas nemainīgs visiem teikumu tipiem. Eksistē teikuma kodola dinamika, kas izpaužas kā objektīvās īstenības sarežģīto attieksmju atspoguļojums cilvēka domāšanā.” (Ozols 1967, 201) Tālāk Arturs Ozols norāda: „Netiešais teikumpriekšmets tiek ieviests kā tāda teikuma kodola locekļa jeb teikuma virslocekļa kategorija, kas nepieciešama, lai izskaidrotu teikuma gramatiskā kodola struktūru, ja tā neatbilst ierastajam „domu ceļam” – verbālajai kondominācijai ar eksplīcīti izteiktu nominatīva formas teikumpriekšmetu ..” (Ozols 1967, 202)

Savukārt pie vienpersonas verbiem un verbu formām vajadzības izteiksmē Arturs Ozols datīva formai saskata sinkrētisku funkciju – **papildinātājteikumpriekšmets**. Tātad šādā apkaimē netiešajam teikumpriekšmetam ir arī papildinātāja daba, ja teikumā ir arī tiešais teikumpriekšmets. Nav gan īsti skaidrs, kāpēc par papildinātājteikumpriekšmetu, nevis netiešo teikumpriekšmetu datīvs tiek uzskatīts tieši šajos divos gadījumos; iespējams, ka Arturs Ozols pats šaubījies, kā katrā atsevišķā gadījumā traktēt datīva formu, un nonācis pretrunās.

Ideja par trīslocekļu gramatisko centru mūsdienu sintaksē vairs nav populāra, tomēr tā varbūt guvusi netiešu izpausmi idejā par determinantu – tādu teikuma locekli, kas nav vārdkopu attieksmēs ne ar vienu vārdu teikumā un kam ir sinkrētiska daba (sk., piem., Freimane 1984; Lokmane 2002). Sinkrētisma ideja ir paturēta, bet tā iemiesota citā terminoloģijā. Pievilcīgi tas, ka Arturs Ozols uz teikuma gramatiskā centra problēmu nav skatījis dogmatiski un šauri formāli. Apstrīdēt un noliegt pašam sevi arī zinātnē ir vērtīgāk nekā turēties pie kādiem uzskatiem tikai tāpēc, ka tie ir paša izteikti. Turklāt sinkrētisku teikuma locekļu pastāvēšana ir valodas fakts neatkarīgi no tā, uz kādiem principiem balstīta teikuma struktūras analīze, tāpēc arī mūsdienu sintaksē sinkrētismam pievēršama īpaša uzmanība.

1.2. Teikuma priekšmeta un izteicēja šķiršana substantīviskā kondominācijā

Ja gan teikuma priekšmeta, gan izteicēja funkcijā ir lietvārdi, var rasties problēma noteikt lietvārda formu sintaktisko funkciju: *Priede, egle šūpulītis, Vēja māte šūpotāja. Mēs māsiņas svešinieces, Mums balsiņas saveicās* (Ozols 1961, 289).

Arturs Ozols norāda, ka ir zināmas morfoloģiskas pazīmes, kas ļauj nošķirt teikuma priekšmetu no izteicēja, piem., teikuma priekšmeta funkcijā var būt pronomens vai pronomiņālās ekvivalences konstrukcija (*Es bārenis tautas dēls*), savukārt piederības pronomens var būt tikai teikumpriekšmeta, nevis izteicēja apzīmētājs (*Malējiņa mūs māsiņa*) (Ozols 1961, 289–290). Ja morfoloģisku rādītāju nav, paliek tikai viens kritērijs – teikuma aktuālais dalījums vai, kā Arturs Ozols to raksturojis, „citiem vārdiem, tas ir semantiskais princips” (Ozols 1961, 291). Teikuma priekšmets ir izteikuma izejas punkts, bet izteicējs – aktuālais saturs. Teikuma priekšmets nosauc atsevišķo, bet izteicējs – vispārīgo: *Skaistas rozes, magonītes Vaiņadzīņa puškotājās* (Ozols 1961, 291). Šajā piemērā *rozes, magonītes* ir teikuma priekšmeti, bet *puškotājās* – izteicējs. Tātad arī šajā gadījumā Arturs Ozols vairāk orientējas uz semantiskām pazīmēm nekā uz morfoloģiskām pazīmēm un vārdu kārtu.

Norobežošana, pēc A. Ozola domām, ir iespējama, ja teikuma modalitāte ir reāla. Ja starp teikuma priekšmetu un izteicēju dominē ne tik daudz attieksme, kāda pastāv starp vispārīgo un atsevišķo, cik emocionāla kvalificējuma attieksme, ir grūti nosacīt, kurš komponents pārstāv atsevišķo, kurš – vispārīgo: *Bīūte bajāra kalponīte* (Ozols 1961, 291).

1.3. Apzīmētāja un adjektīviska izteicēja norobežošana

Tā kā gan apzīmētājs, gan izteicējs izsaka teikuma priekšmeta pazīmi, svarīgi atrast kritērijus predikatīvās un atributīvās funkcijas norobežošanai. Arturs Ozols norāda, ka tradicionālā praktiskā gramatika kā tādu kritēriju izvirzījusi vārdu kārtu teikumā, proti, apzīmētājs mēdz būt prepozitīvs attieksmē pret apzīmējamo vārdu, bet izteicējs postpozitīvs attieksmē pret teikumpriekšmetu.

Ja teikumā ir arī saitiņa, analīze īpašas problēmas nesagādā. Var vienīgi piebilst, ka iespējama arī „prepozitīva adjektīviska kondominācija, kurā saitiņa atrodas dominantu priekšā: *Nāc, tētiņ, palūko, Vaj ir vieglis šūpolīts*” (Ozols 1961, 280).

Grūtības rodas, ja saitiņas nav, tomēr izteicējs ir prepozitīvs. Tādā gadījumā Arturs Ozols izmanto semantiskus kritērijus, būtībā – aktuālā dalījuma teorijas elementus –, kur izteicējs izsaka jauno, nezināmo: *Dižens puisis, daiļa rota, Iznēsīga valodiņa* (Ozols 1961, 281). Minētajā piemērā izceltās vārdformas atzītas par izteicējiem.

1.4. Sinkrētisms pielikuma interpretācijā

Pielikuma izpratne sintaksē joprojām ir problemātiska. Mūsdienu latviešu sintaksē tas atzīts par vārda sakaru nosacītu paplašinātāju, kas vai nu pakārtots raksturojamam vārdam, vai saistīts ar to formālas ekvivalences attieksmēs (Freimane 1985; Valdmanis 1989). Arturs Ozols, pirmkārt, pamatoti norādījis, ka ne vienmēr droši nosakāms, kurš ir pielikums un kurš – raksturojamais vārds, otrkārt, uzsveris pielikuma tuvumu izteicējam un tā sinkrētisko dabu.

Lai vārdkopās ar saskaņotiem substantīviem noteiktu, kurš no substantīviem atkarīgs, kurš neatkarīgs, ir izvirzīts semantisks kritērijs: „no diviem saskaņotiem substantīviem par neatkarīgu atzīstams tas, ar kuru nosaukta priekšmeta pastāvīgākā (mazāk mainīgā) pazīme (*bāleliņš, brāleliņš, arājiņš, vīrs*), par atkarīgo atzīstams tas, ar kuru nosaukta priekšmeta akcidentālā, vairāk mainīgā nozīme (*arāji, atraitnis*)” (Ozols 1961, 178). Piemēros izceltās vārdformas ir pielikumi: *slinķis tēva dēls, tiepša tautu dēls, dancotājs kumeliņš, neveiklītis arājiņš* (Ozols 1961, 177).

Īpaši uzsvērts pielikuma tuvums izteicējam: „Konstrukcijas ar pielikumu var tikt izskaidrotas kā divu kondominācijas tipu apvienojums jeb kā gramatisko centru resp. kodolu kontaminācija.” (Ozols 1961, 297) Piem., teikumā *Es bagātu brāļu māsa, Es ar tevi nerunāšu*, atmetot atkārtoto pronomenu, kas lietots ritma spēju dēļ, iegūst teikumu ar vienu gramatisko kodolu: *Es, bagātu brāļu māsa, ar tevi nerunāšu*. Tiek secināts, ka pielikums var būt radies uz divu elementārāku kondomināciju apvienojuma pamata. Tālāk Arturs Ozols norāda: „Minēto apsvērumu dēļ nevaram atzīt pielikumu pēc cilmes par apzīmētāja paveidu, bet gan par izteicēja paveidu.” (Ozols 1961, 297)

Arī pronominālās ekvivalences kondominācijā rodas sintaktisko funkciju noteikšanas problēma. „Par pronominālo ekvivalenci saucam tādu sintaktisku parādību, kurā personas vai norādāmais pronomens kādā teikumā, attiekdamijs reizē ar kādu vienu nomenu (parasti adjektīvu ..) uz kādu citu nomenu, var šo citu nomenu aizstāt.” (Ozols 1961, 283) Nākamajā piemērā izceltās vārdformas veido pronominālās ekvivalences vārdpāri: *Jauna, jauna es meitiņa, Man sudraba vainacins*. No vienas puses, Arturs Ozols atzīst, ka

pronominālās ekvivalences vārdpārim ir kopīga sintaktiskā funkcija. No otras puses, valodnieks uzsver: „Pronominālās ekvivalences teikumpriekšmets nav uzlūkojams par saliktu, bet gan par tādu teikuma locekli, kura viens komponents veic sinkrētiskas teikuma locekļa funkcijas.” (Ozols 1961, 283) Substantīvam pronominālās ekvivalences vārdpārī ir pielikuma funkcija.

Sinkrētisms tiek pieminēts arī, analizējot substantīvisko kondomināciju: „Varētu šādā kondominācijā saskatīt gan zināmu sinkrētismu un atzīt netiešā salīdzinājuma kondominācijā vienu no komponentiem par divkāršu teikuma locekli, proti, par izteicēju un pielikumu.” (Ozols 1961, 296) Tālāk piemērs, kurā izceltās vārdformas veic sinkrētisku funkciju:

*Iesim, meitas, sēnes lasīt! Redz še visi radi kopā:
Saimniece – **baravika**, Vilniņi – **saimnieki**,
Bērzlapiņas – **jumpraviņas**, Bisītes – **vecas mātes**,
Daiļas meitas – **rozenes**, Jauni puiši – **gailenes**,
Lāča purni – **vagarīši**, Meža sargi – **mušmieri**,
Es pate – **veca peka**, Un tu – **kunga pūpēdis** (Ozols 1961, 296).*

2. Divkārši atkarīgi komponenti un sekundārā jeb papildu predikatīvitate

Divkārši atkarīgi komponenti mūsdienu sintaksē traktēti kā sekundārās jeb papildu predikatīvitates izteicēji. Artura Ozola laikā sekundārās predikatīvitates jēdziena sintaksē vēl nav, teikuma paplašinātāju teoriju vajadzēja ietilpināt vārdkopu sintakses robežās. Tomēr Arturs Ozols uzsvēris, ka ir tādi teikuma locekļi, kas attiecas nevis uz vienu vārdu, bet gatavu predikatīvu vienību. Tātad ir vārdkopas, kas aptver veselu teikumu. Absolūtā datīva raksturojumā valodnieks nonācis ļoti tuvu sekundārās predikatīvitates jēdzienam.

Par divkārši atkarīgām tiek atzītas dažādu vārdšķiru vārdformas.

2.1. Objekta divdabji

„Par objekta divdabjiem saucam tos, kas apzīmē darbību, kuras veicējs jeb subjekts ir cits nekā vārdkopas galvenā verba nosauktās darbības veicējs. Objekta divdabja nosauktās darbības veicējs var būt teikumā vai nu tiešais (akuzatīvā resp. noliegtos teikumos ģenitīvā izteiktais), vai netiešais (datīvā izteiktais) papildinātājs eksplicītā (nosauktā) vai arī implicītā (tieši nenosauktā, bet no konteksta izprotamā) formā.” (Ozols 1961, 156–157) Piem., *Es atradu bāleliņu Ar kalpiņu **runājam***. „Objekta divdabji iekļaujas kā **divkārši pakārtoti** (raksta autore izcēlums – I. L.) saliktajās vārdkopās.” (Ozols 1961, 157) Minētajā piemērā objekta divdabjis *runājam* ir atkarīgs gan no izteicēja *atradu*, gan papildinātāja *bāleliņu*.

2.2. Absolūtā datīva konstrukcijas

Pētījumā par latviešu tautasdziesmu valodu absolūtā datīva konstrukcijas raksturotas šādi: „Latviešu klasiskās tautasdziesmas dod ļoti plašu materiālu arī par tādiem datīviem, kas saistīti ar vārdkopas centrālo komponentu kā tā netiešie papildinātāji un ir divdabja ar -ot nosauktās darbības subjekti.” (Ozols 1961, 160)

Absolūtā datīva konstrukcijās Arturs Ozols saskatījis papildu predikativitāti: „Taču no vārdkopu viedokļa absolūtā datīva konstrukcija ir atkarīga no finītā verba, kas pārvalda šās konstrukcijas visumā, t. i., divdabi reizē ar tā subjektu datīvā kā sintaktiski nedalāmu vienību. Šī sintaktiski nedalāmā vienība ir **transformētu predikatīvu attieksmju paudēja**: *Gaismai austot Rīgā braucu, Saulei lecot Vāczemē.*” (Ozols 1961, 162–163) Tomēr, precizējot šo konstrukciju sintaktisko funkciju teikumā, autors atzīst: „Absolūtā datīva konstrukcijas funkcionē kā salikti teikuma locekļi, un proti, – kā pavadapstākļi.” (Ozols 1961, 163) Tātad jaunu pieeju, kas saistīta ar sekundārās predikativitātes izpratni, nākas ietilpināt vecās teorijas (proti, vārdkopu teorijas) un terminoloģijas robežās.

2.3. Divkārši atkarīgi adjektīvi un participi

Līdzās absolūtā datīva konstrukcijām papildu predikativitāte saskatīta konstrukcijās ar divkārši atkarīgiem īpašības vārdiem un divdabjiem: „Zināmos gadījumos nav novelkama stingra robeža starp predikatīvajām un pakārtojuma attieksmēm, kādās atrodas nominatīvā noformētie adjektīvi un lokāmie divdabji (tā saucamie otrie nominatīvi) ar pirmajiem nominatīviem teikumā, kuri ir finīto verbu subjekti. Līdz ar to izvirzās problēma par sakaru starp predikatīvajām un pakārtojuma attieksmēm un par aplūkojamā tipa vārdkopu norobežošanu no vārdu savienojumiem, starp kuriem konstatējamas predikatīvas attieksmes.” (Ozols 1961, 163) Piem.: *Lai es augu tik **lustīga** Kā lustīga lakstīgala. Nerāj mani, māmuliņa, Lai es augu **nenorāta**. Zaļa zāle gauži raud, Kājīņām **nominama**. Ko nu mēs darīsim, Launadziņu **paēduši?***

Arturs Ozols norāda, ka vēsturiski latviešu gramatikā šis teikuma loceklis saukts par izteicēja īpašības vārdu vai predikāta nomena, un pamatoti pārmet, ka šāds termins ir pa pusei sintaktisks, pa pusei morfoloģisks, tātad eklektisks. Iepriekš nav dotas arī skaidras norādes par sintaktiskajām attieksmēm, kādas ir adjektīvam ar finīto verbu, resp., izteicēju (Ozols 1961, 164–165). Valodnieks, sekojot krievu valodniecības paraugiem, šo attieksmi ierosina saukt par pievilcību (Ozols 1961, 167).

Divkārši atkarīgo komponentu sakarā „... izvirzās gan problēma par predikatīvo attieksmju būtību, gan problēma par pakārtojuma attieksmju būtību” (Ozols 1961, 166). Arturs Ozols to atrisina, postulējot īpašu salikto vārdkopu tipu, „kas nav reducējamas uz vienkāršajām”. „Otro nominatīvu divkāršās

atkarības dēļ teikumā sastopamies ar saliktajām vārdkopām, **no kurām nav izslēdzamas vārdu predikatīvās attieksmes** (raksta autore izcēlums – I. L.)” (Ozols 1961, 167)

Divkārši atkarīgie adjektīvi un participi var būt arī atkarīgajos locījumos: *Mana balta māmuliņa Mani baltu audzināja. Līgsmīgam man dzīvot, Ne ilgam mans mūžiņš. Atrod pirti neslaucītu, Pirtes taku neravētu.* No mūsdienu sintakses viedokļa ļoti svarīga ir piebilde: „Lai dabūtu saliktās vārdkopas ar divkārši atkarīgajiem adjektīviem un participiem atkarīgajos locījumos, jāmaina nevis iepriekš aplūkotā vārdkopas tipa forma, bet gan teikuma konstrukcija.” (Ozols 1961, 168) Tātad Arturs Ozols pats atzīst, ka šādas konstrukcijas zināmā mērā ir pretrunā ar vārdkopas izpratni, jo „Vārdkopas formu sistēma, kā zināms, izpaužas galvenā komponenta spējā mainīties, nemainot atkarīgos komponentus” (Ozols 1961, 168).

Tā kā sekundārās predikativitātes jēdziena vēl nav, cits risinājums vārdkopu teorijā nav iespējams. Tomēr pamanīts, ka ir kāds īpašs vārdkopu tips un ka var būt tādi teikuma locekļi, kas patiesībā attiecas uz gatavu predikatīvu vienību, nevis uz atsevišķu vārdu.

Arī par vārdkopām ar abstraktas nozīmes substantīvu centrā un atkarīgo infinitīvu teikts: „Šais konstrukcijās attiecīgās vārdkopas iekļaujas arī predikatīvās attieksmēs.” (Ozols 1961, 172) Piem.: *Ja gribiet, nieciniet, Nu ir laiks niecināt. Vaj, tautiet, tev nav kauna Dot man vara gredzentiņu?* Mūsdienu sintaksē nenoteiksmē atzīta sekundāri predikatīva komponenta funkcija.

Arturs Ozols latviešu tautasdziesmu valodā konstatējis arī **divkārši atkarīgu lokatīvu**: *Bagātā brāļa māsa ilgi sēd vainagā* (Ozols 1961, 193). Atbilstoši sava laika sintakses attīstības līmenim viņš to kvalificē kā stāvokļa vai nosacījuma apstākli, tomēr svarīgi, ka te saskatīta divkārša atkarība, tādējādi velkamas paralēles ar sekundāro predikativitāti. Tiek raksturots arī **divkārši atkarīgs vietniekvārds pats**: „Tas vienīgais no visiem vietniekvārdiem tiek lietots arī divkāršā atkarībā: atkarībā no substantīva un no verba.” (Ozols 1961, 196–197) Tādā gadījumā tas mēdz būt postpozitīvs attieksmē pret substantīvu, un attieksmē pret verbu tam ir nozīme ‘spontāni’: *Kājas pašas man dancoja, Mute pati ērģelēja.*

Šajā rakstā tika aplūkotas tikai dažas sintaktisko sakaru noteikšanas problēmas, kas joprojām aktuālas mūsdienu sintaksē. Artura Ozola pētījumus apskatīti arī daudzi citi problēmjautājumi, kuru risinājumā arī šodien būtu ņemami vērā Artura Ozola uzskati. Piem., vārdkopu analogus un divkāršojošumus viņš uzskata par vienu pastiprinātu teikumlocekli: „No sintaktisko funkciju viedokļa divkāršotie vārdi, būdami stilistiski nedalāma vienība, nav uzlūkojami par diviem vienveidīgiem teikumlocekļiem, bet gan par vienu pastiprinātu teikumlocekli.” (Ozols 1961, 213) Arturs Ozols devis ieguldījumu arī teksta sintakses jautājumu risināšanā, izvirzot kondukcijas jēdzienu: par kondukciju sauc tādus divus teikumus, kas konteksta sintaksē saistīti kā viens otra papildinājums. Autors norādījis, ka nominālie vienkopas teikumi, kas tradicionāli

analizēti kā autonomas vienības, parasti saistāmi konteksta sakarā plašākā kondukcijas vienībā. Vēlāk latviešu valodniecībā šīs idejas guvušas attīstību teksta sintakses jautājumu aplūkojumā (Kārklīņš 1978; Rozenbergs 1989; Lokmane 2005).

Literatūra

1. Freimane, Inta. 1984. Determinantu (situantu) problēma. *LPSR ZA Vēstis*, Nr. 7, 55–66.
2. Freimane, Inta. 1985. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: LVU.
3. Kārklīņš, Jūlijs. 1952. *Galvenie vienkopas teikumu tipi mūsdienu latviešu literārajā valodā. Disertācija*. Rīga: LVU.
4. Kārklīņš, Jūlijs. 1968. Datīvas emantisko un strukturālo funkciju problemātika vienkāršā teikumā. *Latviešu leksikas attīstība*. Rīga: Zinātne, 267–297.
5. Kārklīņš, Jūlijs. 1976. Vārda formas sintaktisko potenču problēma. *Valodniecības un literatūrzinātnes teorijas un prakses jautājumi*. Rīga: Zvaigzne, 54–101.
6. Kārklīņš, Jūlijs. 1978. Teikuma struktūras pārveidojumi konsituācijas ietekmē. *Инновации на разных языковых уровнях*. Рига: ЛГУ, 3–39.
7. Lokmane, Ilze. 2002. Datīvs latviešu valodas sintaktiskajā sistēmā. *Linguistica Lettica*, 10. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 151–161.
8. Lokmane, Ilze. 2005. *Konsituatīvo saistījumu tipi mūsdienu latviešu valodā. Promocijas darba kopsavilkums*. Rīga: Latvijas Universitāte.
9. Lokmane, Ilze. 2007. Datīva funkciju paplašināšanās mūsdienu latviešu valodā. *Valoda – 2007. Valoda dažādu kultūru kontekstā, XVII*. Daugavpils, 272–278.
10. Ozols, Arturs. 1961. *Latviešu tautsdziesmu valoda*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
11. Ozols, Arturs. 1967. Vārds datīvā kā teikuma loceklis. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 147–206.
12. Rozenbergs, Jānis. 1989. Teksts. *Ceplītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J. Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne, 142–224.
13. Valdmanis, Jānis. 1985. Sintakses vienības un to izpētes aspekti. *LPSR ZA Vēstis*, Nr. 9, 67–74.
14. Valdmanis, Jānis. 1989. Vienkāršs teikums. *Ceplītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J. Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne.

Summary

The article is devoted to the analysis of several problematic issues in Latvian syntax which are dealt with in the works by Arturs Ozols. One group of issues is connected with criteria of denoting grammatical centre or predicative core of the sentence. Arturs Ozols has paid much attention to syntactic functions of the Dative case. The notion of syncretism has been used in the analysis of several parts of the sentence. The second group of issues is connected with the interpretation of double-dependency and semi-predicative parts of the sentence.

It must be pointed out that Arturs Ozols has used both formal and semantic criteria in the interpretation of syntactic functions. Paradigmatic or systemic aspects are also taken into account.

Artura Ozola kolekcija Rakstniecības un mūzikas muzejā

Arturs Ozols' archive at the Literature and Music Museum

Ilona Miezīte

Rakstniecības un mūzikas muzejs

Pils laukums 2, Rīga, LV-1050

E-pasts: ilona.mieziite@inbox.lv

1996. gadā Raiņa Literatūras un mākslas vēstures muzejā (tagad Rakstniecības un mūzikas muzejs) nonāk Artura Ozola arhīva materiāli. Daļa no tiem atspoguļo profesora profesionālo darbību, bet otra daļa – viņa personisko dzīvi.

Starp valodnieciskajiem materiāliem nozīmīga ir A. Ozola doktora disertācija, kas vēltīta latviešu tautasdziesmu sintaksei. Saglabātas rokraksta recenzijas par viņa pirmo grāmatu „Tautasdziesmu literatūras bibliogrāfija”. Ir arī liecības par A. Ozola darbību filoloģijas studentu organizācijā „Ramave”. Īpaši interesanta ir sarakste ar izdevējiem par grāmatas „Veclatviešu rakstu valoda” iespiešanu. Padomju cenzūras apstākļos profesoram tiek prasīts izņemt no manuskripta „buržuāzisko valodnieku” darbu citātus, citādi grāmata neesot publicējama. Rēķinoties ar situāciju, autors piekrit pieprasītajiem labojumiem, kas neapšaubāmi mazina darba zinātnisko vērtību.

No privātajiem materiāliem interesanta ir piemiņas lieta – mātes adatu spilventiņš. Saglabāta A. Ozola iesvētību dienas dziesmu lapiņa, tuvinieku apsveikumi iesvētību dienā, saderināšanās karte un ligavas foto ar veltījumu (kā zināms, profesors neaprecējas), sarakste ar tuviniekiem, ar draugu dziedātāju Modri Grinbergu. Mūža pēdējos mēnešos, būdams slims ar vēzi, A. Ozols aizsācis humoristisku lugu. Tās galvenais varonis ir profesors Ārijs Ošiņš, kura prototips noteikti ir autors pats. Te var atpazīt arī vairākas viņa kolēģes valodniece. Starp kolekcijas rokrakstiem ir brāļa savāktās laikabiedru atmiņas par A. Ozolu (sākot ar viņa mācību gadiem Rīgas Skolotāju institūtā). Šie materiāli sniedz pietiekami spilgtu liecību par profesora dzīvi, darbu un personību.

Atslēgvārdi: Arturs Ozols, valodniecība, Rakstniecības un mūzikas muzejs.

No 1995. gada līdz 2008. gadam Rakstniecības un mūzikas muzejā norisa intensīvs valodniecības vēstures materiālu vākšanas darbs. Tagad pēckrīzes gados veiktās restrukturizācijas valodniecības speciālista muzejā vairs nav. Taču šajos gados izveidots diezgan apjomīgs valodnieku kolekciju kopums.

1996. gadā Arvīds Ozols nodod muzejam sava brāļa Artura Ozola materiālus, kas palikuši pie viņa. Daļa no tiem atspoguļo profesora profesionālo darbību, citi ir privāti. Abām šīm jomām centīšos izsekot viņa dzīves gājumā.

1. fotoattēlā redzama Artura Ozola māte Marija (dzimusi Brunava) agrā jaunībā (RTMM 615189 Art. Oz. F3/5). 2. attēlā – viņa tēvs Jānis Ozols Pirmā pasaules kara gados frontē (RTMM 615197 Art. Oz. F3/20). Tēvs kritis karā, un mātei vienai jāizaudzina divi dēli.

3. fotogrāfijā Marija redzama ar abiem bērniem 1914. gadā Pārdaugavā (RTMM 615196 Art. Oz. F2/1). Arturs ir jaunākais no brāļiem. Māte strādā tekstilfabrikā, šuj arī mājās. Muzejā glabājas viņas adatu spilventiņš, ko dēls paturējis kā dārgu piemiņu (4. attēls. RTMM 615430 Art. Oz. P11/1).

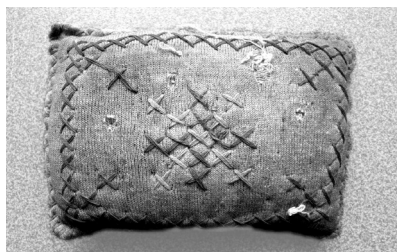
1. attēls

3. attēls

2. attēls

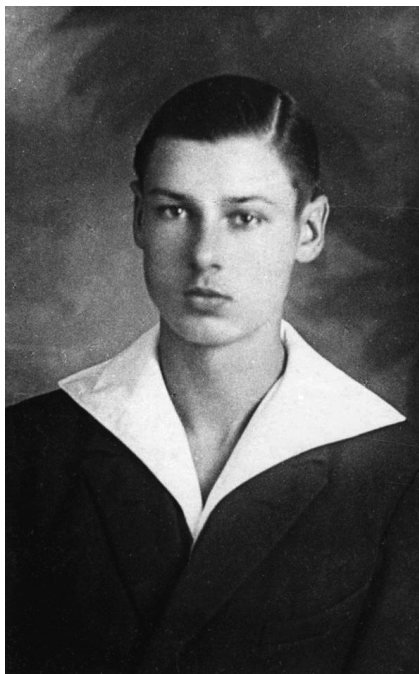
4. attēls

Laikabiedru atmiņas muzeja krājumā liecina, ka Arturs Ozols visu mūžu ļoti cienījās un pašreizējā kopis savu māti, kas pēdējos 15 dzīves gadus pavadījusi, saistīta pie gultas.

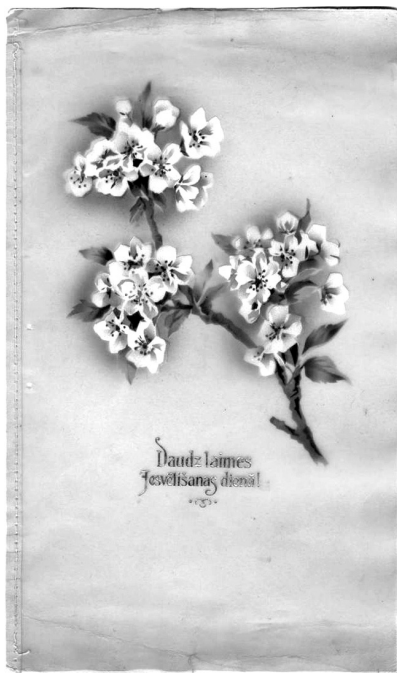
5. fotoattēlā Arturs Ozols iemūžināts laikā, kad viņš mācās Rīgas Skolotāju institūtā (RTMM 615174 Art. Oz. F1/1). Klasesbiedra Voldemāra Zelmeņa atmiņās par šo laiku (RTMM 615453 Art. Oz. R2/14,15) sacīts, ka Arturs toreiz neparādījis izcilus talantus, bet mācījies labi, bijis pacietīgs un mērķtiecīgs, daudz lasījis un dedzīgi diskutējis, izsakot patstāvīgus vērtējumus. Materiālie apstākļi bijuši grūti, bet viņš par to nekad nav sūdzējies. Lai arī neaizmirsis, ka ir strādnieku jauniešs, politiskos strāvojumos nav iesaistījies.

1930. gada 12. oktobrī Arturs Ozols iesvētīts Mārtiņa baznīcā. Viņš saglabājis iesvētību dziesmu lapiņu, kurā minēts starp iesvētāmiem jaunekļiem (RTMM 615323 Art. Oz. I3/2), kā arī tolaik tradicionālo apsveikuma kartiņu ar plastikāta vāciņiem, kas saņemta no mātes (6. attēls. RTMM 615318 Art. Oz. K2/21).

Studiju gados Latvijas Universitātes Baltu filoloģijas nodaļā Ozols aktīvi iesaistās filoloģijas studentu biedrībā „Ramave”. Manuprāt, visskaistākajā viņa fotoportretā redzama „Ramaves” cepure (7. attēls. RTMM 615185 Art. Oz. F1/2).

5. attēls

6. attēls

7. attēls

8. attēls

R. Artura Ozola 50. nr.
 maksu kārtojumu karte
 Ozola 1959. g. I. ... starptaut. H. Kraucha

Jestāš. mērsa Es 2. - nomarsāta 1936. mēzija		Par kuri sum. Kad manz. Es maks parāts		Par kuri sum. Kad manz. Es maks parāts	
Laiki	Laiki	Laiki	Laiki	Laiki	Laiki
Kandidota mērsa					
1936. g. jūn. 1.	1.-	H. Kraucha	1937. okt.	2-	H. Kraucha
febr.	1.-		nov.	2-	
mart.	1.-		dec.	2-	
apr.	1.-		1938. g. jūn.	2-	
Biedru mērsa					
maij.	2-	H. Kraucha	febr.	2-	H. Kraucha
jūn.	2-		mart.	2-	
jūl.	2-		apr.	2-	
aug.	2-		maij.	2-	
sept.	2-		jūn.	2-	
okt.	2-		jūl.	2-	
nov.	2-		aug.	2-	
dec.	2-		sept.	2-	
1938. g. janv.	2-		okt.	2-	
febr.	1.-		nov.	2-	
mart.	2-		dec.	2-	
apr.	2-		1939. g. janv.	2-	
maij.	2-	febr.	2-		
jūn.	2-	mart.	2-		
jūl.	2-	apr.	2-		
aug.	2-	maij.	2-		
sept.	2-	jūn.	2-		
		jūl.	2-		
		aug.	2-		
		sept.	2-		
		okt.	2-		

9. attēls

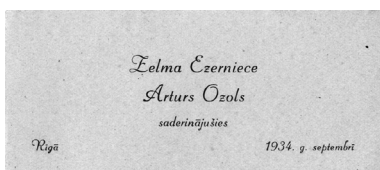
Muzejā glabājas arī viņa „Ramaves” biedra nozīmīte (8. attēls. RTMM 615431 Art. Oz. P11/2), biedra maksu kārtojumu karte (9. attēls. RTMM 615157 Art. Oz. D1/4), maksu kvītis (RTMM 615155-56 Art. Oz. D1/1-2) un ielūgums uz „Ramaves” saietu (RTMM 615420 Art. Oz. K3/2). Studiju gados A. Ozolam ir īpaša interese par poļu kultūru. Vasarās viņš papildinājies Polijas universitātēs. Muzejā ir viņa kvītis par poļu valodas stundām Latviešu-poļu tuvināšanās biedrībai (RTMM 615159 Art. Oz. D1/3). Saglabājušas dažas mašīnraksta recenzijas par studiju gados tapušo pirmo zinātnisko grāmatu „Tautas dziesmu literatūras bibliogrāfija” (1938) (Krišjānis Ancītis RTMM 615456 Art. Oz. R2/2; Jānis Andrupis RTMM 615455 Art. Oz. R2/3).

Ir arī materiāli par Artura Ozola privāto dzīvi tajā laikā. Starp tiem ir viņam dāvināts līgavas Zelmas Ezernieces portrets 1932. gadā, oriģinālā pavisam neliels (10. attēls. RTMM 615255 Art. Oz. F3/9). Attēla otrā pusē tolaik modē nākušā jaunā dzejnieka Jāņa Grota dzejas rindas:

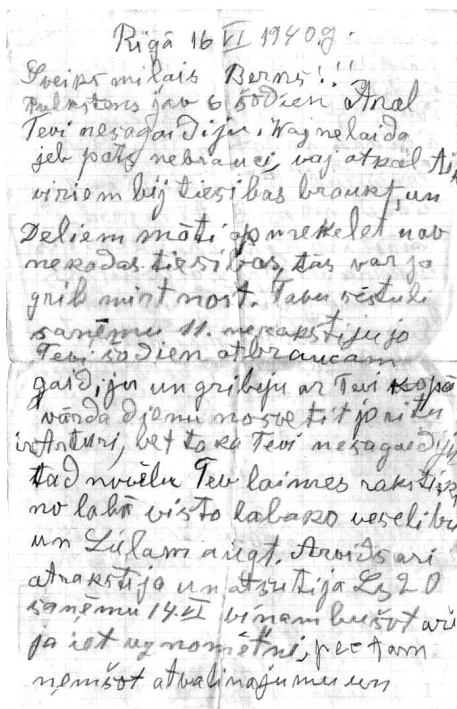
„Caur zvaigžņu vizmu es tev atmirdzēšu, ja ziedēs ceriņi, tad arī tos.”

10. attēls

11. attēls

12. attēls

Ir arī viņu saderināšanās kartes 1934. gadā (11. attēls. RTMM 615189 Art. Oz. I3/6). Laulības tomēr nenotiek, un profesors tā arī paliek neprecējies.

1940. gada notikumus Arturs Ozols sagaida Latvijas armijā. Muzejā glabājas mātes vēstule dēlam, rakstīta 1940. gada 16. jūnijā (12. attēls. RTMM 615341 Art. Oz. K2/23). Tajā viņa izsaka savu sašutumu un sarūgtinājumu, ka Arturs, kā redzams, nav ticis palaists iepriekš paredzētajā brīvdienā, lai kopīgi nosvinētu viņa gaidāmo vārda dienu. „Dēliem māti apmeklēt nav nekādas tiesības, tās var, ja grib, mirt nost,” raksta Marija. Acīmredzot brīvdienas atcelšana saistīta ar paredzamajiem nākamās dienas notikumiem valstī. 1940. gada 17. jūnijā, kā zināms, Rīgā ienāk padomju armijas tanki.

Interesanta ir arī Artura Ozola vēstule mātei un brālim 1943. gadā no Viļakas, kur viņš devies strādāt par ģimnāzijas skolotāju (13. attēls. RTMM 615413 Art. Oz. K1/2). Tajā viņš lūdz brāli izņemt un norakstīt viņa studiju grāmatīņu iesniegšanai darbavietā. Brālis iesācis rakstīt, bet drīz vien sapinies un, pārsvītrojis uzsāktu ar sarkanu krustu, nosūta visu grāmatīņu, lai pats pārrakstot (14. attēls. RTMM 615344 Art. Oz. K2/27). No iesāktā pārraksta var redzēt viņa sekmes atsevišķos priekšmetos. Viņš kārtojis psiholoģiju pie

Rūdolfā Jirgena un Paula Dāles – latviešu psiholoģijas pamatlicējiem –, kā arī loģiku un atziņas teoriju pie ievērojamākā latviešu filozofa Teodora Celma; visur saņēmis atzīmi „ļoti sekmīgi”, kas tolaik ir augstākais vērtējums. Tā kā Arturs Ozols paralēli studijām spiests strādāt, tad studijas beidzis tikai 1945. gadā.

15. attēls

Pēckara gados sākas viņa zinātniskais un pedagoģiskais darbs Zinātņu akadēmijā un Latvijas Universitātē (to laik Latvijas Valsts universitātē). 15. attēlā (RTMM 615198 Art. Oz. F2/20) viņš redzams uz LU kāpnēm 1950. gadā pēc zinātņu kandidāta disertācijas aizstāvēšanas. 1. no kreisās ir viņa draugs folklorists un literatūrzinātnieks Pēteris Birkerts, 1. no labās – Jānis Niedre.

Muzejā nav pārāk daudz Ozola zinātnisko darbu. Ir viņa doktora disertācija „Latviešu klasisko tautas dziesmu sintakse” (RTMM 615458 Art. Oz. R1/1), pabeigta 1954. gada 30. martā, bet aizstāvēta tikai 1961. gada aprīlī. Vairāki materiāli atspoguļo šo procesu – autora aizstāvības runa (RTMM 615437 Art. Oz. R1/2), atbilde oponentiem (RTMM 615438 Art. Oz. R1/3–4, kolēģu apsveikumi prorektoram Arturam Ozolam sakarā ar doktora darba aizstāvēšanu (RTMM 615415–16 Art. Oz. K3/5–6). Referātā „Par dažiem jauniem zinātnes atzinumiem valodniecības jautājumos” (RTMM 615442 Art. Oz. R1/9)

autors cenšas atklāt tā laika Rietumeiropas jaunāko filozofijas virzienu nostādes. Valoda ir kļuvusi arī par filozofijas galveno izpēti priekšmetu. A. Ozols izsaka viedokli, ka strukturālisma idejas var „pielāgot” marksismam un ieviest arī padomju zinātnē. Šīs viņa cerības gan piepildās daļēji.

Laikmeta liecība ir A. Ozola atskaite Latvijas un ārzemju kultūras sakaru biedrībai par komandējumu Čehoslovākijā 1960. gadā (RTMM 615443 Art. Oz. R1/14).

Par Artura Ozola personisko dzīvi liecina sarakste ar draugu – dziedātāju Modri Grīnbergu, kā arī liels daudzums momentuzņēmumu: ceļojumu fotogrāfijas no Krimas, Kijevas, Lietuvas, Maskavas, tāpat attēli no saviesīgiem brīžiem draugu un radu lokā, kas rāda, ka ārpus darba laika profesors varējis būt itin jautrs un sabiedriska cilvēks.

1963. gadā A. Ozola intensīvo darbu pie monogrāfijas „Veclatviešu rakstu valoda” un citus pienākumus arvien vairāk kavē tolaik tikpat kā neārstējamā slimība – vēzis. Laikabiedru atmiņas liecina, ka viņš varonīgi neizrādījis, cik ļoti cieš no slimības, bet centies visu veikt tāpat kā agrāk. Atmiņās uzsvērts arī, ka A. Ozols bijis cilvēks ar labu humora izjūtu, pratis pasmieties gan par citiem, gan pats par sevi. Spilgta liecība tam ir viņa aizsāktā humoristiskā luga, kuras fragments glabājas muzejā (16. attēls. RTMM 615432 Art. Oz. R1/15).

Lugas galvenais varonis ir profesors Ārijs Ošiņš, kura prototips ir autors pats. Lugā darbojas arī vairākas viņa kolēģes valodnieces. Galvenā figūra starp tām ir Diana Ziedzare jeb Daina Zemzare (šo atšifrējumu autors minējis RTMM 615433 Art. Oz. F1/16), kas lugā labsirdīgi piezobota. Viņa ir profesora topošās grāmatas redaktore, tādēļ norūpējusies ne tikai par viņa veselību, bet arī par manuskripta likteni. Tam noteikti jātiek pabeigta! Tādēļ enerģiskā valodniece gādā profesoram arvien jaunas „brīnumzāles”, kas noteikti līdzēsot. Luga sākas ar viņas dedzīgo izsaucienu: „Brīnumzāles, brīnumzāles! Ļeņingradas brīnumzāles. Pats arhibīskaps ar tām izārstējies no vēža!” Vienlaikus slimniekam aiz muguras viņa atzīstas, ka piekrit jaunāko kolēģu viedoklim – bez operācijas neiztikt. „Nav dzirdēts, ka vēzis būtu ar zālēm izārstēts. Esmu runājusi ar viņa ārstiem toreiz slimnīcā. Arvien sliktāk un sliktāk būs. Noasiņos. Ja nenoasiņos, zarnas sametīsies. Ja nesametīsies, kājas tiks paralizētas. Ja netiks paralizētas, sirds neizturēs.” Jautāta, kādēļ tad tik dedzīgi propagandē brīnumzāles, viņa atbild: „Slimniekam taču nedrīkst teikt patiesību. Jāuzbur perspektīva.” Paralēli „brīnumzālēm” Diana Ziedzare sarunājusi biologu Klaipenieku, kas ārstē ar diētu un dziļo elpošanu. Ierodas Klaipenieks ar dzīvesbiedri un, kamēr profesors guļ diendusu, gatavojas ieturēt pusdienas, kurām jāgatavojas ar dziļo elpošanu. Klaipenieka kundze saka: „Mēs elposim dziļi un ēdīsim ilgi.” Diemžēl šajā vietā lugas darbība pārtrūkst. Uzmetums liecina par labām literārām dotībām, kā arī autora spēju palūkoties no malas un ar humoru uz savu patiesībā traģisko situāciju.

1. aina

Vācistabā pavisas «Furaskrasti» vainmīcē
Elīna Berghera beigusī telefona sarunu,
notīrī klausulī. Tērāk Diana Ziedrē ar
lielu pudeli.

Diana Ziedrē (nostipināmā un lepni), Brīnum-
zāles, brīnumzāles! Ļepinpradas
brīnumzāles! Pats arhibīskaps ar
tām izārstējis no vēža.

Zvana telefons

Elīna Berghera. Šeit pavisas «Furaskrasti»,
Ne, profesors tīrko ^{pēc pūrdūnām} izgāja pastaigāties.
Jā. Lūdzu. Paldies
(Pret Dianu Ziedrē)

Oncoloģiskais dispansers atgādina,
ka profesoram Ņūjam Fōdijem
piepūrdienā jāievēdas uz pārbaudi.

Diana Ziedrē. Nekādā gadījumā! Viņi
atkal tikai sabēigs profesoru. Zāles
viņiem nav. Un Fōdijem tāču iraktīvis
biologs Klaipenietis. Viņš ar savu
metodi izārstējis vairākus. Tīr gūti
kija pērnāt viņu atbraukt šeit. Un
professors tagad izgājis. Kant viņš
atpīrsts laikā. Kant pērnēms
Klaipenietim, want uzklāusit!
(Pa šo laiku pa prof. Ņūja istabas
lugu lūkojas divas sievietes viena otrai
no klāstīdamas)

Art. Oz. 24/11

RLMVM
615432

16. attēls

17. attēls

1963. gada jūlijā Latviju apmeklēja Artura Ozola studiju biedrene no „Ramaves” laikiem, trimdas valodniece Velta Rūķe-Draviņa. A. Ozols un literatūrzinātnieks profesors Jānis Alberts Jansons tiekas ar viņu neformālos apstākļos Lielupē (17. attēls. RTMM p-79417 Art. Oz. F2/43). Fotografiju V. Rūķe-Draviņa vēlāk atsūtījusi A. Ozolam ar veltījuma uzrakstu.

Profesora mūža pēdējais pusgads nes sarūgtinājumus arī profesionālajā jomā. Īpaši vērtīgi ir muzeja materiāli, kas parāda, kā padomju cenzūras apstākļos ticis izkropļots viņa lielais darbs – monogrāfijas „Veclatviešu rakstu valoda” manuskripts. 1964. gada 25. janvārī viņš saņem Zinātņu akadēmijas kolēģes vēstuli (18. un 19. attēls. RTMM 615421 Art. Oz. K3/7).

Tā nav parakstīta. Taču pēc rokraksta var atpazīt, ka vēstules autore ir jau minētā Daina Zemzare. Vai nu rakstītāja parakstu aizmirsusi, vai arī tas, visticamāk, darīts drošības apsvērumu dēļ, ņemot vērā vēstules saturu. Acīmredzot Artura Ozola slimības dēļ D. Zemzare viņa vietā kārtojusi manuskripta iesniegšanu Latvijas Valsts izdevniecībā. Vēstulē atklāta situācija – īpaši sasauktā izdevniecības sēdē nolemts, ka nevar drukāt grāmatu ar plašiem „buržuāzisko valodnieku” citātiem un pielikumiem no viņu darbiem. Profesoram tiek prasīts lielāko daļu citātu aizstāt ar pārstāstiem un atņemt pielikumus, citādi grāmata nav publicējama. Vēstulē sacīts: „Ja Jūs domājat, ka ZA izdevniecība vai LVU varētu nodrīķēt tā, kā pašlaik, tad varētu dot tiem. (..) Bet tie jau arī baidīsies no tiem citātiem!” D. Zemzare iesaka samierināties un veikt prasītos labojumus, lai grāmata tiktu publicēta.

Godājamo kolēģi!

1911. 02. 13/4

RLMVM
615521

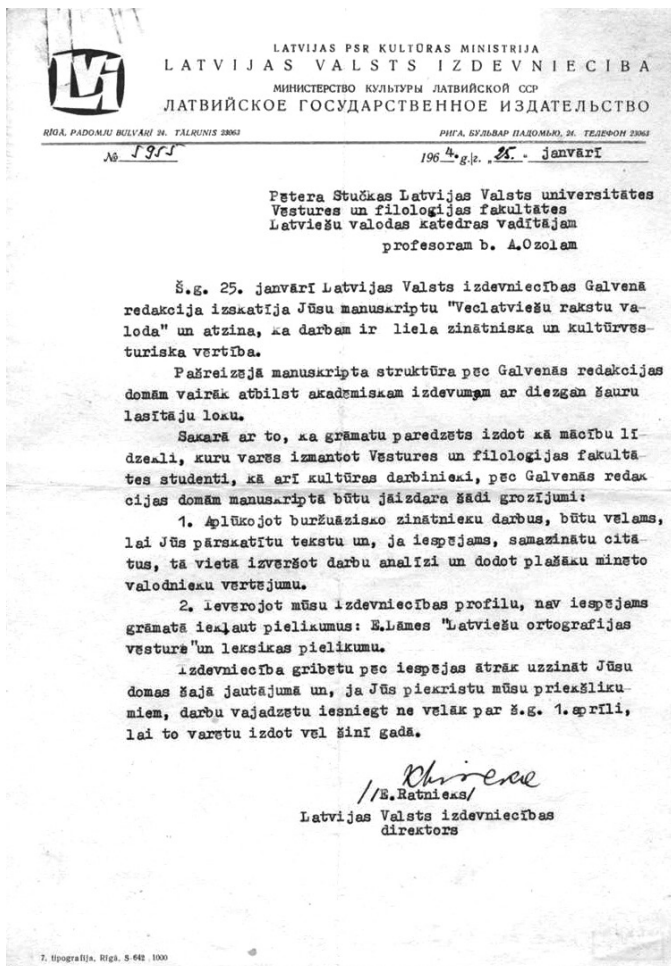
Sūtītu tādu papīru, kas Jūs nevisai apbrīcinās. Šodien Izdevniecībā bija speciāla sēde, kas tēma. P. Pārsona domas bija bijušas, ka ar tādiem citojumiem nevar drovēt, izdevniecība vē tāda iekārda pret pilikumiem. Gribēja dot tālāk vēl lasīt virādiem, kas neko labāku nepateiks, bet tikai, lai novēlcinātu laiku, jo beigās atpūnās, ka viņi viņi vien nogribēt drovēt - neesot viņu profils. Teicu, lai tad ļauj bet viņiem garām neņemtiem un personai neaidri, es domā. Nu šodien tā neaidriha ir. Nu ja Jūs to citātu sūtā izteikti nees domas,

18. attēls

bet tu autors, kas vēl nav bijis piemēroti iekārda vai profūnā. No pilikumiem nemanāt ar varētu cīties, ja tikai drovē. Tagad Jūsu spējīgs! Ja Jūs domājat, ka ZIL Izdevniecība vai LVM varētu nodrošināt tā, kā pašlaik, tad varētu dot lietu. Ja Jūs domājat, ka tie nodrošinātu, tad, man šķiet, ir liks viens ceļš - noatīvēt, un nenties to smagu un papildināt, un lai liks Izdevniecības plānā pieņemtā upātrāko. Tādo veido viņi ir v mīrom. Dodiet mums nrojumā! Varu ņemt 1. exemplāru aro un nent up ZIL. Bet tie jau ar baidīties notieku cītiākiem! Ja varat pats pārliecināt kādu no JX varbūt. Jūpātais padoms - pirms uzot tiešiem vaicātuntdien. Tad meklēsīm tos drovēklus. Ar Pīķu - pīķiem, ka labāk. Pajonā lai vāļstāu lie pārdarīti. Jo laimie galē būs 12. kūrā!

19. attēls

Tajā pašā dienā A. Ozols saņēma arī vēstuli no izdevniecības, kurā aicināts samazināt „buržuāzisko valodnieku” citātus un aizstāt tos ar pārstāstiem un plašākiem minēto darbu un valodnieku „vērtējumiem” (20. attēls. RTMM 615423 Art. Oz. K3/4).

20. attēls

Profesors A. Ozols 30. janvārī raksta iesniegumu izdevniecībai (21. un 22. attēls. RTMM 615435 Art. Oz. R1/6), kurā piekrit izņemt pielikumus un daļu citātu, bet pārējo nepieciešamību motivē ar to, ka šie materiāli dod ieskatu arī veclatviešu rakstu valodas pētīšanas vēsturē.

Tad izdevniecība, acīmredzot baidoties uzņemties atbildību, pieaicina par recenzentu Jāni Niedri. 1964. gada 8. aprīlī J. Niedre iesniedzis recenziju (RTMM 615454 Art. Oz. R2/11), kurā pārmet autoram „pārliecīgu pietāti pret citējamo tekstu”. Piemēram, Strauberga citātā Mancelis nosaukts par „latviešu literatūras tēvu”. Kā raksta J. Niedre, padomju zinātne šim tautas verdzinātāju ideoloģijas praviem devusi pareizu novērtējumu, tādēļ šāda citāta vietā būtu jācītē Mancelļa sabiedriskais politiskais vērtējums no padomju laikā iznākušās latviešu literatūras vēstures. Iebildumus rada arī citātos ietvertie vārdi „latviešu ceļš uz kanceļi”, „latviešu patrioti”. „Liek teikums” esot emigrantu valodnieka Kārļa Draviņa pieminēšana. „Profesors E. Blese” vietā jāraksta „buržuāziskais profesors”. „Politiski asāk” jāvērtē Neikens, Panteniuss, Bilenšteins. „Arī skaidri valodnieciska satura grāmatā divu pretēju ideoloģiju cīņa nav noklusējama,” secina J. Niedre. Reķinoties ar situāciju, profesors A. Ozols nākamā vēstulē izdevniecībai (RTMM 615436 Art. Oz. R1/7) piekrit vairumam labojumu, kas neapšaubāmi mazina darba zinātnisko vērtību. Acīmredzot viņam bijis svarīgi darbu vispār izdot. Maijā J. Niedre iesniedzis atkārtotu vērtējumu, kurā vēl liek īsināt citātus (RTMM 615454 Art. Oz. R2/11). Tā muzeja materiālos var izsekot pakāpeniskam manuskripta sabojāšanas procesam. Muzejā nav grāmatas sākotnējā manuskripta, ir tikai fragmentārs satura rādītāja uzmetums (RTMM 615434 Art. Oz. R1/5). Līdzīgs plāns tapis arī nākamai iecerētai monogrāfijai „Jaunlatviešu rakstu valoda” (RTMM 615445 Art. Oz. R1/8), taču profesora pārgrāņ nāve neatļauj to īstenot.

Starp muzeja materiāliem ir Artura Ozola testaments, uzrakstīts 1964. gada 2. jūnijā (23. attēls. RTMM 615162 Art. Oz. D1/9).

Tajā viņš visu savu mantu novēl brālim Arvidam. Ir arī izziņas par ārstēšanos onkoloģiskajā dispanserā (RTMM 615325 Art. Oz. D1/11-12). 1964. gada 29. jūnijā pēdējā izziņā konstatēta nāves iestāšanās 52 gadu vecumā. Nākamā dienā izrakstīta miršanas apliecība (RTMM 615163 Art. Oz. D1/13).

Muzeja kolekcijā ir lielāks skaits Artura Ozola bērnu fotogrāfiju. 24. attēlā redzama viņa izvadīšana no Latvijas Universitātes (RTMM 615248 Art. Oz. F5/9) (priekšplānā – Sarma Kļaviņa).

25. attēlā tuvākie kolēģi valodnieki – Marta Rudzīte, Mirdza Briģe, Rūta Augstkalne, Alīse Laua, Emīlija Soida, Ruta Veidemane, Jūlijs Kārklīņš, Elmārs Liepa, Jānis Kušķis – un citi pie viņa kapa kopiņas Meža kapos (RTMM 615250 Art. Oz. F5/27).

Profesora brāļa arhīvā saglabātas kolēģu atmiņas par Arturu Ozolu. Bez jau minētā Voldemāra Zelmeņa raksta te ir arī Apolonijas Bojātes (RTMM 615452 Art. Oz. R2/6-7), Alīses Lauas (RTMM p-79466 Art. Oz. R2/10), Rūtas Augstkalnes (RTMM p-79465 Art. Oz. R2/4) atmiņas. Tās veido visai monolītu personības koptēlu. Viņš bijis neparasti strādīgs, disciplinēts, ļoti prasīgs pret sevi un citiem, ar lielu atbildības sajūtu un precizitāti.

Es, Arturs Jāņa d. Ozols, dzīv. Rīgā
Līvijas ielā 11, korp. 22, dz. 23, pase XVI-YHO
№ 622177, savā nāves gadījumā novēlu
visu savu īpašumu, kas atrodas minētajā
dzīvoklī, tai skaitā mēbeles, drēbes, grāmatas,
~~un~~ dažādus saimniecības piederumus un ^{lietas,}
visu pārējo, kas man piederēs nāves
brīdī, savam brālim Tuvīdam Jāņa d.
Ozolam, dzīv. Rīgā, Kolkasroņa ielā
9, dz. 6. Tāpat novēlu visam noguldījumam,
kas atrodas Centrālajā krājīkāsē № 6750
Rīgā, Daugavmalē № 19 un mana
vārda krājīkāsē grāmatīzā № 6945.

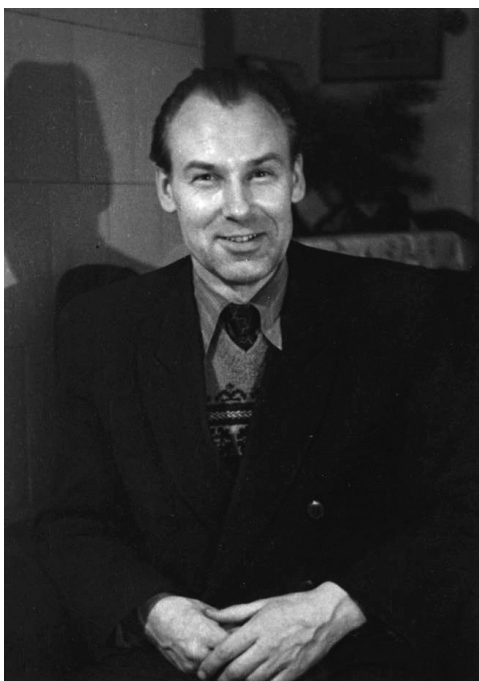
Rīgā 1964. g. 2. jūnijā A. Ozols

24. attēls

25. attēls

26. attēls

Parasti laipns un smaidīgs (26. attēls. RTMM 615187 Art. Oz. F1/14), bet, ja kāds nebija izpildījis uzdotos pienākumus, tad ar savu impulsīvo dabu ātri kļuvis neiecietīgs un ass. Pats vienmēr turējis doto vārdu. Kā pedagogs bijis ļoti stingrs, kritisks, bet nekad iznīcinošs vai gremdējošs, vienmēr norādījis izeju no kļūmēm, lai darba vērtība celtos. Centies iemācīt sistemātiski strādāt un domāt. Par sevi runājis maz, savas sāpes nesis viens. Laikabiedri viņu atceras ar dziļu cieņu un respektu.

Ir arī Artura Ozola publikāciju saraksts mašīnrakstā (RTMM 615439 Art. Oz. R1/12). Lai gan zinātnisko darbu manuskriptu šajā kolekcijā maz, šie materiāli sniedz pietiekami spilgtu liecību par profesora dzīvi, darbu un personību. Interesenti ar tiem var iepazīties, pasūtot tos muzeja lasītavā.

Summary

The Rainis Literature and Art History Museum (now the Literature and Music Museum) received materials of Professor Arturs Ozols' archive in 1996. Some of them reflect his professional activities, while the rest concern his private life. Ozols' doctoral thesis on the syntax of Latvian folksongs is among the most interesting linguistic materials in the archive. The archive materials also contain preserved manuscripts of reviews of his first book "The Bibliography of Folksong Literature". There are also

materials on Ozols' activities in Ramave, an organization of philology students. His correspondence with the publishers about his book "The Written Language of the Old Latvians" is especially interesting. The Soviet-era censors demanded that the quotes from "bourgeois linguists" be removed from the book, warning that otherwise the book would not be publishable. Given the situation, the author complied with the demands, which has certainly undermined the academic value of his work. A pin cushion that once belonged to Ozols' mother is an interesting item in the part of the collection concerning the professor's private life. A leaflet from Ozols' confirmation service, confirmation day greeting cards from relatives, as well as an engagement card and his fiancé's (the professor never married) picture with a dedication have been preserved as well. Other items include correspondence with relatives and Modris Grinbergs, a singer and friend of Professor Ozols. As he was battling cancer during the last months of his life Ozols started writing a comic play. Ozols apparently used himself as the prototype for its central character, Professor Ārijs Ošiņš. The manuscripts found in the archive also include contemporaries' memories of Ozols (starting from the years of his studies at the Riga Teachers Institute) recorded by his brother. The materials provide fairly vivid and comprehensive information on the professor's life, work and personality.

**Nepublicēts Artura Ozola manuskripts vidusskolām
„Latviešu valodas mācīšanas metodika.
Pēc P. Afanasjeva” (1949)**

***The unpublished manuscript “Latvian language teaching
methodology. According to P. Afanasyev” (1949) for
secondary schools by Arturs Ozols***

Dzintra Paegle

Dr. philol.

E-pasts: dzintrap@latnet.lv

Profesors Arturs Ozols darbojies vairākās zinātnes nozarēs – metodikā, folkloristikā un valodniecībā. Rakstā analizēts A. Ozola nepublicētā manuskripta saturs, kā arī, balstoties uz Latvijas Valsts arhīva un J. Misiņa bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu krājuma nepublicētiem materiāliem un publikācijām par A. Ozolu, atklāta metodikas manuskripta tapšanas gaita un tā nepublicēšanas iemesli.

Pēckara periodā latviešu valodas mācībā trūka vidusskolas metodikas, padomju apstākļos bija jāpārņem padomju metodiķu mantojums un politiskā pieredze, ko varēja gūt, tulkojot, piem., P. Afanasjeva metodiku vidusskolām – *Методика русского языка в средней школе. Учебник для педагогических и учительских институтов* (M., 1947). To latviešu valodā sagatavoja A. Ozols, pēc nepieciešamības to lokalizējot un papildinot ar latviešu pareizrakstības mācības un rakstu darbu metodiku. Manuskripta analīze atklāj, kā A. Ozols cenšas saglabāt vidusskolā sistemātiskajā valodas mācībā valodas vēsturisko aprakstu, kā fonētikas mācība tiek papildināta ar skaņu izrunas shēmām, kā morfoloģijas mācībā veidota izpratne par vārdšķirām, atstājot tajā leksikoloģijas elementus – sinonīmus, antonīmus un epitetus. Pēc A. Ozola ieteikuma locījuma mācība tiek iekļauta sintaksē un pati sintakse mācība papildināta ar sintaktisko sakaru mācību un teikuma grafiskajām shēmām. Pareizrakstības mācībā A. Ozols ievieš ortogrammu principu un izstrādā rakstu darbu sistēmu skolām.

Manuskriptu sagatavojot, A. Ozols ir spiests to papildināt ar J. Staļina atziņām par valodu un padomju valodnieka Jāņa Lojas ieteikumiem, kā novērst „buržuāzisko nacionālismu” valodniecībā. 1949. gada manuskripts vēl nav bijis pabeigts, tas ir pārstrādāts, bet, tā kā Izglītības ministrija bija paredzējusi no 1953./1954. mācību gada latviešu valodas mācību neiekļaut vidusskolas mācību plānā, A. Ozola grāmata vidusskolas metodikā vairs nav bijusi vajadzīga.

Atslēgvārdi: metodikas vēsture, fonētika, morfoloģija, sintakse, pareizrakstība, rakstu darbi, ortogramma.

Ievads

Artura Ozola dzīve, atstātais mantojums ir detalizēti aprakstīts un publicēts A. Ozola darbu izlasē „Raksti valodniecībā” (Ozols 1967). Tur „Artura Ozola valodniecisko rakstu bibliogrāfijas” nodaļā „Rokraksti”, ko sastādījusi Daina Zemzare (1911–1971), starp citiem ir minēts 1949. gadā sagatavotais manuskripts mašīnrakstā „Latviešu valodas mācīšanas metodika. Pēc prof. P. Afanasjeva” (301 lpp.) [Dz. P. – pareizi 311. lpp.] (Ozols 1967, 625). Manuskripta sakarā par P. Afanasjeva metodiku ir vēl papildu informācija Vilmas Grebles (1906–1991) sastādītajā A. Ozola biogrāfijā. Parindes komentāros ir teikts, ka P. Afanasjeva metodika ir „... viena no tā laika labākajām krievu valodas metodikām – *Методика русского языка в средней школе. Учебник для педагогических и учительских институтов. М., 1947.*” (Ozols 1967, 19) [Dz. P. – Pjotrs Oņisimovičs Afanasjevs (1874–1944) vēl tagad tiek vērtēts par pedagogu, kas pieder pie krievu metodikas zelta fonda]. Par pašu manuskriptu vairāk nekas nav minēts.

Manuskriptu „Latviešu valodas mācīšanas metodika” 1997. gadā uz LU Baltu valodu katedru atnesa profesors Imants Plotnieks (1929–2002). To viņš esot atradis savos papīros, varbūt katedrai tie noderēšot. Manuskriptam klāt bija arī Latvijas Valsts pedagoģiskā institūta Latviešu valodas katedras vecākā lektora Otomāra Vilāna (1911–1987) recenzija mašīnrakstā, datēta ar 1950. gada 9. novembri.

Lai noskaidrotu, kāpēc A. Ozola darbs nav ticis publicēts, tika zvanīts latviešu valodas un literatūras metodiķei, A. Ozola laikabiedrei docentei Mirdzai Gailei (1913–1999). Kā parasti, možā balsī un jokojojot viņa atbildēja īsi: „Nebija vajadzības” un plašāk neko nekommentēja. M. Gaile ir referējusi par kādu citu A. Ozola manuskriptu – „Latviešu valodas un literatūras metodika” – 8. prof. A. Ozola dienā 1972. gadā. M. Gaile raksta, ka šis A. Ozola manuskripts esot tapis 1946. gadā un attiecas uz pamatskolu, toreiz I–VII klasi. Manuskripts neesot pilnīgs, tajā dažas nodaļas esot uzrakstītas, citās – tikai uzmetumi vai piezīmes, bet dažas nemaz nav uzrakstītas. M. Gaile ieteic, ka būtu lietderīgi publicēt atsevišķas manuskripta nodaļas (sk. Gaile 1972, 56–57).

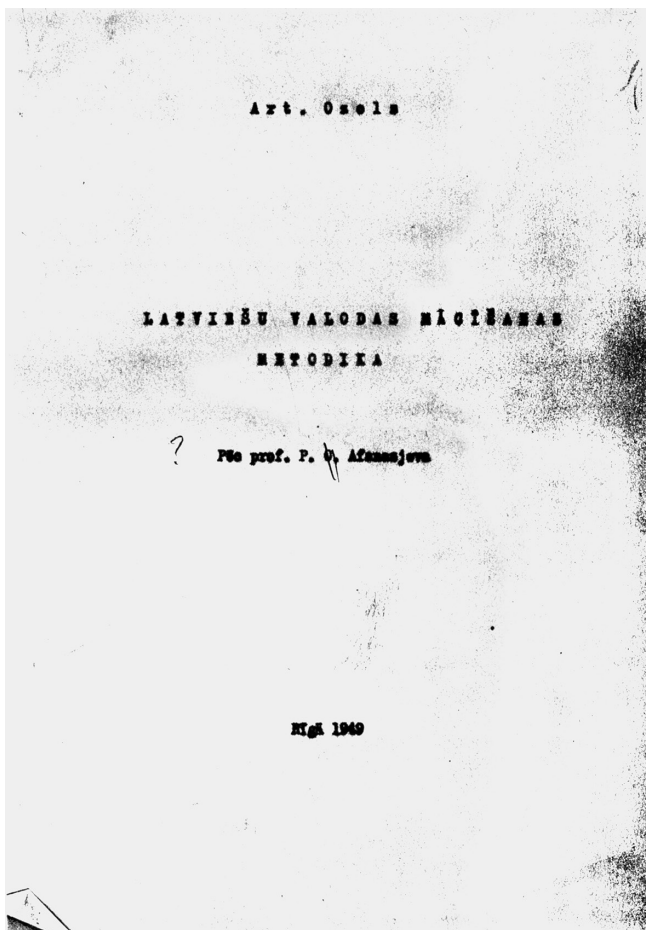
I. Plotnieka atnestais 1949. gada A. Ozola manuskripts tika atstāts LU Baltu valodu katedrā. Cits A. Ozola manuskripta eksemplārs „Latviešu valodas mācīšanas metodika. Pēc prof. P. Afanasjeva” (Rīga, 1949, 311 lpp.) glabājas J. Mišņa bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu krājumos.

Raksta mērķis ir

- 1) pievērst uzmanību 20. gs. 40.–50. gadu metodikas vēstures faktiem;
- 2) noskaidrot, kāpēc A. Ozola vidusskolas metodikas manuskripts nav ticis publicēts.

A. Ozols no 1944. gada 12. novembra sāk strādāt Rīgas 12. vidusskolā, no 1945. gada 1. janvāra līdz 1946. gadam – Rīgas Skolotāju institūtā par lektoru, pēc institūta pārorganizēšanas – par Latvijas Valsts pedagoģiskā institūta vecāko pasniedzēju līdz 1949./1950. mācību gadam, kur starp citiem kursiem lasīja „Latviešu literatūras mācīšanas metodiku” un „Latviešu valodas

mācīšanas metodiku”, vadīja studentu pedagoģiskās prakses. Par izcilu darbu 1947. gadā viņš saņēma LPSR Izglītības ministrijas apbalvojumu – nozīmi „Teicamnieks izglītības darbā” (sk. Ozols 1967, 18–19). 1949. gadā ir tapis manuskripts „Latviešu valodas mācīšanas metodika” vidusskolām (sk. 1. attēlu).

1. attēls. A. Ozola manuskripta titullapa

No 1950. gada maija otrās puses A. Ozols ir Latvijas Valsts universitātes mācībspēks, un šis manuskripts, iespējams, ir pārrunāts 1950. gada beigās, jo Otomāra Vilāna recenzija datēta ar 1950. gada 9. novembri. Ir arī otra recenzija – Jāņa Lojas (1896–1969) ar roku rakstīta, kas datēta ar 1949. gada 8. maiju, tā glabājas J. Misiņa bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu krājumos (Loja 1949). 1949. gada 10. novembrī A. Ozols ir rakstījis iesniegumu Latvijas

Valsts universitātes Filoloģijas fakultātes Pedagoģijas katedras vadītājam, lūdzot apspriest publicēšanai paredzēto manuskriptu „Latviešu valodas mācīšanas metodika. Pēc P. Afanasjeva” (311 lpp.). Darbs esot iesniegts arī Latvijas PSR Izglītības ministrijā (Ozols 1949a). Tomēr šā raksta autorei nav izdevies atrast apliecinājumu, ka šis manuskripts būtu apspriests kādā sēdē.

1. Manuskripta „Latviešu valodas mācīšanas metodika. Pēc P. Afanasjeva” saturs

- A. Ozola manuskripta saturs ir visai plašs, tam ir priekšvārds un 8 nodaļas:
 - I. Ievads latviešu valodas metodikā (1–11) [Arturs Ozols, turpmāk A. O., ir norādījis – „Afanasjeva tulkojums”].
 - II. Dzimtās valodas mācīšanas metodikas vēsture (11–54). [A. O. – „Afanasjeva tulkojums”].
 - III. Dzimtās valodas programmu attīstība Padomju Savienībā (54–64) [A. O. – „Afanasjeva tulkojums”].
 - IV. Latviešu valodas gramatikas mācīšanas metodika (65–208) [A. O. – „lokalizējums”].
 - V. Pareizrakstības mācīšanas metodika (209–255) [A. O. – „patstāvīgi darinājumi”].
 - VI. Rakstu darbu metodika (256–297) [A. O. – „patstāvīgi darinājumi”].
 - VII. Skolotāja darba plāni (297–301) [A. O. – „patstāvīgi darinājumi”].
 - VIII. Latviešu valodas kabinets (302–311) [A. O. – „patstāvīgi darinājumi”].

Priekšvārdā, kas datēts ar 1949. gada 9. maiju, A. Ozols pamato manuskripta tapšanas nepieciešamību:

„Latviešu valodas (tāpat kā literatūras) mācīšanas metodikā vidusskolām līdz šim nav publicēta neviena mācības grāmata latviešu valodā. (..) Buržuaziskajā laikā Latvijas valsts universitātē [tā!] un skolotāju institūtos lasītie metodikas kursi nekādā ziņā neatbilst padomju prasībām.” (Ozols 1949, I) Tālāk manuskripta II nodaļā „Dzimtās valodas mācīšanas metodikas vēsture” viņš raksta: „Galvenā latviešu valodas mācīšanas metodisko paņēmieni noteicēja vidusskolā bija attiecīgā mācības grāmata (vai nu prof. J. Endzelīna [domāta J. Endzelīna un K. Mīlenbaha „Latviešu gramatika”] vai V. Ramāna [domāta Viktora Ramāna „Latviešu valodas mācība vidusskolām I un II” 1937], vai M. Bērziņas) [Dz. P. – pārrakstīšanās kļūda, pareizi – V. [alērijas] Bērziņas. Bērziņas vārds manuskriptā svītrots, jo recenzents O. Vilāns atgādinājis, ka V. Bērziņas „Latviešu valodas gramatika, vidusskolas kurss” iznācis vācu okupācijas laikā]. Lielākā vai mazākā mērā tā ievirzīja skolotājus lekciju, dogmatiski deduktīvās metodes lietāšanā [Dz. P. – *lietāšanā* labots par *lietošanā*], tāpat kā pirmās latviešu valodas mācības grāmatas skolām 19. gs. 60-tajos un 70-tajos gados, kad tās bija vienīgais metodiskais orientieris.” (Ozols 1949, 19) [Dz. P. – Atsauce uz V. Ramāna „Latviešu valodas metodiku” 1938., kurā tiešām

rakstīs, ka skolēni 19. gs. vidū iemācās no galvas valodas likumus un tad min kādus valodas piemērus.] Var jau būt, ka Latvijas brīvvalsts laikā bija kāds skolotājs, kas tā strādāja, bet jau 19. gs. beigās, 20. gs. sākumā skolā lieto empīriski induktīvo jeb vērojumu metodi, pēc kuras skolēni novēro valodu, tās likumus atrod paši (sk. Ķurzēns 1901). Un vēlāk, 1919. gadā, – Kārļa Dēķena metodiku ar prasību pēc „dzīvās valodas” skolās (Dēķens 1919), Jāņa Brokas eksperimentālās metodes (Broka 1933; Broka 1935) u. c. Vai A. Ozols šos faktus nav zinājis? Protams, ir, jo šajā laikā viņš pats ir studējis augstskolā. A. Ozols šeit izmanto politiskas metodes pētniecībā, revolucionāri noliedzot visu iepriekšējo kultūras mantojumu un uz tās drupām kā jaunus asnus rāda atšķirīgo, padomju laikam raksturīgo. Šāda politiska pieeja pētniecībā, novērtējot pirmspadomju mantojumu kā dogmatisku un atpalikušu, raksturīga daudziem pētniekiem padomju Latvijā un ir populāra vēl tagad, noliedzot iepriekš paveikto.

P. Afanasjeva metodikas tulkojums 1949. gada manuskriptā ir ne sevišķi izdevies – ir gan burtiski tulkojumi, gan vietumis neskaidri izteikta doma, slikts manuskripta pārrakstītājs. Tomēr manuskriptā labi atklātas metodiskās atziņas, ko P. Afanasjevs izteicis 1947. gadā, un vēlākie viņa norādījumi padomju skolai, – vienmēr saglabāt politisku skatījumu, bagātināt mācību saturu – vidusskolā mācāma ne tikai fonētika, morfoloģija un sintakse, bet arī stilistika, valodas kultūra, īpaši attīstāma skolēnu rakstu valodas prasme ar daudzveidīgiem rakstu darbiem. Mācību mērķu sasniegšanā nozīmīga ir skolotāju darba plānošana, uzskates veidošana, padomju audzināšanas uzdevumu izpratne, skolas mācību priekšmeta kabinetu izveide.

Pēc manuskripta teksta var spriest, ka tā sagatavošanā izmantota 1948. gada mācību programma vidusskolai latviešu valodā un literatūrā (Mācību programma 1948), kā arī 1948. gada „Latviešu valodas gramatika, vidusskolas kurss”, ko sarakstījis Miķelis Alksnis un Otomārs Vilāns (Alksnis, Vilāns 1948), un, protams, jaunākās atziņas, kas atklātas pašā A. Ozola darba pieredzē un padomju metodikā.

Kā jau minēts, A. Ozols 1949. gada 9. maijā rakstījis priekšvārdus savam manuskriptam, bet vēlāk, tā pašā gada vasarā, žurnālā „Padomju Latvijas Boļševiks” Latvijas PSR Galvenās literatūras un izdevniecību lietu pārvaldes priekšnieks Valentīns Jaunzems raksta, ka M. Alkšņa un O. Vilāna grāmata nav derīga, jo ir vācu laikā iznākušas V. Bērziņas grāmatas neliels pārkārtojums un „padomju sabiedrība nepieļaus, ka sociālistiskā vidē ievazā netirus buržuāziskus tikumus” (Jaunzems 1949, 57). Tātad tobrīd jaunākā skolas mācību grāmata, kuru A. Ozols izmanto metodikas mācībā, nav atbildusi padomju laika prasībām (Paegle 1999, 137–146).

A. Ozola manuskripts ir ļoti plašs, katra nodaļa un tajā izteiktie atzinumi būtu vērti, lai izpētītu to priekšvēsturi un nozīmi valodniecībā un metodikā. To nevar izdarīt vienā rakstā, tam būtu vajadzīgs vesels kurss. Tāpēc šeit ieskatam pievērsta uzmanība tikai atsevišķiem manuskriptā aplūkotiem

jautājumiem, kas atklāj 20. gs. 40., 50. gadiem raksturīgo mācību saturā un kam ir bijusi tālāka nozīme mācību satura izveidē, vai arī kas varētu būt veicinājis manuskripta pārstrādāšanu vai noraidīšanu.

1.1. Vēsturiskums

Apakšnodaļā „Vēsturiskums latviešu valodas stundās” (Ozols 1949, 79–84₁) A. Ozols raksta: „... valodas parādību vēsturisks apskats izveido lielā mērā gramatikas specifiku no VIII–IX klasei.” (84₁) A. Ozols norāda, ka skolā vajadzētu pievērst uzmanību ne tikai valodas skaņu un formu vēsturei, bet arī klasiskajām tautasdziesmām, senākam valodas periodam, kurās ir bezsaikļa un bezprievārda sintaktiskās konstrukcijas, tās nevar atstāt bez komentāriem, ja tās ir izmantotas, kā tas ir darīts, piem., 1948. gada M. Alkšņa un O. Vilāna skolas gramatikā (Alksnis, Vilāns 1948, 159, 179). Piemērs:

Lec saulīte, [no] rītiem agri vai Asarām [aiz asarām] neredzēju u. c.
(Ozols, 1949, 84₁)

Diemžēl šāda A. Ozola koncepcija neatbilda 50. gadu padomju valodas mācīšanas koncepcijai, kura paredzēja atteikties no vēsturiskuma valodas mācībā, aprakstot tikai mūsdienu valodu.

1.2. Fonētika

Fonētikas mācībā starp daudziem ieteikumiem ir norādīts, ka skolotājam jāizmanto uzskates līdzekļi, kas attēlo ne vien mutes stāvokli patskaņu un līdzskaņu izrunā, bet arī elpojamā aparāta shēmas, kas atklāj gaisa plūsmu runas darbībā (Ozols 1949, 96). Šādi ieteikumi tika ņemti vērā, piem., A. Jankevica redakcijā „Latviešu valodas gramatikā VIII–XI klasei” (1. d., 1953).

1.3. Gramatika

Morfoloģijas mācības metodikā izcelta vārda sastāva nozīmes izpratnes veidošana, kas „palīdz saprast latviešu vārdu celtni un caur to māca padziļināti saprast vārdu nozīmi, kas veidojas no vārda sastāvdaļu nozīmēm”, un tā skolēni „kuplina savu vārdu krājumu, precīzāk apgūst pareizrakstības mākas” (Ozols 1949, 103). A. Ozols uzsver morfoloģijas sakaru ar vārdu vēsturi, fonētiku, ortogrāfiju, stilistiku. Par stilistikas jautājumiem mācību stundās A. Ozols jau publicējis rakstu (sk. Ozols 1948). Metodikā norādīts, ka mācību stundās iekļaujami vārdu saimes vingrinājumi, kuros vārda sastāvs diferencē vārda nozīmi, piem., *apmetne* un *apmetnis*, *dzimta* un *dzimte* u. c.

Vārdšķiru mācībā kā metodisks paņēmieni skolā tiek izmantots jautājums, piem., lietvārdi tiek nošķirti ar jautājumu *kas?*. Jautājums palīdzot izprast

priekšmetiskuma jēdzienu (Ozols 1949, 117). Šāds vārdšķiru noteikšanas paņēmieni ar jautājumu sākumskolā saglabājas vēl līdz 20. gs. 90. gadiem. Tomēr vidusskolā vielas padziļinājums, piem., lietvārda mācībā, kā raksta A. Ozols, ir panākams ar lietvārda mācību teikumu un svešu īpašvārdu izrunas un rakstības vingrinājumiem (Ozols 1949, 118).

Manuskriptā ir pētīts, kad valodas mācībā aplūkojama **locījumu mācība**. A. Ozols raksta, ka 1948. gada M. Alkšņa un O. Vilāna gramatikā locījumu mācība novietota pēc morfoloģijas un saista morfoloģiju ar sintaksi, bet 1948. gada skolu programmā locījumu mācība nav minēta nemaz. A. Ozols norāda: „Pirmajā vietā izvirzāma sintaktiska pieeja locījumu mācībā. Locījumi vispirms apskatāmi no teikumu analīzes viedokļa, noskaidrojot locījumu sintaktisko funkciju.” (125) Tātad locījumu mācība aplūkojama sintaksē, par to ir A. Ozola raksts „Sintaktiska pieeja locījumu mācībai” (Ozols 1949b). Turpmāk gramatikās locījumu mācība aplūkota sintaksē.

Interesanta šķiet īpašības vārdu mācībā izteiktā piezīme, ka latviešu valodā pazīmi izsaka ar lietvārda ģenitīvu, ko sauc par apzīmētāja ģenitīvu, piem., *goda vīrs, blēņu runas, trijzaru dakšas* u. c., un kas ir īpašības vārda funkcijā, kā mēs tagad teiktu – ir apzīmētāji (par to Ozols 1949, 138). Šāda norāde ir svarīga cittautiešiem, kas mācās latviešu valodu.

Īpašības vārdu stilistikajā raksturojumā aplūkoti arī **sinonīmi, antonīmi, epīteiti**, kas tagad ir leksikoloģijas vai poētikas jautājums (Ozols 1949, 139). Arī **darbības vārda** mācības metodikā liela nozīme pievērsta darbības vārdu sinonīmiem, stilistikajiem vingrinājumiem (Ozols 1949, 143–147).

Vienkāršo un salikto laiku mācības metodikā norādīts, ka „krievu skolās īpaša vērība jāveltī vingrinājumiem, kuros parādāma starpība starp salikto tagadni un vienkāršo tagadni, jo šo laiku lietāšanā latviešu valodā krievi visvairāk kļūdās” (Ozols 1949, 147).

Sintakses mācīšanas metodikā līdzās teikuma virslocekļu mācībai aplūkots teikuma kodola skaidrojums no diviem viedokļiem – no loģiskās struktūras un gramatiskās struktūras viedokļa. Tā kā **loģiskā struktūras** izpratne raksta autorei pilnīgi sveša, šeit ilustrācijai minēsim tikai vienu A. Ozola loģiskā teikuma locekļu skaidrojuma piemēru: „Teikumā *Auž māsa zvaigzni karogā ar sarkanu un zeltu* subjekts ir māsa un predikāts *auž zvaigzni karogā ar sarkanu un zeltu*.” (Ozols 1949, 156)

Latviešu valodas mācībā jauna lieta ir sintaktisko sakaru konstatēšana teikumā. Manuskriptā, piem., analizēts šāds teikums (Ozols 1949, 160):

Lielais Tēviņas karš pacēla un nostiprināja PSRS starptautisko nozīmi.

„Vārdu sakaru” noteikšanai [terminu *sintaktiskie sakari* A. Ozols vēl nelieto] aprakstīti trīs metodiskie paņēmieni:

- 1) vienot vārdus pāros: *karš pacēla, karš nostiprināja, Tēviņas karš, Lielais karš, pacēla nozīmi, nostiprināja nozīmi, starptautisko nozīmi, PSRS nozīmi;*

- 2) vārdu sakarus analizē grafiski ar sakaru lokiem (sk. 2. attēlu):

Otrs vārdu sakaru analīzes paņēmiens teikumā – grafiskais, ar sakaru lokiem

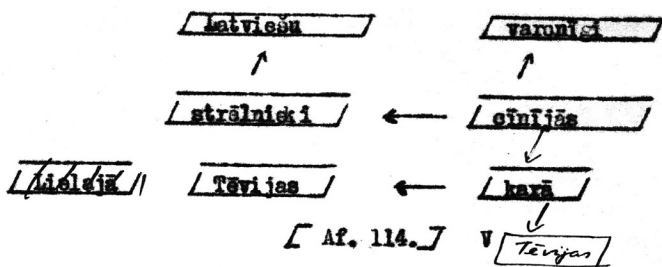
Lielais Tēvijas karš pacēla un nostiprināja PSRS stratēģisko nostāni

Šis paņēmiens ir viens no uzskatāmākajiem teikuma analīzes veidiem.

2. attēls. Sintaktisko sakaru norādīšana ar sakaru lokiem. A. Ozols. Latviešu valodas mācīšanas metodika. Pēc P. Afanasjeva (1949, 160)

Šajā attēlā bultiņas vēl nenosšķir atkarīgos un neatkarīgos komponentus, bultu virziens ir svītru abos galos;

- 3) sintaktiskos sakarus var zīmēt grafiski – vienā līnijā teikuma virslocekļus, kam palīglocekļu piesaisti norāda ar bultiņām (sk. 3. attēlu):

3. attēls. Sintaktisko sakaru norādes veids. A. Ozols. Latviešu valodas mācīšanas metodika. Pēc P. Afanasjeva (1949, 162)

Manuskriptā ir norādīti trīs sintaktisko sakaru veidi:

- 1) morfoloģiskais saskaņas sakars [saskaņojums], tā ilustrācijai minēti piemēri – *Lielais karš* un arī *Tēvijas karš*, kas šeit neiederētos, jo radies droši vien steīgā burtiski tulkojot, sal. krievu val. *отечественная война*;
- 2) sintaktiskais pakļautības sakars [pārvaldījums], piem., *pacēla nozīmi, nostiprināja nozīmi*;
- 3) loģiska jeb jēgas rakstura sakars [piekļāvums], piem., *varonīgi cīnījās* (Ozols 1949, 161–162).

Skolu mācību darbā svarīgs ir **teikumu locekļu pasvītrojums** (Ozols 1949, 164).

Jau iepriekš skolu praksē nostiprinājies paņēmiens teikuma priekšmetu pasvītrot ar vienu svītru, izteicēju ar divām svītrām, bet palīglocekļu pasvītrojuma trūkst konkvences. A. Ozols iesaka apzīmētāju pasvītrot ar viļņotu

svītru, veida apstākli – ar laužti viļņotu, papildinātāju – ar pārtrauktu līniju, pārējos apstākļus – ar punktotu līniju. Tomēr ar roku veiktajos pasvītrojumos grūti atšķirams apzīmētāja pasvītrojums no veida apstākļa pasvītrojuma. Nav skaidrs, kāpēc citu apstākļu vidū īpaši izcelts veida apstāklis (sk. 4. attēlu).

T e i k u m a p r i e k š m e t u p a r a s t i g r a f i a k i a p a ī m ē, p a s v ī t r o j o t a r v i e n u t a i s m a s v ī t r i g u (—) a n i z ā t e i f o š j a r d i v ā m (— — —) . T u r p r e t i m t e i k u m a p a l i g l o c e k ļ u a p a ī m ē š a n ā p r a k š ē n a v n e k ā d a s v i e n ī b a s . V a r š t u v i e n o t i e s k a n t v a i p a r t ā d ā m z ī m ē m : a p z ī m ē t ā j a m – v i l g o t a s v ī t r i g a (~ ~ ~) , v e i d a a p s t ā k l i m l a u z t i v i l g o t a (~ ~ ~) , p a p i l d i n ā t ā j a m – p ā r t r a u k t a (- - - -) , b e t p ā r š j e m a p s t ā k l i e p u n k t ņ a, p i e r a k s t o t s v ī t r i g a s p r i e k š ā a t t i e o ī g ā a p s t ā k ļ a p i r m o b a r t u : l (l a i k a a p s t ā k ļ i s), v (v i e t a s a p s t ā k ļ i s, o (o š l o p a a p s t ā k ļ i s), n (n e l i š ņ a a p s t ā k ļ i s). [Af. 115,] v

4. attēls. Teikuma locekļu pasvītrojums. A. Ozols. Latviešu valodas mācīšanas metodika. Pēc P. Afanasjeva (1949, 164)

Saliktu teikumu analīzei meklēti grafiski iederīgas shēmas, tās ir dotas vairākas, ir arī mūsdienās parastākas teikumu shēmas, kuras izstrādājis skolotājs J. Stengrevics 1941. gadā un kuras publicētas rakstā „Teikuma shematizēšanas metode”. Uz šo rakstu savā metodikā atsaucas A. Ozols un iestrādā tekstā.

1.4. Pareizrakstība

Pareizrakstības metodikā A. Ozols šķir rakstīt mācīšanas metodiku, pareizrakstības metodiku, stilistikas metodiku un domrakstu metodiku.

Pareizrakstības mācībā A. Ozols ievieš **ortogrammas** principu. „Ortogramas ir pareizrakstības problemātiskas vietas vārdos (vārdu grupās)” (Ozols 1949, 230), piem., *liksms* vai *līgsms*, vai *līksmis*. Manuskriptā pēc ortogrammu principa A. Ozols sakārto visus pareizrakstības jautājumus, grupējot tos pēc patskaņu kvantitātes vārdu saknē, izskaņā, galotnē, pēc iespējamā patskaņu izlaiduma vārda galotnē. A. Ozols apraksta no ortogrammu viedokļa svešvārdu pareizrakstību, vārdu rakstību ar līdzskaņu pozicionālajām izmaiņām un vēsturiskajām mijām. Ortogrammu metode pazīstama krievu metodikā, to savās nodarbībās Filoloģijas fakultātē minēja arī Anna Laure (1923–1981), norādot to kā A. Ozola ievedumu.

Interpunktijas mācība balstīta uz teikuma shēmu attēlojumu, salikta pakārtota teikumā palīgteikuma pazīšanai ieviešot terminu *robežsignāli* [Dz. P. – pakārtojuma vārdi jeb signālvārdi].

Rakstu darbu metodikā A. Ozols apraksta dažādus rakstu darbu veidus, sākot ar norakstiem, diktātiem, kļūdu labošanu, par to 1949. gadā ir divi plaši

A. Ozola raksti: „Rakstu darbu sistēma V–VII klasei” (Ozols 1949c) un „Rakstu darbu sistēma VIII–XI klasei” (Ozols 1949d), kuros katrai klasei paredzēti dažādi rakstu darbu veidi, vismaz 15 rakstu darbi mācību gadā, bez nosauktajiem arī atstāstījumi, domraksti, starp tiem arī tulkojumi, referāti, daiļdarba sacerēšana. Tagad tas laiks ir aizgājis vēsturē, jo skolā trenē galvenokārt mutvārdu runai.

2. Jāņa Lojas un Otomāra Vilāna atsauksmes

Profesora Jāņa Lojas atsauksme rokrakstā par A. Ozola manuskriptu datēta, kā jau minēts, ar 1949. gada 8. maiju. J. Loja atsauksmi sāk ar manuskripta novērtējumu: „Darbā ir daudz metodisku vērtību un tas, bez šaubām, atnesīs daudz laba mūsu skolotājiem un metodiķiem.” (Loja 1949) Tālāk seko J. Lojas ieteikumi manuskripta pilnīgošanai:

- 1) izmantot vēl citu krievu metodiķu darbus, piem., N. Pozdņakova, V. Čistjakova, M. Uglakova, S. Abakumova publikācijas, lai metodika nebūtu tikai P. Afanaševa darba lokalizējums;
- 2) iepazīties ar J. Lojas „Ievadu valodniecībā” manuskriptu, kas dabūjams „Ped. institūta latv. val. kabinetā”;
- 3) vajadzētu izmantot akad. Meščanikova ieteikumu, vispirms apcerēt sintaksi, tad morfoloģiju un beigās fonētiku.

J. Loja atzinīgi vērtē A. Ozola izmantoto terminu *saliktie teikumi*, nevis *teikumu kopojumi*. Viņš izsaka nožēlu, ka A. Ozolam vajadzēja izmantot „pašreizējo trūcīgo latv. valodas programmu [Dz. P. – vārds „programma” rakstīts ar vienu līdzskani *m*] vidusskolām (Patlaban gan ir jau gatavs jauns, uzlabots programmas projekts)”.

J. Loja aizrāda, ka „šur tur ir liekas garumzīmes (237–240) un lieki svešvārdi (194, 264)”. Ieskatoties manuskripta norādītajās lappusēs, var konstatēt, ka piezīme attiecas uz svešvārdu izskaņām, piem., *-ābļs*, *-āris*, *-āte*, *-īvs* u. c., jo, kā A. Ozols manuskriptā ir norādījis, viņš izmantojis E. Ozoliņa „Svešvārdu vārdnīcu” (1934) un „Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcu” (1944), kas padomju laikā vairs netiek atzītas. Liekie svešvārdi attiecināti uz vārdšķiru nosaukumiem, jo A. Ozols tabulās ir lietojis to latīniskos nosaukumus.

J. Loja kritiski vērtē pašā A. Ozola valodu (sk. 5. attēlu): „Ir zināms daudzums nelatvisku, endzelinisku formu, kā: *lietāt*, *zina*, *epizods*, *sintaktisks*, *interpunkcija*, *ietelp*, *birzs*, *divi skaņas* u. c. Mums vairāk vajadzētu turēties pie grāmatām, kas izdotas pirms buržuāziskā nacionālisma laikiem, piemēram, J. Dravnieka pareizrakstības vārdnīcas (1915).”

J. Loja vēl aizrāda, ka nevajadzētu vairīties no „biedrzīmes” lietošanas, ka latviešu valodas metodikā vajadzētu piemērus tikai no latviešu valodas un krievu literatūru apzīmēt ar krievu burtiem. Nobeigumā J. Loja raksta: „Bet vispār grāmata, kā krievu metodikas apguves mēģinājums, ir apsveicams, jo ienesis jaunu, svaigu strāvu latviešu buržuāzisko nacionālistu caur un cauri sagandētajā latviešu valodnieciskajā literatūrā.”

Ir zināms daudzs veids melnā, endrelīniskā formā, kā: lietāt, sīnā, epizods, sintaktisks, interpunkcija, ietely, bīrās, divi sūdas, u.c. Mums vairān vajadzēt turētās pie grāmatā, kas nodots pirms burtnāciskās nacionālisma laikiem, piemēram J. Braoniera parādīrakstības vārdnīca, (1915).

5. attēls. J. Lojas atsaukšanas teksta fragments. J. Mišņa bibliotēkas Retumu krājumi. Arturs Ozols. Nr. 160. Atsauksme

O. Vilāna atsauksme ir mašīnrakstā, tā datēta ar 1950. gada 9. novembri (Vilāns 1950). Atsauksme par A. Ozola manuskriptu „Latviešu valodas mācīšanas metodika” vidusskolām ir vispārīga. Tajā novērtēts manuskripta lietderīgums, aizrādīts uz tulkojuma un mašīnraksta nepilnībām, kā arī uz dažām sīkām neprecizitātēm, piem., ka Bērziņas gramatika iznākusi vācu okupācijas laikā, nevis pirms tās, par to jau minēts iepriekš. O. Vilāns kritizē prievārda etimoloģijas skaidrojumu, norāda uz neprecizitāti, ka *apkārt* teikumā *apkārt kalnu gāju* nav apstākļenis, bet gan prievārds. O. Vilāns norāda, ka problemātiski ir vērtējama teikuma priekšmeta un izteicēja izpratne, apgalvojot, ka „katrā vārdu sakopojumā jau ir teikuma priekšmets un izteicējs. Minēsim dažus piemērus: 165. lpp. teiciens *Ļautiņi labie!* – *labie* esot izteicējs! 166. lpp. *Mūsu tēvam jauns kažoks ar bebra apkakli* – par izteicēju uzskatīts *ar bebra apkakli*. Patiesībā te izteicējs piedomājams (*ir*). [...] Vispār jāsap, ka izteicēja jēdziens šajā nodaļā ārkārtīgi divains”. Tālāk O. Vilāns atzinīgi vērtē metodikas daļu, ka „autors te daudz strādājis un devis daudz vērtīga, kas ievērojami sekmes mācību procesa veidošanas mūsu republikā”. Vēl viņš iebilst pret 92. lpp. zīmējumiem, kas nebūtu piemēroti vidusskolām. Nobeigumā O. Vilāns atzīst, ka „pēc faktisko kļūdu izlabošanas grāmata būtu iespējama”.

3. Manuskripta nepublicēšanas iemesli

Viens no iemesliem, kāpēc A. Ozola manuskripts nav publicēts tūlīt pēc izstrādāšanas, ir tā pārstrādāšanas nepieciešamība. Pēckara Latvijas politiskajā situācijā jo sevišķi asa bija padomju ideologu darbība pret Latvijas brīvvalsts mantojumu, kas šajā kontekstā izpaudās kā M. Alkšņa un O. Vilāna mācību grāmatas „Latviešu valodas gramatika. Vidusskolas kurss” publiska nonievāšana un noliegšana no šķiriskām un staļiniskām pozīcijām. A. Ozols savā manuskriptā bija veicis šīs grāmatas metodisko analīzi, jo tā bija jaunākā tā laika vidusskolas mācībgrāmata. Viņš bija izmantojis arī Latvijas brīvvalsts

laika metodiķu un valodnieku darbus, saglabājis valodas mācībā vēsturiskuma principu. Tas neatbilda padomju valodnieku ieteikumiem. Izmantotā metodikas un valodas terminoloģija vairumā gadījumu ir tāda pati kā Latvijas brīvvalsts laikā, bet drīz vien tā tika mainīta. Pēckara perioda kategoriska prasība – iedzīvīnāt Staļina darbus valodniecībā – nebija izpildīta tulkotajā P. Afanasjeva metodikā, jo tās autors bija dzīvojis līdz 1944. gadam. Tādējādi A. Ozols bija spiests manuskriptā iestrādāt Staļina mācību, ko viņš veica 1951. gadā.

Latvijas Valsts arhīva materiālos nav izdevies atrast apliecinājumu, ka A. Ozola manuskripts būtu bijis apspriests vai nu Rīgas Skolotāju institūtā, vai LVU Latviešu valodas katedras sēdē, jo A. Ozols tur strādāja jau no 1950. gada maija. Protokolos gan var atrast ziņas, ka A. Ozols jau 1949./1950. mācību gadā ir lasījis latviešu valodas metodikas kursu latviešu valodas un literatūras specialitātes 4. kursa studentiem (LVA, 1340. f., 30. apr., 46. l., 13. lp.). Ir ziņas, ka 1951. gada 13. septembrī apstiprina A. Ozola veidoto „Latviešu valodas mācīšanas metodikas programmu”, kas, pēc A. Ozola izteikumiem, radikāli atšķiras no iepriekšējās, šķirot valodas metodiku no literatūras (LVA, 1340. f., 30. apr., 46. l., 9. lp.).

1951. gada 25. oktobra sēdē A. Ozols ziņo, „ka ir pārstrādāta Staļina valodniecisko darbu gaismā „Latviešu valodas mācīšanas metodika vidusskolām” (turpat, protokols Nr. 9, 34. lp.) un ka to iesniegs katedrā recenzēšanai 1952. gada 1. maijā (sk. turpat). 1952. gada 3. septembra katedras sēdē A. Ozols ziņo, ka metodika pilnībā nav pabeigta, jo vēl nav iznākusi jauna skolu gramatika [Dz. P. – domāta 1953. gada skolu gramatika Alfrēda Jankevica redakcijā (Jankevics, 1953)], ar kuru skolas darbs jāsaskaņo (LVA, 1340. f., 30. apr., 47. l., 9. lp.). 1952. gada 8. oktobrī A. Ozols ziņo, ka darbs „Latviešu valodas mācīšanas metodika” ir sagatavots (turpat, 26. lp.), un 1953. gada 21. janvārī – darbs nodots recenzēšanai (turpat, 56. lp.). Pienāk 1953. gada 15. aprīlis, kad būtu jāapsprīž grāmatas prospekts, tad A. Ozols paziņo, ka saņemts Izglītības ministrijas Skolas inspekcijas darbinieces Bārzdiņas ziņojums. „Biedre Bārzdiņa ziņo, ka ar nākošo mācību gadu vidusskolas programmās nav paredzēta latviešu gramatikas mācīšana. Līdz ar to izvirzās jauna vajadzība – rakstīt latviešu valodas metodiku 7-gadīgām skolām. Tāpēc ar šo ziņojumu 2. jautājumu neapsprīdīsim.” (LVA, 1340. f., 30. apr., 47. l., 96. lp.) A. Ozola vidusskolas metodikas grāmatu noraidīja mēnesi pēc J. Staļina nāves, sākās atkusnis, un politiskais stāvoklis Latvijā kaut cik normalizējās, tomēr no 1966./1968. gada latviešu valodas sistemātiskās gramatikas mācības vietā vidusskolā sāka meklēt citu saturu, bet no sistemātiskas gramatikas vidusskolā atteicās 1971./1972. gadā. Tātad – gan drīz 20 gadu pēc A. Ozola manuskripta noraidīšanas.

A. Ozols metodiku Latvijas Universitātē vairs nedocēja, ar 1953. gada vasaru to sāk darīt Mirdza Briģe.

1949. gada A. Ozola manuskripts „Latviešu valodas mācīšanas metodika” vidusskolām vēl nav bijis gatavs publicēšanai, galīgais manuskripta variants, kāds tas bija 1953. gada aprīlī, nav minēts starp dokumentiem, ko aprakstījusi Daina Zemzare.

Nobeigums

1949. gada A. Ozola manuskripts noderīgs metodikas vēstures pētniecībā. Manuskripta izstrāde, pilnīgošanas gaita ir laikmeta liecinieks mācību metožu un satura maiņai padomju skolā un A. Ozola darba dzīvei, kā arī politiskās situācijas svārstībām 20. gs. 40. un 50. gados. Būtu nepieciešams jauns skatījums uz A. Ozola dzīvi, jāsaprot A. Ozola publicēto un nepublicēto darbu plašāki komentāri vēsturiskās situācijas kontekstā.

Avots

Ozols, Arturs. 1949. *Latviešu valodas mācīšanas metodika*. Pēc prof. P. Afanasjeva. Nepublicēts manuskripts mašīnrakstā. 311 lpp.

Nepublicēti materiāli

1. Loja, Jānis. 1949. J. Misiņa bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu krājums. Arturs Ozols, Rk. 6411, Nr. 160. *Atsauksme*.
2. LVA, 1340. f., 30. apr., 44. l. Latvijas Valsts arhīvs. Latvijas Valsts universitātes Filoloģijas fakultātes *Latviešu valodas katedras sēžu protokoli*, 1949./50. mācību gads.
3. LVA, 1340. f., 30. apr., 46. l. Latvijas Valsts arhīvs. Latvijas Valsts universitātes Filoloģijas fakultātes *Latviešu valodas katedras sēžu protokoli*, 1951./52. mācību gads.
4. LVA, 1340. f., 30. apr., 47. l. Latvijas Valsts arhīvs. Latvijas Valsts universitātes Filoloģijas fakultātes *Latviešu valodas katedras sēžu protokoli*, 1952./53. mācību gads.
5. Ozols, Arturs. 1949a. J. Misiņa bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu krājums. Arturs Ozols Nr. 165. *Iesniegums* Latvijas Valsts universitātes Filoloģijas fakultātes Pedagoģijas katedras vadītājam.
6. Vilāns, Otomārs. 1950. *Atsauksme* par A. Ozola manuskriptu „Latviešu valodas mācīšanas metodika” vidusskolām.

Literatūra

1. Alksnis, Miķelis, Vilāns, Otomārs. 1948. *Latviešu valodas gramatika*. Vidusskolu kurss. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
2. Broka, Jānis. 1933. *Kā mācāma latviešu valoda pamatskolā*. J. Brokas referāti. Rīga: Praktiskās pedagoģijas institūts.
3. Broka, Jānis. 1935. *Latviešu valodas izteiksmes līdzekļi*. Rokas grāmata latviskas izteiksmes kopšanai. Rīga: Praktiskās pedagoģijas institūts.
4. Dēķens, Kārlis. 1919. *Rokas grāmata pedagoģijā*. Rīga: Kultūras Balss.
5. Gaile, Mirdza. 1972. Artura Ozola manuskripts „Latviešu valodas un literatūras metodika”. 8. *Artura Ozola diena. Valodniecība. Folkloristika. Metodika. Zinātniskās konferences tēzes*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes Redakcijas un izdevniecības daļa, 56–57.
6. Jankevics, Alfrēds. 1953. *Latviešu valodas gramatika VIII–XI klasei*. I daļa. A. Jankevica redakcijā. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
7. Jaunzems, Valentīns. 1949. Laiks nodibināt boļševistisku kārtību Latvijas Valsts izdevniecībā. *Padomju Latvijas Boļševiks*, Nr. 7, 55–57.
8. Ķurzens, Mārtiņš. 1901. *Latviešu valodas metodika*; I Rakstu darbi. II Valodas mācība. Rokasgrāmata skolotājiem. Cēsis: J. Ozola drukātava.

9. Mācību programma. 1948. *Latviešu valoda un literatūra*. Vidusskolu programma (no VIII līdz XI klasei). Apstiprinājusi Latvijas PSR Izglītības ministrija. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
10. Ozols, Arturs. 1948. Daži stilistikas vingrinājumi dzimtās valodas stundās. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 3, 87–92.
11. Ozols, Arturs. 1949b. Sintaktiska pieeja locījumu mācībai. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 2, 83–87.
13. Ozols, Arturs. 1949c. Rakstu darbu sistēma V–VII klasei. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 6, 96–101.
14. Ozols, Arturs. 1949d. Rakstu darbu sistēma VIII–XI klasei. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 7, 88–96.
15. Ozols, Arturs. 1967. Raksti valodniecībā. Sastādītāja D. Zemzare. Rīga: Zinātne.
16. Paegle, Dzintra. 1999. Latviešu valodas mācībgrāmatas vēstures jautājumi (1940–1950). *Baltu filoloģija, VIII*. Zinātniskie raksti, 619. sēj. Rīga: Latvijas Universitāte, Filoloģijas fakultāte, Baltu valodu katedra.

Summary

Dzintra Paegle's article "The unpublished manuscript "Latvian language teaching methodology. According to P. Afanasyev" (1949) for secondary schools by A. Ozols" analyzes the content of the unpublished manuscript by Arturs Ozols (1912–1964). It discusses the development of the methodology manuscript, its content and reasons for its non-publication based on the unpublished materials of Latvian State Archives and J. Misiņš Library Rare books and manuscripts collection, as well as publications on A. Ozols.

In Soviet times during the post-war period the legacy and political experience of the Soviet methodologists had to be implemented in schools. A. Ozols translated P. Afanasyev's methodology of the Russian language teaching or secondary schools ("Методика русского языка в средней школе. Учебник для педагогических и учительских институтов.") (Moscow, 1947). He localized it and supplemented it with the methodology of Latvian orthography and written works. A. Ozols tried to retain the historical description of Latvian language in the high school systematic language teaching; he recommended supplementing phonetics with sound pronunciation schemes; inflection was included into syntax; and syntax was supplemented with syntactic communication and sentence schemes. A. Ozols introduced orthogram principle into the teaching of orthography and developed principles for the system of written works.

While preparing the manuscript, A. Ozols was forced to supplement the manuscript with J. Stalin's theses on the language and Soviet linguist Jānis Loja's recommendations on how to eradicate "bourgeois nationalism" in linguistics. The manuscript of 1949 was not completed, it was modified, but as the Ministry of Education decided not to include the Latvian language teaching in high school curriculum in the 1953/1954 academic year, A. Ozols' Latvian language methodology for high schools was no longer needed.

Literārās valodas un literārās normas izpratne Artura Ozola pētījumos

Conceptions of Standard Language and Standard Norm in Arturs Ozols's Publications

Inta Urbanoviča

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: inta.urbanovica@lu.lv

Artura Ozola pētījumi ir nozīmīgs valodniecības vēstures materiāls, kas atspoguļo Eiropas strukturālisma ideju iestrādi un nostiprināšanos latviešu valodniecībā. Vērtīgs ir viņa devums valodas kultūras kā patstāvīgas nozares izveidē, jo viņš ir veicinājis vairāku šīs nozares teorētisko jautājumu izstrādi atbilstoši tā laika aktuālajām Eiropas valodniecības tendencēm. 20. gs. pirmajā pusē valodas kultūras jautājumi lielākoties tika risināti no prakses viedokļa, savukārt A. Ozols norādīja, ka ir nepieciešams aktīvāk nodarboties ar teorētiskiem valodniecības jautājumiem, kam piemīt vispārīguma raksturs un kas var nodrošināt zinātnisko pēctecību pētniecībā, un to viņš aktīvi īstenojis savā darbībā.

A. Ozols savos darbos ir nostiprinājis terminu *literārā valoda*. Šajā rakstā ir pievērsta uzmanība tām literārās valodas pazīmēm, kuras apraksta A. Ozols un kuras mūsdienās ir kļuvušas par šī termina definīcijas sastāvdaļu. Raksturodams literārās valodas īpatnības, viņš ir pievērsies vēl vienam ļoti svarīgam valodas kultūras teorijas jautājumam – literārajai normai un normas kodificēšanas procesam. Rakstā ir aplūkotas arī svarīgākās atziņas, ko par literāro normu ir rakstījis A. Ozols.

Atslēgvārdi: Arturs Ozols, literārā norma, literārā valoda, literārās valodas pazīmes, strukturālā valodniecība, valodas sistēma.

Latviešu valodniecības vēsturē Arturs Ozols ir uzskatāms par vienu no nozīmīgākajiem 20. gs. latviešu valodniekiem, kurš ir aktualizējis valodas kā sistēmas izpratni un kura darbos ir iestrādātas laikmetam atbilstošas strukturālisma idejas. Viņš ir izmantojis strukturālas metodes valodas materiāla analizē, kā arī risinājis teorētiskus jautājumus par valodas strukturālo dabu. Viņa pētījumi ir vērtīgs zinātniskais mantojums vairākās valodniecības apakšnozarēs, kā arī drošs teorētiskais pamats jaunu apakšnozaru izstrādē.

A. Ozols tiek uzskatīts par latviešu literārās valodas vēstures kā patstāvīgas latviešu valodniecības nozares dibinātāju un izveidotāju (Kārklīšs 1967, 47), jo

viņš pirmais ir definējis šīs nozares mērķus un svarīgākos terminus, piedāvājis vēsturiski pamatotu izpētes objekta periodizāciju un norobežojis to no citām valodniecības nozarēm (sk. Ozols 1967f). Iztirzājot latviešu literārās valodas vēstures problemātiku, A. Ozols ir pievērsies arī valodas kultūras jautājumiem, formulējot un zinātniski pamatojot vairākas būtiskas teorētiskās atziņas, veicinot valodas kultūras kā valodniecības apakšnozares attīstību latviešu valodniecībā.

A. Ozols sāk aktīvi darboties latviešu valodniecībā 20. gs. 40. gados, un savās pirmajās publikācijās viņš pievēršas aktuāliem valodas prakses jautājumiem, piemēram, apraksta homonīmijas un sinonīmijas attieksmes (sk. Ozols 1940), risina svešvārdu rakstības jautājumus (sk. Ozols 1940a; Ozols 1941). Jūlijs Kārklīņš par A. Ozola zinātnisko darbību norāda, ka jau viņa pirmajos darbos manāma novatoriska pieeja valodas jautājumiem, jo valodas kultūras (tai skaitā arī pareizrakstības) jautājumi risināmi atbilstoši valodas strukturālajai izpratnei, ievērojot izmaiņas un attīstību pašā valodas sistēmā (Kārklīņš 1967, 41; Kārklīņš, Blinkena 1982, 47). Savos pirmajos darbos A. Ozols risina konkrētus valodas prakses jautājumus, kas tajā laikā ir aktuāli latviešu valodas attīstības kontekstā.

Turpmākie pētījumi un publikācijas, kas ir veltīti valodas kultūras jautājumiem, tapuši galvenokārt 20. gs. 50.–60. gados, un tie vairāk ir vērsti uz dažādu teorētisko jautājumu apceri. Pats autors 1952. gadā publicētajā rakstā „Dažas mūsdienu latviešu literārās valodas pētīšanas problēmas” norāda, ka „latviešu valodnieki līdz šim nav pietiekamā mērā nodarbojušies ar teorētiskiem valodniecības jautājumiem, kam piemīt vispārīgumu raksturs, nav izvirzījuši šai sakarā svarīgākās problēmas, nav sekmējuši attiecīgu jautājumu pētīšanu, jo nav pacēluši tos sabiedrības uzmanības plāksnē un līdz ar to nav piesaistījuši jaunus spēkus jauno jautājumu risināšanā” (Ozols 1967a, 104–105).

Strukturālisms kā 20. gs. Eiropas valodniecības virziens A. Ozola darbos atspoguļojas dažādos aspektos: pirmkārt, A. Ozols izmanto strukturālo pieeju savos pētījumos; otrkārt, viņš apraksta un popularizē tajā laikā pazīstamo strukturālās lingvistikas teorētiku atziņas; treškārt, A. Ozols rada jaunas, ar strukturālismu saistītas nostādnes latviešu valodniecībā.

Strukturāla pieeja valodas materiāla analizē ir vērojama daudzos A. Ozola pētījumos, un tās pamatā ir izpratne par valodas elementiem kā strukturētu veselumu. Rakstā „Daži latviešu valodas struktūras jautājumi” viņš norāda: „Valodas struktūra ir valodas parādību sistēmu savstarpīga nosacītība: vienotība un dinamika (resp. funkcionāla sakarība)”¹ (Ozols 1967c, 344) A. Ozols salīdzina valodas struktūru ar cilvēka organismu, kā arī nosauc svarīgākās valodas apakšsistēmas: „Kā zināms, cilvēkam kā organismam ir noteikta struktūra, kas veidojas no dažādu sistēmu savijuma un mijiedarbības: no asinsvadu sistēmas, nervu sistēmas, elpošanas un barošanās sistēmas, muskulatūras, kaulu

¹ Te un turpmāk rakstā izmantotajos A. Ozola darbu citātos nav atspoguļots oriģinālais teksta izcēlums.

sistēmas jeb skeleta utt. Šo sistēmu strukturālā vienotība dod iespēju organismam funkcionēt. [...] Līdzīgi ir valodā. Tanī atbilstoši attiecīgām valodas parādībām pastāv dažādas sistēmas: fonētika jeb valodas skanējuma sistēma, grafika un ortogrāfija jeb valodas rakstījuma sistēma, leksika jeb valodas vārdu krājuma sistēma, frazeoloģija jeb valodas stabilo izteicienu sistēma, morfoloģija jeb vārdu formu sistēma, sintakse jeb vārdu savienojumu resp. teicienu un teikumu sistēma, stilistika jeb valodas semantisko vienību funkcionēšanas sistēma un eventuali vēl arī kādas citas, mazāk izpētītas vai apjaustas sistēmas.” (Ozols 1967c, 343–344) Spilgtāk strukturālas pieejas izmantošana ir vērojama A. Ozola rakstos, kas veltīti sintakses jautājumiem, jo tajos viņš lieto tajā laikā novatoriskas strukturālās sintakses metodes. Arī viņa apjomīgais pētījums „Latviešu tautasdziesmu valoda” (sk. Ozols 1993), kas pirmo reizi publicēts 1961. gadā, ir labs apliecinājums valodnieka strukturālajai pieejai valodas materiāla analīzē.

Aplūkojot A. Ozola devumu tā laika aktuālo strukturālisma ideju popularizēšanā, kā spilgtu piemēru var minēt vienu no pēdējiem A. Ozola referātiem „Par dažiem jauniem zinātnes atzinumiem valodniecības jautājumos”, kas tika nolasīts 1963. gadā, bet publicēts pēc viņa nāves 1965. gadā (sk. Ozols 1967e). Šajā referātā A. Ozols konseptīvi raksturo strukturālisma virzienu, atsaucoties uz tajā laikā populāriem šī virziena pārstāvjiem, piemēram, Ferdinandu de Sosīru (*Ferdinand de Saussure*), Luiju Jelmslevu (*Louis Hjelmslev*), Zeligu Herisu (*Zellig Harris*), Noamu Čomski (*Noam Chomsky*), Romanu Jakobsonu (*Roman Jakobson*) u. c. (sk. Ozols 1967e). Vēl šajā referātā tiek piedāvāts neliels ieskats tajā laikā aktuālajā Euženio Košeriu² (*Eugenio Coşeriu*) darbā *Sincronía, diacronía e historia* („Sinhronija, diahronija un vēsture”) (Coşeriu 1958), kurā A. Ozolu ir saistījuši vairāki nozīmīgi valodas teorijas aspekti, piemēram, sinhroniskā un diahroniskā aspekta vienotība valodas izpētē, valodas sistēmas atvērtā, t. i., mainīgā, daba, valodas normēšanas saistība ar runātāju vajadzībām (sk. Ozols 1967e, 502–504). Šis pārskats bija vērtīgs devums tā laika latviešu valodniecības kontekstā, jo palīdzēja apkopot un sistematizēt pasaulē pazīstamu teorētisku atzinumus par valodu, tās struktūru un saikni ar sabiedrību, kā arī deva iespēju jaunažiem zinātniekiem detalizēti pievērsties noteiktām strukturālisma idejām.

Aprakstīdams un popularizēdams strukturālisma idejas, kā arī izmantojams strukturālo pieeju valodas izpētē, A. Ozols ir radījis jaunus attīstības virzienus latviešu valodniecībā. Kā jau tika minēts, A. Ozols ir licis pamatus latviešu literārās valodas vēstures pētniecībai, kā arī veicinājis valodas kultūras teorētisko pamatu izstrādi. Nozīmīgi ir viņa pētījumi latviešu sintaksē, vērtīgs ir viņa devums latviešu ortogrāfijā, leksikogrāfijā, frazeoloģijā un stilistikā, tāpat redzamu ieguldījumu viņš ir atstājis latviešu valodnieciskās terminoloģijas attīstībā. Visās valodniecības nozarēs, kam pievērsies A. Ozols, viņš vienmēr

² Latviešu valodnieku darbos uzvārds tiek atveidots arī kā *Koseriu*.

bijis ne tikai empīriķis, dažādu valodas faktu vācējs un sistematizētājs, bet arī radošs teorētiķis, drošs jaunu ceļu lauzējs un meklētājs (Kārklīņš 1967, 59). Turpmāk rakstā pievērsta uzmanība jautājumam, kas ir aktuāls valodas kultūras teorijā un ko savos darbos bieži piemin A. Ozols, – **latviešu literārās valodas** izpratnei.

Eiropā jēdziens *literārā valoda* aktualizējas 20. gs. 30. gados līdz ar funkcionālās valodniecības attīstību, par kuras pamatlicējiem uzskatāmi Prāgas lingvistiskās skolas dibinātāji (par to plašāk sk. Urbanoviča 2009). Jautājums par vienu nacionālās valodas paveidu, kas varētu nodrošināt nācijas kopvalodas funkcijas, tiek risināts, pamatojoties uz tā laika sociālajām un politiski ekonomiskajām vajadzībām. Šī jēdziena apzīmēšanai izmantoti dažādi termini, piemēram, *rakstu valoda*, *literārā valoda*, *literatūras valoda*, *normētā valoda*, *standardvaloda* u. c. (par to sk., piemēram, Едличка 1988, 59; Strelēvica-Ošiņa 2011, 34–50). Arī latviešu valodniecībā 20. gs. pirmajā pusē šī jēdziena apzīmēšanai nav viena termina, tāpēc valodnieciskajā literatūrā normēto valodas paveidu dēvē dažādi, piemēram, *rakstu valoda* (Endzelīns, Mīlenbahs 1925, 5), *literāriskā valoda* (Blese 1930, 59). A. Ozols nostiprina terminu *literārā valoda*, definēdams un pamatodams atšķirību no citiem līdz tam sinonīmiski lietotiem terminiem, kā arī ieviešdams šo terminu augstākās akadēmiskās mācību iestādes vidē.

Literārās valodas izpratne

1950. gadā A. Ozols uzņemas Latvijas Valsts universitātes Latviešu valodas katedras vadību, un dažu gadu laikā viņa vadībā tiek izstrādāti vairāki jauni kursi, kas iekļauti filoloģijas studiju programmā. Viens no šādiem kursiem ir „Latviešu literārās valodas vēsture”, kurā, kā norāda A. Ozols, „iztirzāta latviešu literārās valodas cilmes problēma un apgaismots literārās valodas konkrētais attīstības process sakarā ar tautas vēsturi un valodas attīstības iekšējiem likumiem” (Ozols 1967f, 508). Šajā kursā A. Ozols pievēršas latviešu literārās valodas izpētei gan sinhroniskā, gan diahroniskā aspektā. Svarīgākās atziņas, kas kļūst par nozīmīgu devumu latviešu literārās valodas izpratnē un valodas kultūras kā zinātnes nozares attīstībā, ir atrodamas vairākos A. Ozola rakstos:

- 1) „Dažas mūsdienu latviešu literārās valodas pētīšanas metodes” (Ozols 1967a), kurā aprakstīts literārās valodas cilmes un avotu jautājums, kā arī literārās valodas pazīmes;
- 2) „Par latviešu literārās valodas pareizrūnas normām” (Ozols 1967b), kurā skaidrota literārās normas izpratne;
- 3) „Latviešu rakstu valodas un literārās valodas vēstures pētīšanas metodes un sistēma” (Ozols 1967d) un
- 4) „Par dažiem jauniem zinātnes atzinumiem valodniecības jautājumos” (Ozols 1967e), kuros aplūkotas vairākas strukturālisma idejas valodas kultūras aspektā.

Latviešu literārās valodas izpratnē, pēc A. Ozola domām, vispirms ir jārisina cilmes jautājums, un to viņš vairākkārt piemin savos pētījumos (sk. Ozols 1967a, 105; Ozols 1967e, 454; Ozols 1967f, 510; Ozols 1993, 7). Hronoloģiski pirmajā rakstā par latviešu literāro valodu A. Ozols norāda: „Latviešu literārās valodas vēsturē principiāli svarīga ir latviešu literārās valodas cilmes problēmas nostādne. Šī nostādne atkarīga no tā, kā tiek saprasts pats literārās valodas jēdziens un kā tiek atrisināts jautājums par literārās valodas un rakstu valodas attieksmēm.” (Ozols 1967a, 105) Savos pētījumos viņš argumentēti pamato, ka latviešu literārās valodas sākums ir meklējams folkloras (īpaši tautasdziesmu) valodā, dzīvajā tautas sarunvalodā ar tās dažādažān izloksnēm, kā arī ar zināmām atrunām agrākajā rakstu valodā (Ozols 1993, 10). Mēģinot atbildēt uz jautājumu, cik tālā senatnē meklējama literārās valodas sākotne, A. Ozols norāda, ka runāt par latviešu literāro valodu var kopš 9.–10. gs.: „Praktiski, šķiet, runāt par latviešu literāro valodu pirms agrā feodālisma laikiem resp. pirms 9. vai 10. gs. nav iespējams, jo nav saglabājušies valodas materiāli, kas attiektos uz agrāku laiku. Problemātiski kā literārās valodas vēstures materiāli jau ir arī tie folkloras sacerējumi, kas atspoguļo to pašu agro feodālismu, sākot ar 9. gs. Lieta tā, ka atspoguļojums var attiekties gan uz tik agriem laikiem, bet valoda, kādā atspoguļojums ietērpts resp. saglabāts, var būt vēlāku laiku veidojums.” (Ozols 1967a, 109)

Iztirzājot latviešu literārās valodas cilmes specifiku, A. Ozols apraksta arī svarīgākās literārās valodas pazīmes. Kā pirmo pazīmi A. Ozols min atziņu, ka **literārā valoda ir tautas valoda** (Ozols 1967a, 106), proti, latviešu literārās valodas pamats ir meklējams latviešu tautas valodā, kas specifisku vēsturisku apstākļu dēļ līdz 19. gs. vidum pastāvējusi galvenokārt dialektos un folkloras materiālos, jo rakstītus tekstus kopš 16. gs. veidojuši autori, kam latviešu valoda nav bijusi dzimtā valoda. A. Ozols norāda: „[...] vācu autoru raksti latviešu valodā, par cik tanīs neizpaužas latviešu valodas meistarība, tieši pretēji, par cik tanīs izpaužas latviešu valodas kropļošana, nav atzīstami par rakstiem literārā valodā, bet gan drīzāk par rakstiem savdabīgā feodālo kungu žargonā, kuru tie lietoja satiksmē ar latviešiem.” (Ozols 1967a, 106) Tādējādi autors pauž viedokli, ka par literārās valodas pamatu uzskatāms tas valodas materiālu mantojums, ko ir radījuši latviešu kā dzimtās valodas lietotāji.

Uzsverot, ka literārā valoda ir tautas valoda, tiek akcentēts **literārās valodas nacionālais raksturs**. A. Ozols norāda, ka literārās valodas uzdevums ir uzturēt saziņu starp dažādu dialektu pārstāvjiem: „Tādā nozīmē literārā valoda ir kādas tautas valodas meistarību kopīgā valoda, kuru lietojot tie izvairās no sava dialekta vai izloksnes savdabīgām formām par labu valodnieciski visvairāk apzināti normētam dialektam.” (Ozols 1967a, 108)

Vēl viena pazīme, ko savos darbos min A. Ozols, ir **literārās valodas rakstu forma**, jo „[...] literārā valoda parasti saistās ar rakstu valodu” (Ozols 1967a, 107). Arī šai ziņā latviešu literārās valodas vēsturē ir vērojama vēsturiski nosacīta specifika, jo mūsu rakstu pieminekļus līdz 19. gs. vidum

galvenokārt rada autori, kam latviešu valoda nav dzimtā valoda, līdz ar to, pēc A. Ozola domām, šos tekstus nevar uzskatīt par latviešu literārās valodas avotu. Viņš norāda, ka par latviešu literāro un rakstu valodu kā par sinonīmiem var runāt tikai kopš 19. gs. vidus. „Kamēr latviešu literārā valoda kā latviešu valodas meistarū valoda tad veidojas un attīstās folklorā uz dažādu dialektu pamata, tikmēr rakstu valoda 16., 17., 18. gs. un 19. gs. pirmās puses rakstu pieminekļos, kropļodama latvisko izteiksmi, nostabilizējas uz vidus dialekta pamatiem. Vēlāk veidojas latviešu rakstu valodas nozare arī uz augšzemnieku dialekta pamatiem. Feodālisma laiku latviešu literārā valoda tādā kārtā eksistē kā dialekta literārā valoda, bet rakstu valoda kā funkcionāli specificēta valoda. Tas ir, tai ir zināmas atsevišķas ierobežotas funkcijas, galvenokārt vācu mācītāju profesionālo vajadzību apmierināšanai latviešu draudzēs. [...] Tikai buržuāziski nacionālās konsolidācijas laikā zūd nesaderība starp latviešu literāro un funkcionāli specificēto latviešu rakstu valodu. Tad latviešu nacionālā valoda tieši raksturojama ar to, ka literārā un rakstu valoda saplūst uz vidus dialekta pamatiem.” (Ozols 1967a, 107)

Viena no svarīgākajām literārās valodas pazīmēm ir tās normēšana – **literārā valoda ir apzināti normēta valoda**: „[...] literārās valodas izveide un attīstība parasti saistās ar valodas teorētisku izpēti, ar gramatikas likumu apzinātu konstatēšanu un literārās valodas normu noteikšanu.” (Ozols 1967a, 108) Valodas normēšanas jautājumam A. Ozols ir pievērsies gan no teorētiskā, gan no praktiskā viedokļa. Jau vienā no savām agrīnajām publikācijām A. Ozols mēģina risināt ļoti aktuālu ortogrāfijas jautājumu par svešvārdu atveides principiem latviešu valodā. Darbojoties ar valodas prakses jautājumiem, viņš centās īstenot valodas sistēmisko izpratni, jo, pēc A. Ozola domām, normētai valodai ir jāatspoguļo valodas kā sistēmas attīstība. A. Ozols, izpradzams literāro valodu kā vēsturisku kategoriju, atzina par likumsakarīgu tās attīstību un līdz ar to arī normu pārmaiņas, kas īstenojas valodas variantu eksistencē (Kārklīņš, Blinkena 1982, 49).

Iztirzādams latviešu literārās valodas vēstures jautājumus, A. Ozols vairākkārt akcentē, ka galvenie **literārās valodas radītāji, kopēji un apstrādātāji ir valodas meistari**. No vēsturiskā viedokļa sākotnējie valodas meistari ir folkloras teicēji un tautas mutvārdu daiļrades autori, tomēr „[...] folkloras materiāli [...] nav pietiekams avots mūsdienu latviešu literārās valodas raksturošanai, lai gan šie materiāli vēsturiskās attīstības gaitā ir mūsdienu literārās valodas pamatā” (Ozols 1967a, 109). Kopš 19. gs. otrās puses par valodas meistariem var dēvēt arī skolotājus, kultūras darbiniekus, zinātniekus u. tml.: „Latviešu rakstu valoda par literāru kļūst tikai kapitālisma apstākļos. Tad parādās arī jauni valodas meistari, kas vairs nav tikai daiļdarbu autori resp. folkloras teicēji vien, bet ir arī publicisti vai zinātnieki, kā, piemēram, Kronvalda Atis u. c.” (Ozols 1967a, 107) Turpinājumā A. Ozols norāda, ka no mūsdienu viedokļa par valodas meistariem būtu uzskatāmi aktīvi darbinieki, kas ir saistīti ar valodas kopšanas procesu: „Mūsdienu literārās valodas specifika meklējama

mūsu tautas kultūras darbinieku lietotajā normētajā latviešu valodā, šo darbinieku runā un rakstos – latviešu valodas un literatūras skolotāju un mācībspēku, skatuves mākslinieku un rakstnieku, kā arī dažādo tulkotāju runā un rakstos.” (Ozols 1967a, 110) Turpmāk citu valodnieku darbos vārdu savienojums *valodas meistari* bieži tiek izmantots literārās valodas raksturošanā (sk. piemēram, Freimane 1993, 16; Rozenbergs 1995, 68; Strelēvica-Ošiņa 2011, 116–127), turklāt tas ir iekļauts arī termina *literārā valoda* definējumā (sk. Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca 2007, 221).

Savos rakstos A. Ozols ir pievērsies arī jautājumam par **literārās valodas polifunkcionalitāti**, jo literārās valodas uzdevums ir nodrošināt dažādu runātāju dažādas vajadzības. „Mūsdienu latviešu literārā valoda tāpat kā jebkura cita laika latviešu literārā valoda tās atsevišķu darbinieku runā un rakstos nav vienveidīga, bet, būdama saistīta ar valodas praksi, pauž gan atsevišķu izlokšņu īpatnības, gan atsevišķu runātāju un rakstītāju stilu, gan nenormētās sarunvalodas ietekmi.” (Ozols 1967a, 110) Jautājumu par valodas stila izpratni un klasifikācijas problemātiku A. Ozols ir risinājis savā darbā „Latviešu tautasdziesmu valoda”. Viņš skaidro stila jēdzienu, atsaucoties uz Viktora Vinogradova (*Виктор Виноградов*) pētījumiem, kā arī raksturo latviešu stilistikas attīstības specifiku, jo, pēc A. Ozola domām, latviešu literārās valodas vēsturē līdz 19. gs. vidum iespējams izšķirt valodas stilus pēc folkloras sacerējumu žanriem (sk. Ozols 1993, 23). A. Ozols ir arī norādījis, ka nevar jaukt terminus *literārā valoda* un *daiļliteratūras valoda*. „Ne visa daiļliteratūras valoda ir literārā valoda. Atzīstot par literāro valodu valodas meistaruru izkopto un apstrādāto valodu, daiļdarbos jānošķir tā sauktā autora valoda no tēlu valodas, kurā var izpausties atkāpe no literārās valodas normām tēlu raksturošanas labā. Tēlu valodā tādā kārtā var būt sava vieta arī žargonam, izlokšņu formām, īpatam valodas stilam u. tml. parādībām, kas nav ņemamas vērā, raksturojot nacionālās literārās valodas attīstību.” (Ozols 1967a, 107–108)

A. Ozola atziņas par latviešu literārās valodas pazīmēm un attīstības specifiku savos darbos iestrādāja un turpināja pilnveidot arī nākamās paaudzes valodnieki, tā nostiprinādami šī termina izpratni. Mūsdienās šīs pazīmes ir literārās valodas pamats. Ja aplūko literārās valodas definīciju, kas ir iekļauta 2007. gadā publicētajā „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā”, var konstatēt, ka visas iepriekš minētās pazīmes ir fiksētas termina *literārā valoda* definīcijā: „Literārā valoda – visai **tautai**³ **kopīgs polifunkcionāls** paveids, kas **pamatojas tautas valodā**, ir sabiedriski atzīts un ko runas un **rakstu formā** apzināti **izkopj un veido valodas meistari** un **normē** valodas speciālisti. Literārā valoda **nodrošina sazināšanos** starp dažādu dialektu runātājiem, tai ir galvenā loma oficiālajā lietojumā un saskarē ar citām valodām.” (Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca 2007, 221)

³ Definīcijas citējumā izmantots raksta autore izcēlums.

Literārās normas izpratne

Literārās valodas izpratne nav iespējama bez literārās normas raksturojuma, tāpēc A. Ozola darbos ir atrodamas daudzas atziņas gan par literārās normas īpatnībām, gan arī par literārās normas kodificēšanas jautājumiem. Viņš ir pievērsies literārās normas izpratnei, risinājis jautājumu par literārās normas un ūzusa attieksmēm, kā arī aplūkojis literārās normas kodificēšanas procesa vēsturisko mainīgumu un subjektīvo raksturu. Par **literārās normas izpratni** A. Ozols raksta: „Valodas attīstības un valodas attīstības tendenču pētīšana kā aktuālu izvirza jautājumu par literārās valodas normām. Valodas normas, kā zināms, ir pareizrakstības un pareizrunas prasības, kas dibinātas uz kādas valodas gramatikas un fonētikas likumiem saskaņā ar valodas praksi un kas jāievēro visiem kultūras darbiniekiem, kuri lieto valodu kā sazināšanās līdzekli, kā nacionālās kultūras formu. Literārās valodas normas tādā kārtā ir tie valodas attīstības iekšējie likumi, pēc kuriem valoda attīstās apzināti – pakļauta literārās valodas normu devēju sankcijai.” (Ozols 1967b, 113)

Arī aprakstīdams literāro normu, A. Ozols akcentē valodas sistēmas izpratni – **literārā norma atspoguļo valodas iekšējos, resp., sistēmiskos, likumus**, kas ir objektīvi un laika gaitā izsecināti no valodas ūzusa. „Galvenās mūsdienu latviešu literārās valodas pētīšanas problēmas saistās ar valodas attīstības iekšējo likumu detalizētu noskaidrošanu valodas pamata, tās specifiskās būtības – valodas gramatiskās uzbūves un tās vārdu pamatfonda – virzienā. [...] Šādu pētījumu rezultātā iegūtos datus salīdzinot ar agrāko laiku latviešu valodas kā tautības valodas faktiem, kas sistematizēti un apgaismoti pašreizējās latviešu valodas gramatikās, gūsim konkrētu priekšstatu par to, kur un kas mūsu valodā mainījies. Tieši šais maiņas gadījumos izpaustā likumsakarība tad arī būs valodas attīstības iekšējā likumā.” (Ozols 1967a, 111) Sistematizējot un aprakstot mūsdienu valodai raksturīgās literārās normas, ir iespējams fiksēt pašreiz aktuālo literārās valodas stāvokli. Kā norāda A. Ozols, **literārā norma ir mainīga parādība**, un tās izpratnē uzmanība pievēršama ne tikai stabilām, automatizētām literārās valodas izpausmēm, bet jo īpaši atkāpēm no literārās normas, jo valodas attīstība vislabāk atklājas tajos gadījumos, kad ir vērojamas atkāpes no normas: „Valodas attīstības iekšējie likumi dzīvajā valodā visspilgtāk parādās valodas elementu svārstību gadījumos.” (Ozols 1967b, 121) A. Ozols atbalsta E. Košeriū ideju, ka valoda ir atvērta sistēma, kas nekad nav pabeigta, kamēr vien valoda ir dzīva; paralēli esošajai sistēmai, ko balsta valodas normas, pastāv jaunas sistēmas elementi, ko valodas normas nav vēl akceptējušas, un šai paralēlismā izpaužas valodas vēsturiskais dzīvīgums, proti, maiņa (Ozols 1967e, 502).

Savos darbos A. Ozols norāda uz **literārās normas vēsturisko nosacītību**, proti, literārās normas attīstība ir cieši saistīta ar vēsturiskiem apstākļiem, jo gan aktuālā ekonomiskā, gan politiskā, gan sociālā, gan reliģiskā u. tml. situācija tiešā veidā ietekmē literārās valodas un līdz ar to arī kodificētās normas attīstību. „Un par tik, par cik izdotos parādīt šo maiņu sakarību ar sabiedrības, tautas vēsturi, kas mums kā jaunāko laiku vēsture ir samērā plaši un

vispusīgi pazīstama, būs zināmos gadījumos iespējams konstatēt valodas attīstības iekšējo likumu saistību ar sabiedrības tautas vēsturi. Citādi mums dažkārt šodien šķiet, ka valodas attīstības iekšējā likumība ir kaut kas tāds, kas brīvs no sabiedrības, tautas vēstures ietekmes.” (Ozols 1967a, 111)

Kaut arī A. Ozols pilnībā atbalsta literārās normas nepieciešamību, tomēr viņš norāda arī uz **literārās normas subjektīvo raksturu**: „Literārās valodas normas nevar uzlūkot tikai par tādām, kurām būtu juridisks spēks, ne arī par tādām, kas izteiktu tikai valodas attīstības un stāvokļa objektīvos likumus. Literārās valodas normas, būdamas bez juridiska spēka un balstīdamās uz valodas attīstības un stāvokļa objektīvajiem likumiem, nav tomēr brīvas no šo normu izvirzītāju subjektīvās pieejas valodas jautājumiem.” (Ozols 1967b, 114)

Turpinādams attīstīt domu par normas subjektīvu, A. Ozols pievēršas **literārās normas un ūsusa attieksmēm**: „Subjektīvisms sāk parādīties, tiklīdz jānoskaidro jautājums, ciktāl ir pieļaujama literārās valodas nesaderība ar „neapstrādātās” valodas izpausmes formām un kad jāvērsās pret runātāju un rakstītāju valodas praksi kā valodas kropļošanu. Tas ir jautājums par to, kad jāgroza šo runātāju un rakstītāju valodas prakse, nodarbojoties ar tā saucamo literārās valodas kultūru, un kad jāgroza zināmas literārās valodas normas, sankcionējot dažus runātāju un rakstītāju valodas prakses elementus. Tā jau būs nodarbošanās ar tā saucamo literārās valodas normu revidēšanu, precizēšanu.” (Ozols 1967b, 116–117) Jautājums par literārās normas un ūsusa attieksmēm ir sarežģīts, un par to ir daudz diskutēts. A. Ozols kā strukturālisma pārstāvis atbalsta literārās normas attīstības un pilnveides ideju, jo literārā norma palīdz uzturēt valodas sistēmisko pamatu, tomēr viņš aicina kodifikācijas procesu vērtēt kritiski, meklējot līdzsvaru starp proponēto valodas sistēmu un runātāju komunikatīvajām vajadzībām. Šī iemesla dēļ ir svarīgi nošķirt tās literārās valodas parādības, kuras var dēvēt par tipiskām, resp., nacionālajai normētajai valodai raksturīgām parādībām, no tām, kam ir masveida raksturs, bet ko nevar uzskatīt par valodas sistēmas daļu. „Viens no svarīgākajiem teorētiskajiem jautājumiem, kura atrisināšanai jāpalīdz normu izvirzē, ir jautājums par masveidīgo un tipisko valodā, par masveidīgā un tipiskā attieksmēm. Masveidīgais – tas, kas plaši izplatīts, tautas masās lietojams. [...] Tipiskais valodā ir viss valodas attīstības iekšējiem likumiem atbilstošais. Tikai šādā nozīmē tipiskais valodā ir kultivējams un attiecīgi izvirzāms par normu.” (Ozols 1967b, 119–120)

Savos darbos A. Ozols ir atstājis vērtīgu padomu nākamās paaudzes valodas kultūras kopējiem un literāro normu izstrādātājiem, norādīdams, ka **literārā norma ir atkarīga no runātāja mērķtiecības**: „Inovāciju valodā nenosaka vis kādi ārēji apstākļi, bet runātāja mērķtiecība.” (Ozols 1967e, 503) Lai varētu lietderīgi attīstīt literāro valodu un tās normēšanas procesu, ir jāņem vērā gan sabiedrības aktuālās vajadzības, gan arī laikmeta ekstralingvistiskie faktori, citādi gan literārā valoda, gan tās normas kļūst par formālu pašmērķi, kas ļauj apmierināt valodas normu izstrādātāju un popularizētāju godkāri.

Secinājumi

1. A. Ozols ir pirmais strukturālisma teorētiķis latviešu valodniecībā, un viņa idejas ir kļuvušas par vairāku valodniecības apakšnozaru teorētisko pamatu. Strukturālisms A. Ozola darbos atspoguļojas dažādos aspektos: pirmkārt, strukturālo metožu izmantošanā, otrkārt, strukturālisma teorētiķu ideju popularizēšanā, treškārt, jaunu, ar strukturālismu saistītu nostādņu ieviešanā.
2. A. Ozols ir veicinājis valodas kultūras kā valodniecības apakšnozares attīstību latviešu valodniecībā, jo viņš ir formulējis un zinātniski pamatojis vairākas svarīgas valodas kultūras teorijas atziņas.
3. A. Ozols ir nostiprinājis terminu *literārā valoda* latviešu zinātnē, kā arī aprakstījis visas svarīgākās literārās valodas pazīmes, kas mūsdienās ir fikšētas latviešu terminoloģijā. Viņš ir pievērsies arī jautājumam par literāro normu, akcentējot tās vēsturisko mainīgumu, subjektivitāti un saistību ar runātāja mērķniecību.

Avoti

1. Ozols, Arturs. 1940. Par latviešu valodas izkopšanu. *Jaunais Komunārs*, Nr. 83, 22.11.1940., 6.
2. Ozols, Arturs. 1940a. Kļūdas un grūtības svešvārdu rakstībā. *Jaunais Komunārs*, Nr. 111, 25.12.1940., 7.
3. Ozols, Arturs. 1941. Par valodas kultūru. *Jaunais Komunārs*, Nr. 62, 12.03.1941., 3.
4. Ozols, Arturs. 1967a. Dažas mūsdienu latviešu literārās valodas pētišanas metodes. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 103–112.
5. Ozols, Arturs. 1967b. Par latviešu literārās valodas pareizrunas normām. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 113–143.
6. Ozols, Arturs. 1967c. Daži latviešu valodas struktūras jautājumi. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 343–350.
7. Ozols, Arturs. 1967d. Latviešu rakstu valodas un literārās valodas vēstures pētišanas metodes un sistēma. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 453–460.
8. Ozols, Arturs. 1967e. Par dažiem jauniem zinātnes atzinumiem valodniecības jautājumos. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 497–507.
9. Ozols, Arturs. 1967f. Latviešu literārās valodas vēsture (programma). *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 508–516.
10. Ozols, Arturs. 1993. *Latviešu tautsdziesmu valoda*. 2. labotais izd. Rīga: Zvaigzne.

Literatūra

1. Blese, Ernests. 1930. Latviešu valodas attīstības posmi. *Latvieši. I. daļa*. Rīga: Valters un Rapa, 54–60.
2. Coşeriu, Eugenio. 1958. *Sincronía, diacronía e historia. El problema del cambio lingüístico*. Montevideo.
3. Едличка, А. 1988. Литературный язык в современной коммуникации. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва: Прогресс, 54–62.
4. Endzelīns, Jānis, Milēnbahs Kārlis. 1925. *Latviešu gramatika*. 3. iesp. Rīga: Valtera un Rapas akc. sab. izdevums.

5. Freimane, Inta. 1993. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
6. Kārklīņš, Jūlijs. 1967. Artura Ozola darbi valodniecībā. Ozols, Arturs. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 35–102.
7. Kārklīņš, Jūlijs, Blinkena, Aina. 1982. A. Ozola devums latviešu valodas kultūras teorijai un praksei. *Latviešu valodas kultūras jautājumi. 18. laidieni*. Rīga: Avots, 47–51.
8. Rozenbergs, Jānis. 1995. *Latviešu valodas stilistika*. Rīga: Zvaigzne ABC.
9. Strelēvica-Ošiņa, Dace. 2011. *Kāpēc mēs gribam, lai valoda ir pareiza? Ieskats preskriptīvisma vēsturē, teorijā un praksē*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
10. Urbanoviča, Inta. 2009. Valodas kultūra kā studiju priekšmets Latvijas Universitātē. *Filoloģijas un mākslas zinātnes Latvijas Universitātē 1919–2009. Procesi un personības*. Rīga: Latvijas Universitāte, 145–152.
11. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Autoru kolektīvs: O. Bušs, D. Joma, A. Kalnača, I. Lokmane, D. Markus, I. Pūtele, V. Skujiņa. Atb. red. V. Skujiņa. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Summary

Arturs Ozols was one of Latvia's most important linguists in the 20th century and among the first to apply structural methods in the research on Latvian. He made great contributions to the developing the concept of standard language in Latvian linguistics. This article deals with some features of standard language that are explained in Ozols's publications and nowadays are included in the definition of standard language. Other aspects of Ozols's research in the field of standard language theory touched upon are the notion of norm and its codification. Ozols holds the view that the norms of standard language are dynamic, subject to change through time as well as subjective.

Arturs Ozols – folklorists

Folklorist Arturs Ozols

Māra Viksna, Rita Treija

Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūta

Latviešu folkloras krātuve

Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050

E-pasts: mara.viksna@lulfmi.lv, rita.treija@lulfmi.lv

Artura Ozola (1912–1964) devums latviešu folkloristikā ir, pirmkārt, viņa zinātniskā darbība latviešu tautasdziesmu izpētē. A. Ozols pievērsies tādiem pētniecības jautājumiem kā tautasdziesmu vākšanas, pētīšanas un publicēšanas vēsture, dziesmu sintakse, leksika un morfoloģija. Otrkārt, A. Ozola ieguldījums ir viņa pedagoģiskais darbs – viņš palīdzējis veidot izpratni par folkloru plašam studentu lokam, kā arī sagatavojis darbam zinātnē nākamo latviešu folkloristu paaudzi.

A. Ozola profesionālās darbības laiks bija padomju folkloristikas periods Latvijā, kas prasīja formālu pielāgošanos padomju ideoloģijas diskursam. Neraugoties uz ideoloģiskajiem ierobežojumiem, A. Ozols pārstāvēja patstāvīgu zinātnisku spriedumu un nodrošināja intelektuālu saikni ar brīvvalsts perioda folkloristiku. A. Ozols bijis ļoti koleģiāls un aktīvi iesaistījies folkloristu sabiedriskās dzīves norisēs.

Atslēgvārdi: Arturs Ozols, latviešu folkloristikas vēsture, padomju folkloristika.

Ievads

Par Arturu Ozola (1912–1964) zinātnisko darbību un viņa atstātajām pēdām latviešu folkloristikā jau rakstīts iepriekš. Plašākā ir Vilmas Grebles apcere „Par Artura Ozola darbību literatūrzinātnē un folkloristikā” (Greble 1968), tā ievada A. Ozola krājumu „Raksti folkloristikā” (Ozols 1968), kas, tāpat kā „Raksti valodniecībā” (Ozols 1967), sagatavoti un izdoti drīz pēc ievērojamā latviešu folkloras un valodas pētnieka nāves.¹ Krājumu papildina A. Ozola bibliogrāfija (Ozols 1968, 393–408), kas pārskatāmi rāda, ka viņa zinātniskā darbība, lai arī aptver visai īsu periodu, ir krietns devums kā laikabiedriem, tā nākamajām humanitārajām paaudzēm. Jau studiju gados tapušas

¹ Sk. arī: Greble 1967; Kļaviņa 2011; Viksna 1996.

A. Ozola pirmās publikācijas, un tām ir paliekoša nozīme latviešu folkloristikā: „Tautas dziesmu literatūras bibliogrāfija” (Ozols 1938), kas aptver žanra publicējumu un izpētes vēsturi no pašiem pirmsākumiem līdz 20. gadsimta 30. gadu otrajai pusei, raksti žurnālā „Saule”, rakstu krājumā „Ceļi”, „Filologu biedrības rakstos”. Šī raksta mērķis – izgaismot A. Ozola gaitas latviešu folkloristikā, aplūkojot līdz šim mazāk izziņātus jautājumus.

1. Ziņas par dzimtu un skolas gadiem

Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūta Latviešu folkloras krātuves fondi glabā liecības par A. Ozola folklorista mūžu. Arhivētie folkloras materiāli ļauj ielūkoties A. Ozola darba gaitās Viļakas pagasta skolā, no kuras viņa audzēkņi iesūtījuši dziesmas; tie apliecina viņa spilgto spēju ieinteresēt jauniešus, galvenokārt savus studentus un aspirantus, folkloras vākšanā un tās izpētē. Vairākos augstskolu krājumos ir atrodami viņa neklātienēs studentu vākumi. A. Ozola personīgajā folkloras materiālu manuskriptā (LFK [1714]) rodami fakti par Ozolu ģimeni, viņu dzimtu Zemgales un Kurzemes robežpagastos, ko pats Arturs atzīmējis pie mātes pašrocīgi uzrakstītajām dziesmām. Tēvs Jānis Ozols bijis no Zantes, māte Marija no Grenčiem un Zemītes. Vecvectēvs no mātes puses bijis mūrnieks, bet vectēvs Matīss Brunavs – būvuzņēmējs, kas cēlis Grenču, Zemītes un Irlavas skolu, Durbes un Valdeķu muižas ēkas.² Mātes Marijas teiktajās tautasdziesmās un sakāmvardos viena no pamata tēmām ir darbs: *Šais mājās(i) slinkas meitas / Ar dakšām(i) gultas taisa, / Ar dakšām(i) gultas taisa, / Ar spilēm(i) govīs slauca.* (LFK 1714, 413); *Slinkums ir visa ļaunuma sakne* (LFK 1714, 440).

A. Ozols mācījies Rīgas Skolotāju institūtā (1926–1931), kur iestājoties bijis ļoti liels konkurss, vismaz pieci seši bērni pretendējuši uz vienu vietu. Kā atceras A. Ozola vēlākais solabiedrs Voldemārs Zelmenis, Arturs uz pirmo sacerējuma pārbaudījumu ieradies īsās biksēs un garās pelēkās zeķēs. Viņš izskatījies pēc laucinieka, bet bijis no Zaslauka pamatskolas. Institūta direktors – folklorists, teologs, literatūrvēsturnieks, dzejnieks Ludis Bērziņš uzrakstījis uz tāfeles sacerējuma tematu: „Darbs ceļ, slinkums peļ”. Ozols izturējies konkursu un varējis apgūt dažādus mācību kursus izcīlu pedagogu vadībā. Mūziku mācījis un kori, kas izpildījis pat Mocarta „Rekvīemu” Rīgas Domā, vadījis vēlākais A. Ozola kolēģis profesors Jēkabs Vītoliņš, valodas metodiku pasniedzis Viktors Ramans, un literatūru iesākumā mācījis rakstnieks Jānis Andrejs Burtnieks. Skolotājs Burtnieks kādā reizē klasē nolasījis trīs zēnu sacerējumus un pēc tam par A. Ozolu teicis, ka viņš būs filozofs, jo mīlot

² Brunavu dzimta ir nozīmīga minēto vietu kultūrvēsturē. Irlavā pierakstīti nostāsti vēstī, ka Brunavu pirmais sencis ir bijis no savas armijas atpalicis ievainots zviedru virsnieks, kas vēlāk saprecināts ar kādu vācieti. Viņiem piešķirtas mājas Irlavas pagastā pie Džūkstes ceļa – „Daņķēni”, kuru nosaukums radies no zviedra neveiklajiem pateicības vārdiem *Danken!* (Mende 2009, 207).

prātot, savukārt Zelmenim, kas dodot daudz faktu, ieplānota zinātnieka karjera (Zelmenis 2001, 40–57).

RSI vide, „iesmakusī atmosfāra”, kā viņš to apzīmē vēstulē Andrejam Upītim (Ozols 1968, 345–347), jauno A. Ozolu tomēr neapmierināja. Tolaik viņš raksta: „Es gribēju atbildes tiem jautājumiem, kas manī pacēlās un manī mocīja. Atbildes jautājumiem, kas prasa pēc dzīves jēgas un sapratas. Ar skolā doto mans instinkts nesamierinājās. Tur drīzāk radušos jautājumus apslāpēja nekā atbildēja. Ar to skola rāva saites, kas saistīja dzīvei. (..) Atbildes, ko neguva skolā, meklēju grāmatās, sevišķi dzejā, kas risināja tās pašas problēmas, kas izauga no dzīves, plūstošās man apkārt.” (Ozols 1968, 345–346) Tāpēc liels notikums RSI dzīvē A. Ozolam bijis „brīvāki domājoša literatūras skolotāja” ierašanās – vēlākā profesora un kolēģa Jāņa Alberta Jansona literatūras pulciņš, kura dalībnieki lasījuši referātus par dažādām tēmām, klausījušies, diskutējuši. Pēc Jansona parauga vēlāk pašam Ozolam LVU bijis līdzīgs folkloras pulciņš, kuram cauri gājuši visi vienas paaudzes folkloristi (LUAB R A. Ozola f. 89.). J. A. Jansona piemiņas grāmatā, ko izdeva Arturs Plaudis Austrālijā, citēts A. Ozols: „Es šovakar te esmu nācis, lai, visiem dzirdot, atklāti pateiktu, ka par to, kas es esmu, man jāsaka paldies vienīgi manam skolotājam profesoram J. A. Jansonam.” (Plaudis 1977, 149) Viņš atkal A. Ozola mūža nogalē sūtījis vēstuli savam skolniekam: „Pricējoties, ka Jūs savos darbos un cilvēcības ceļos esat spējis aiziet tālāk par mani un citiem saviem skolotājiem, tomēr jau ilgāku laiku ar bažām esmu domājis, ka veselības ziņā Jūs sevi netaupāt un darāt sev briesmīgi pāri (vai pareizāk, ļaujiet, ka citi Jums to dara). (..) Jums jādara viss, lai varētu pēc iespējas ilgāk (..) palikt radoša darba rosmē, pētījot mūsu tautas gara dzīvi.” (1963. gada 27. martā; LUAB R A. Ozola f. 11., 38)

2. Pirmie pētījumi un atziņas

Pāris gadus pēc RSI beigšanas un latīņu valodas apguves A. Ozols uzsācis studijas Latvijas Universitātē, ko ar pārtraukumiem turpinājis daudzu gadu garumā (no 1933. līdz 1945. gadam). Universitātē viņš atkal sastapies ar saviem skolotājiem no RSI – J. A. Jansonu un L. Bērziņu. A. Ozols piedalījies L. Bērziņa tautasdziesmu semināros, kuros aktīvi darbojušies arī Kārlis Draviņš, Krišjānis Ancītis un citi studentu biedrības „Ramave” dalībnieki. Viņam praktiskajās tikšanās reizēs ar teicējiem uzticēts pierakstīt un analizēt demonstrētos dziedājumus (Jumprava, Lielvārde – LFK 1714, 447–503).

L. Bērziņš un viņa vadītie tautasdziesmu semināri ietekmēja un noteica A. Ozola turpmākos pētniecības ceļus. Darbu folkloras izpētē A. Ozols sāka, sastādot bibliogrāfiju rakstiem par latviešu tautasdziesmām. Grāmata iznāca 1938. gadā „Ramaves” apgādā (Ozols 1938). L. Bērziņš ievadā raksta: „Tā tad nepieciešams ir kopā savilkts pārskats, kas interesentiem palīdzētu orientēties latviešu tautas dziesmu literatūrā. Tādu mums tagad ir sagādājis stud. phil. Arturs Ozols, darīdams latviešu folkloras draugiem vērtīgu pakalpojumu.

(..) Ozola kgm nākas tāpēc mūsu atzinība, ka viņš, universitātē tautas dziesmu semināra ierosināts, nav pūliņu taupījis, tik lielu materiālu apstrādājis.” (Ozols 1938, 4) „Tautas dziesmu literatūras bibliogrāfijā” apzinātas iespējami visas tā vai citādi ar latviešu tautasdziesmām saistītās publikācijas kā senākajā latviešu grāmatniecībā un 19. gadsimta periodikā, tā vēlākos izdevumos. Dziesmu publicējumu, tulkojumu un apcerējumu bibliogrāfiskās norādes sakārtotas septiņās nodaļās, ļaujot izsekot tautasdziesmu publicējumu tapšanai un vērtējumiem, folkloras tekstu etnoloģiskai, mitoloģijas, valodnieciskai analīzei, literatūrziņātnes un vēstures analīzei. Pēdējā – septītajā – nodaļā A. Ozols apkopojis šī izdevuma avotus. A. Ozola sastādītā „Tautas dziesmu literatūras bibliogrāfija” aizvien ir vērienīgākais bibliogrāfiskais dziesmu pārskats latviešu folkloristikā.

Starptudiju gados tapušajiem A. Ozola rakstiem ir kāds, pie kura tēmas viņš atgriezies arī vēlākos gados, – „Pieminekļa cēlējs” (Ozols 1935), žurnālā „Saule” publicētā apcere, kas veltīta Krišjāņa Barona 100. gadadienas atcerei. Autors *stud. phil A. Oz.* nelielajā jubilejas rakstā cildina K. Barona veikumu, īsi pārstāsta K. Barona biogrāfiju un dainu vākšanas gaitu, noslēgumā minot: „Barontēva mūžs ir svētīts mūžs. Tādu darbu veikt spēj tikai latvietis.” (Ozols 1935, 33)

Pēc nepilniem diviem gadu desmitiem – 1953. gada 5. martā (Josifa Staļina nāves dienā) – A. Ozols pabeidzis sava priekšlasījuma „Krišjāņa Barona, latviešu filoloģijas pamatlicēja, 30 gadu nāves dienas atcerei” tekstu. Šajā apcerē folklorists īpaši uzsvēris, ka „Latvju dainas” ir pieminekļi ne tikai to sakārtotājam K. Baronam, bet arī „lielajai latviešu un krievu tautas vēsturiskajai draudzībai”. Ar padomju folkloristikas argumentiem A. Ozols aprāda, ka „Latvju dainas” ir visnotaļ nepilnīgs latviešu kultūras vēstures avots un zinātniskajai izpētei nepieciešami jauni dziesmu tekstu publicējumi (LUAB R A. Ozola f. 293., 1).

Pirmā pēckara gados veidotā latviešu tautasdziesmu izlase, profesora Jāņa Alberta Jansona un Valodas un literatūras institūta līdzstrādnieku³ sagatavota, iznāca trīs sējumos no 1955. līdz 1957. gadam. Tā bija ieskaņa vēlākajam darbam pie latviešu tautasdziesmu akadēmiskā izdevuma.⁴ Publicējumu ievada plaša A. Ozola apcere par latviešu dziesmu metriku un izlasē sakārtotajiem tautasdziesmu cikliem (dziesmas par sociālajiem grupējumiem, par muižu un latviešu zemnieku cīņu pret to, par darbu, par tirdzniecību un amatniecību, ģimeni, sadzīves ieražām u. c.). Ievada autors no padomju folkloristikas skatu punkta un ar tās loģiku pamato nepieciešamību pēc jaunā tautasdziesmu izdevuma: „Padomju folkloristi, apbruņoti ar marksistiski ļeņinisko teoriju, objektīvi pētī, kopj un ceļ gaismā tautas daiļrades dārgumus. Tādējādi tikai Padomju zemē latviešu tautas masu kultūra, nacionāla pēc formas un sociālistiska pēc

³ Izlasi „Latviešu tautasdziesmas” sagatavojuši O. Ambainis, A. Ancelāne, K. Arājs, M. Asare, R. Drizule, V. Greble un Z. Veilande.

⁴ Akadēmiskā izdevuma „Latviešu tautasdziesmas” izdošana uzsākta 1979. gadā. Līdz 2008. gadam publicēti jau deviņi sējumi.

satura, strauji plaukst un zied.” (Ozols 1955a, 48) Izlases pirmo sējumu papildina A. Ozola sagatavota folkloras leksikas vārdnīca (Ozols 1955b) – pēc tās parauga leksikogrāfiski pielikumi folkloras publicējumiem tiek sagatavoti arī mūsu dienās.⁵

3. Laikmeta ietekmētais zinātniskais un pedagoģiskais darbs

Pēc Latvijas Universitātes (tolaik Latvijas Valsts universitātes – LVU) beigšanas A. Ozols palicis uzticīgs folkloristikai. Viņš strādājis Folkloras institūtā (1946–1955) – iesākumā par bibliotekāru, vēlāk par Etnogrāfijas un folkloras institūta direktora vietnieku, bijis pasniedzējs Skolotāju un vēlākajā Pedagoģiskajā institūtā (1945–1950) un LVU (1950–1964), kur pasniedzis folkloru, izveidojis valodas vēstures kursu un vadījis Latviešu valodas katedru. LVU Filoloģijas fakultātē vairākus gadus pēc Otrā pasaules kara pastāvējusi Folkloras katedra, tās pasniedzēji bija Folkloras institūta darbinieki J. A. Jansons, Anna Bērzkalne, Pēteris Birkerts, Jānis Niedre. Katedras sēdes notikušas Folkloras institūtā, tajās aktīvi piedalījies aspirants A. Ozols, protokolējot, gatavojot folkloras vēstures kursa programmu, lasot referātus par Jēkabu Lautenbahu-Jūsniņu, Andreju Pumpuru un viņa eposu „Lāčplēsis”, uzņemoties arī nepateicīgo tēmu „N. J. Marra marksistiski dialektiskā valodniecības teorija” (pēdējais nolasīts piecās dažādās auditorijās) (LUAB R A. Ozola f. 55.; 124.).

Līdz 1948. gada beigām A. Ozols uzrakstījis filoloģijas zinātņu kandidāta disertāciju „Folkloristikā darba metodes latviešu tautasdziesmu laukā 19. gs. otrā pusē” (Ozols 1949). Tas ir rūpīgs pētījums par latviešu tautasdziesmu vākšanas, krāšanas, kārtošanas, pētīšanas un publicēšanas metožu un paņēmieni vēsturi. Disertācija aizstāvēta 1950. gada 8. maijā. Ēvalds Sokols novērtējis padarīto: „Ne tikai interesants un dziļš pētījums, kas aiztver un ierosina jaunas problēmas, bet zināmā mērā uzskatāms arī par rokasgrāmatu praktiskajiem darbiniekiem – folkloras vācējiem un kārtotājiem.” (LUAB R A. Ozola f. 130.) Nobeigumā zinātniskā grāda pretendents – atbilstoši laikmeta ideoloģiskajām prasībām – aprāda, ka vēsturiski kritisks folkloristikas norišu apskats, ko disertācija sniedz, būs noderīgs turpmākajos pētījumos ar „pētīšanas labākajiem ieročiem” – marksistisko metodoloģiju (Ozols 1949, 248).

A. Ozola profesionālās darbības laiks sakrita ar padomju varas sākumposmu un padomju folkloristikas nostiprināšanos Latvijā (šīs nesenās disciplīnas aizsācējs un ieviesējs Latvijā bija J. Niedre). Jaunais pētnieks A. Ozols, kura karjera pirmajos pēckara gados vēl tikai veidojās, kļuva par vienu no padomju folkloristikas reprezentantiem – kā zinātniskos saietos, tā auditorijā studentu priekšā viņa pienākums bija paust padomju ideoloģijas nostādnes un aprādīt iepriekšējā perioda folkloristikas principiālo kļūdainību.

⁵ Tautasdziesmu leksika bija A. Ozola pētniecisko interešu lokā, dziesmu vārdu krājuma izziņai A. Ozols vēlējies nodoties jau 20. gadsimta 30. gados (Kļaviņa 2011, 154).

1951. gada decembrī bijis jāatbild uz šādiem jautājumiem: „1. J. Staļina darbs „Marksisms un valodniecības jautājumi” un tā nozīme folkloristikā. 2. Klasisko tautasdziesmu stils un valoda. 3. Mākslinieciskās meistarības problēma padomju folklorā”.

A. Ozola latviešu folkloristikas vēstures kursa un folkloras seminārdarbu programmas uzrāda to pašu tendenci: integrēt padomju folkloristikas principus līdzšinējā skatījumā uz folkloru un norisēm disciplīnas vēsturē. LVU Baltu filoloģijas studentu izstrādāto semināru darbu ievirze tādējādi mainījās gadu no gada. Vēl 1947. gadā studentu pētījumos meklēti galvenokārt folkloras elementi dažādu literātu – Ādolda Alunāna, Jāņa Akuratera, Kārļa Skalbes, Jāņa Veseļa, Edvarta Virzas u. c. – darbos. Bet jau 1950./51. m. g. aplūkoti tādi jautājumi kā darbaļaužu ienaidnieki un cīņa ar dabu un uzvara pār to vēstītājfolklorā, ražošanas spēku un līdzekļu attēlojums mīklās u. tml. (LUAB R A. Ozola f. 94.–99.).

A. Ozola pasniedzēja darbs, kas iekrita ļoti skarbā un nepateicīgā vēstures laikā, bija pastāvīgu kompromisu meklējumu ceļš starp viņa dziļi zinātnisko, no brīvvalsts laika pasniedzējiem mantoto folkloras izpratni un padomju folkloristikas uzskatu eskalāciju. Pētnieka personisko viedokli pauž viņa aizrādījumi par Vecā Stendera „ideoloģisku nopēlumu” Almas Ancelānes disertācijā: „Kā mākslas darbam, kam ir dzīves patiesība, nepielīp mākslīgi piepotēta ideoloģija (..), tā arī zinātnes darbam, kam ir dzīves patiesība, nepielīp piepotēta ideoloģija, bet darbā runā faktu un loģiskas konsekvences „valoda”” (Ozols 1968, 321) Gan zinātnē, gan attiecībās ar cilvēkiem A. Ozols centies lūkoties pāri padomju varas nosacījumiem un nav ielaidies ideoloģiski motivētos ētiskos kompromisos.⁶

Trimdas valodniece, folkloriste Velta Rūķe-Draviņa, kurai 20. gadsimta 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā izdevās viesoties Latvijā un tikties arī ar A. Ozolu, viņa pedagoģisko sūtību un darbību padomju apstākļos saredzējusi šādi: „L. Bērziņa skolnieks Arturs Ozols aizvada skolotāja lekcijās un semināros gūto atziņu kodolu tālāk Rīgas universitātes studentiem tai laika posmā, kas bija vissmagākais universitātes dzīvē, un pievieno L. B. *Ievadam Latviešu tautas dzejā* savu monumentālo doktora disertāciju *Latviešu tautasdziesmu valoda*.” (Rūķe-Draviņa 1967, 187) Disertācijā „Latviešu klasisko tautasdziesmu sintakses jautājumi”, kas izstrādāta filoloģijas zinātņu doktora grāda iegūšanai (1961), A. Ozols apvienojis abas savu zinātnisko interešu jomas – folkloristiku un valodniecību. Latviešu tautasdziesmu leksikas un leksikostilistikas, morfoloģijas un morfostilistikas un sintakses pētījumi apkopoti A. Ozola monogrāfijā „Latviešu tautasdziesmu valoda” (Ozols 1961).

⁶ Tā, piemēram, būdams LVU Folkloras katedras aspirants, viņš stingri aizstāvējis profesoru J. A. Jansonu, kad pret viņu netaisni vērsta diskreditējoša kritika (LUAB A. Ozola f. 55.; Rešāls 1947; sal. Lāms 2009, 88–89). Folkloristu „atmaskošanas” un pašapsūdzības kampaņas Padomju Savienībā norisa jau 1936. gadā, 20. gadsimta 40. un 50. gadu mijā tās tika īstenotas Latvijas PSR (Kalniņa [2007], 33). Piebilstams, ka A. Ozols bijis nepartējisks līdz pat 1963. gadam.

A. Ozola vadītajos studentu darbos padomju folkloristika bijusi gan pats analīzes objekts (Jānis Rozenbergs 1953. gada maijā iesniedzis LVU kursa darbu „PSKP XIX kongress un padomju folkloristikas uzdevumi” (LUAB R A. Ozola f. 103.)), gan tikai obligāti pieminama metodoloģija (Hildas Svikles kursa darbs „Teicēja loma folkloras materiālu tapšanā” 1948./49. m. g. (LFK [1797])). 20. gadsimta 50. gados A. Ozols bijis kā vadītāja, tā recenzenta lomā citu folkloristu disertācijām (Ozols 1968, 314–334). Viņa vadībā disertācijas izstrādājuši Ojārs Ambainis („Dažas latviešu sadzīves pasaku mākslinieciskās atveides problēmas”), J. Rozenbergs („Humors un satīra latviešu klasiskajās tautasdziesmās par bajāriem un feodālajiem kungiem”) un Jāzeps Rudzītis („Latviešu folklorā Raiņa dramaturģijā”). Nav noliedzams, nākamajai latviešu folkloras pētnieku paaudzei A. Ozola devums bija viens no izglītības stūrakmeņiem.

A. Ozolam darbs, pastāvīga strādāšana bijis ikdienas morāles princips. Latviešu valodas katedras laborantes Nellijas Lauces atmiņās saistībā ar folkloras kursu šāds stāsts: „Docenta A. Ozola dzīve bija darbs, darbs, darbs. Viņa darba mīlestība un milzīgais intelekts aizrāva kā varena simfonija. Gadu, dienu vairs neatceros, bet stunda gan palikusi atmiņā. Pulksten 12 noskan zvans, pēc lekcijas katedrā ienāk docents A. Ozols. Viņam bija jauneklīga gaita un patīkams smails. Ar savu smaidu viņš apbūra visus. Pienācis pie sava rakstāmgalda tajā tīkamajā sajūtā, kāda cilvēkam mēdz būt pēc padarīta darba, docents saka: „Tagad iešu pusdienās. Šorīt brokastis arī vēl neesmu ēdis.” „Bet jums taču vēl viena lekcija. Folklorā pirmajam kursam,” brīnos.

Docents atrkita krēslā, pleci viņam saslējās vai līdz ausīm. Viņš brīdi raudzījās manī ar savām pelēkajām acīm un tad, – tās vairāk bija domas nekā vārdi, – viņš klusi teica: „Jūs gan esat man par svētību. Es aizmirsu. Man nav līdzī lekciju...” Bet viņš attapās ātri, palūdza mani pasniegt kalendāra plānu un programmu. Pēc zvana ar tiem viņš aizgāja uz auditoriju. Starpbrīdī docents sēdēja pie sava galda, šķirstīja programmu un ar ierastu kustību glaudīja savu augsto pieri. Mēs klusējām. Pēc lekcijas docents A. Ozols atgriezās ar starojošām acīm un varen sarkanām ausīm. „Neviens nekā nemanīja,” viņš priecīgs stāstīja man. „Viņiem patika vēl labāk nekā citreiz.” Arī katedrā neviens nekā nebija manījis.” (LUAB R A. Ozola f. 11., 93)

20. gs. 50. gadu zinātniskajā darbā sastopamais absurds ticis kaut nedaudz atklāts A. Ozola vēstulēs cilvēkiem, kam viņš uzticējās. Pirmām kārtām tas bijis viņa doktora disertācijas vadītājs īgaunu profesors Pauls Ariste (*Paul Ariste*). Caur Aristes rokām arī V. Rūķe-Draviņa uz Latviju Ozolam varējusi atsūtīt trimdas publicējumu – „Ramaves” izdoto rakstu krājumu „Ceļi”. Saglabājušās 94 vēstules no Aristes un Ozola sarakstes. Dažas no tām publicētas „Rakstos folkloristikā”, bet ne pilnībā. Piemēram, 1955. gada 31. septembra vēstules fragments, kura pasvītrotais teksts nav rodams 1968. gada publicējumā: „Esmu sācis izrakstīt Latvju Dainu frazeoloģismus kartotēkā un sistematizēt. Šis darbs ilgs vēl vismaz divus mēnešus, bet tā rezultātā būs iespējams uzrakstīt

nodaļu par teikuma locekļiem. Visu septembra otro pusi nodarbojos ar radniecisku jautājumu – sistematizēju mūsdienu latviešu literārās valodas frazeoloģismus, kas izrakstīti (studentu kursa darbos kartotēkā) no visiem 13 J. Staļina Rakstu tulkojumiem. (..) Piestrādāt pie mūsu frazeoloģijas man bija nepieciešams divu iemeslu dēļ. Pirmkārt, vajadzēja gūt principiālu teorētisku skaidrību jautājumos par latviešu valodas frazeoloģiju, pirms vēl nav izrakstīts viss materiāls no tautasdziesmām. Otrkārt, mūsdienu frazeoloģijas materiāls būs noderīgs katram gadījumam, ja vajadzēs izdarīt kādus salīdzinājumus. To es Jums, Profesor, rakstu pagaidām informācijai, ne atskaitei.” (LUAB R A. Ozola f. 4., 27; Ozols 1968, 356)

1. attēls. Kolēģu apsveikums Arturam Ozolam, disertāciju aizstāvojot.

1950. LUAB R A. Ozola f. 43., 2

4. Folkloristu kolektīvā un sadzīvē

Šajā laikā tomēr ļoti aizrautīgi un jautri noritējusi folkloristu sadzīve Kaķu nama augšējā stāvā. Sabiedrības dvēseles bijuši A. Ozols (*lielais BO* – no *b. Ozols*) un Boriss Infantjevs (*mazais BO* – no *Boriss*). Enerģijas taupības dēļ pēc krievu sarunvalodas un jauno iestāžu nosaukumu parauga notikusi azartiska vārdu saīsināšana. No rīta ienākot, Ozols teicis: „La!”, pārējie atņēmuši: „-brit!” Tad sekojis jautājums: „Kajuladzi?” (‘Kā jūs labi dzīvojat?’) Arī Latviešu valodas

katedrā pārņemts šis uzrunas veids, un Ozols tiek uzrunāts: „La-b, O!” Viņa atbilde laborantei Nellijai Laucei – „Labla!” Šis totalitārā režīma valodu parodējošās uzrunas saglabātas arī viņu sarakstē (LUAB R A. Ozola f. 11., 49–89).

No ZA Folkloras institūta darbinieku kolektīva radies saīsinājums ZAFIDKA. Katru rītu abi *BO* noturējuši politinformāciju pēc jaunākajiem preses izdevumiem, jo vienmēr tur atradies kaut kas izzobojams un apceļams. ZAFIDKAS ēverģēlības nosauktas par *speļurikiem* (uzsvars uz otrās zilbes).

V. Greble sakārtojusi un iesniegusi LU Akadēmiskajā bibliotēkā veselu aploksni šādu uzrakstu ar saviem skaidrojumiem un saglabātiem materiāliem par skūpstu, par grāfa Minhauzena piedzīvojumiem un Šveika dēkam. „1949. gadā, kad iznāca Emiļa Melngaiļa grāmata „Latviešu dancis” ar latviešu tautas melodiju publicējumu, tā pārsteidza filologus ar īpatnējo E. Melngaiļa rakstības veidu, proti, vārdi lielāko tiesu tajā bija bez garumzīmēm. Kādi šīs grāmatas nodaļai, kurā sakopotas ziņas par latviešu tautas mūzikas instrumentiem un iespiestas to melodijas, E. Melngailis bija licis virsrakstu „Speļu riki”. Šis apzīmējums tūlīņ ieviesās folkloristu leksikā. Tā ieviesējs bija Art. Ozols. Ar vārdu „speļuriks” tika apzīmētas dažādas jautras un asprātīgas izdarības. To vidū populāras bija arī jaunu apdziedāšanās dziesmu sacerēšana un dziedāšana, īpatnēji anekdoti u. tml.” (LUAB R A. Ozola f. 43., 2)

Uz Artura Ozola galdā atradušies vairāki *speļuriki*: kolēģu dāvinātais mākslīgais zieds no putnu spalvām, kas iesmaržināts ar odekolonu un nosaukts par Heliotropu; trīspadsmit akmentiņi simboliskās krāsās, ko ekspedīcijā uzlasījis mazais *BO*, – viens sarkans Robertam Pelšem, divi balti, kas nokrāsoti sarkanā un rozā krāsā, Jānim Niedrem un Arturam Ozolam un desmit melni, kas simbolizējot melnos rūpuļus, buržuāziskos nacionālistus, kā folkloristus dēvēja institūta direktora brāļadēls Arvīds Pelše; Antonijas Siliņas (Anto) izgrieztās papīra lellītes, kuras sauca par Zilo Donavu. Reiz ieradusies ZA delegācija prezidenta Jāņa Peives vadībā un, aplūkot Folkloras institūta telpas, pievērsusies A. Ozola galdam. Prezidents, pārliecies pār Ozola *speļurikiem*, jautājis: „Vai tā arī ir folklorā?” Institūta zinātniskais sekretārs Jūlijs Stabulnieks, maza auguma vīriņš, atradies aizmugurē un, nezinot, par ko tiek vaicāts, priecīgi atsaucies: „Jā, protams, tā arī ir folklorā!” (Vīksna 2005, 201) Šķiet, daudzu tā laika folkloristu patiesā attieksme pret padomju folkloru, t. i., padomju pseidofolkloru,⁷ – pašdarbības kolektīvu un pašu zinātnieku jaunradi – bija kā pret *speļurikiem*.

Folkloristu saime A. Ozolu pastāvīgi iekļāvusi arī ārpus darba telpām institūtā un universitātē. Viņš ir daudzu folkloristu kopus mirkļu fotogrāfiju autors. Visai daudz A. Ozols uzturējās Birkertu vasarnīcā Jūrmalā, Lielupē. Tur Antona Birkerta kundze Elza Birkerte, ar sevišķu gādību rūpējoties par viņa un citu zinātnieku labsajūtu, sniedza iespēju kā atpūsties, tā netraucēti

⁷ Ieva Kalniņa piedāvā *padomju folkloras* vietā lietot precīzāku apzīmējumu – *pseudofolklorā* vai *padomju pseudofolklorā* (Kalniņa [2007], 39).

nodoties intelektuālajam darbam (Kempele 2012, 31). Par lielo uzticēšanos, ko savējo vidū baudīja A. Ozols, liecina fakts, ka folklorists P. Birkerts neilgi pirms nāves 1956. gadā uzticēja A. Ozolam sava kapa pieminekļa ieceri.⁸

A. Ozola darbs latviešu folkloristikā nodrošināja nozares nepārtrauktību. Viņš turpināja veicināt Latvijas pirmās brīvvalsts laika folkloras pētnieku interesi par latviešu tautasdziesmām un – par spīti padomju ideoloģijas ierobežojumiem – kvalificēti sagatavoja darbam nākamo latviešu folkloristu paaudzi.

2. attēls. **Artura Ozola atvadības no Etnogrāfijas un folkloras institūta Birkertu dārzā Jūrmalā 1955. gada jūnijā.** 1. r. no kr.: Jāzeps Rudzītis, Mirdza Asare, Jānis Rozenbergs; 2. r. Anatolijs Bīrons, Arturs Ozols, Roberts Peļše, Elza Kokare, Lidija Jefremova; 3. r. Aina Alsupe, Valentīna Rambaka, Mirdza Berzinska, Alma Ancelāne, Elza Lase, Rita Drīzule, Marta Kirša, Austrā Infantjeva; 4. r. Visvaldis Brūvelis, Ojārs Ambainis, Milda Kazeka, Zenta Veilande, Vilma Greble, Kārlis Arājs, Elza Lankeviča. Foto: S. Cimermanis

⁸ Tēlnieka Kārļa Zemdegas darināto kapu pieminekli brāļiem Birkertiem Lielupes kapos uzstādīja 1962. gada vasarā.

Saīsinājumi

LFK	Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts, Latviešu folkloras krātuve
LU	Latvijas Universitāte
LUAB R	Latvijas Universitātes Akadēmiskā bibliotēka, Rokrakstu un reto grāmatu nodaļa
LVU	Latvijas Valsts universitāte
RLMVM	J. Raiņa Literatūras un mākslas vēstures muzejs (Rakstniecības un mūzikas muzejs)
RSI	Rīgas Skolotāju institūts
ZA	(Latvijas PSR) Zinātņu akadēmija

Avoti

LFK [1714]; [1797].

LUAB R A. Ozola f. 4., 27; 11., 49–89; 11., 38; 11., 93; 43., 2; 55.; 67.; 89., 94–99; 103.; 124.; 130.; 293., 1.

RLMVM 674561.

Literatūra

1. Greble, Vilma. 1967. Artura Ozola dzīves un darba gaitas. Ozols, Arturs. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 5–34.
2. Greble, Vilma. 1968. Par Artura Ozola darbību literatūrzinātnē un folkloristikā. Ozols, Arturs. *Raksti folkloristikā*. Rīga: Zinātne, 5–42.
3. Kalniņa, Ieva. [2007]. Latviešu padomju folkloras konstrukcija. Kursīte, Janīna, Stauga, Jolanta (sast.). *Kultūra un vara: Raksti par valodu, literatūru, tradicionālo kultūru*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 30–40.
4. Kempele, Tīna. 2012. Saules nogurdinātie. *Ievas Stāsti*. 20. jūl. – 2. aug. (Nr. 15 (198)), 30–31.
5. Kļaviņa, Sarma. 2011. Trauslā pēctecības pavediena turētājs Arturs Ozols (1912–1964). *Daba un vēsture 2012*. Rīga: Zinātne, 152–158.
6. Lāms, Ojārs. 2009. Latviešu akadēmiskās literatūrzinātnes tapšanas un uzplaukuma posms (1919–1948). Cimdiņa, Ausma (sast.). *Filoloģijas un mākslas zinātnes Latvijas Universitātē 1919–2009: Procesī un personības*. Rīga: Latvijas Universitāte, 79–92.
7. Mende, Māra. 2009. Teikas un nostāsti par vietām, ļaudīm un notikumiem Irlavas pagastā. *Tukuma novada kultūrovesture X: Rakstu krājums*. Tukums: Tukuma muzejs, 202–221.
8. Ozols, Arturs. 1935. Pieminekļa cēlējs. (Kr. Barona dzimšanas 100 g. atcerei.) *Saule*, okt., 31–33.
9. Ozols, Arturs. 1938. *Tautas dziesmu literatūras bibliogrāfija*. Rīga: Ramaves apgāds.
10. Ozols, Arturs. 1949. *Folkloristikā darba metodes latviešu tautasdziesmu laukā 19. gadsimta otrā pusē: Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda iegūšanai*. Rīga.
11. Ozols, Arturs. 1955a. Par latviešu tautasdziesmām. *Latviešu tautasdziesmas: Izlase, I*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 3–50.

12. Ozols, Arturs. 1955b. Paskaidrojoša vārdnīca folkloras leksikai. *Latviešu tautasdziesmas: Izlase, I*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 424–433.
13. Ozols, Arturs. 1961. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. Rīgas: Latvijas Valsts izdevniecība.
14. Ozols, Arturs. 1967. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne.
15. Ozols, Arturs. 1968. *Raksti folkloristikā*. Rīga: Zinātne.
16. Plaudis, Arturs (sast. un red.). 1977. *Profesors Dr. phil. Jānis Alberts Jansons: Rakstu krājums*. Melburna: J. A. Jansona piemiņas fonds.
17. Rešāls, M. 1947. Profesora J. A. Jansona „personīgie” uzskati. *Literatūra un Māksla*, 16. maijs, 3.
18. Rūķe-Draviņa, Velta. 1967. *Alma Mater* klausītavās 1934.–1939. Dravnieks, Arvīds (red.). *Zvaigžņu sega: Rakstu krājums Prof. Dr. Luža Bērziņa piemiņai*. [Brukliņa]: Grāmatu Draugs, 185–197.
19. Vīksna, Māra. 1996. Ieskats Latviešu folkloras krātuves fondos. *Dabas un vēstures kalendārs 1997. gadam*. Rīga: Zinātne, 141–148.
20. Vīksna, Māra. 2005. Latviešu folkloras krātuves vēsture nostāstos un anekdotēs. *Letonica*, 13, 196–206.
21. Zelmenis, Voldemārs. 2001. *Zelta cauna ozolā: 90 gadu gaitas un atziņas*. Rīga: RaKa.

Summary

Arturs Ozols' (1912–1964) contribution to the Latvian folkloristics was, in the first place, his scholarly work in the area of Latvian folk-song research. A. Ozols focused on such study issues as the history of collecting, researching and publishing of the folk-songs as well as the songs' syntax, vocabulary and morphology. In the second place, A. Ozols' contribution was his pedagogical work that helped to form the understanding of folklore within a wide audience of students, and prepared for a qualified scholarly work the following generation of Latvian folklorists.

The time of A. Ozols' professional activities was the period of Soviet folkloristics in Latvia which required a formal adaptation of Soviet ideological discourse. Despite the ideological restrictions, A. Ozols represented an independent scientific thought and provided an intellectual link with the interwar period folkloristics. A. Ozols was very collegiate; he was actively involved in the social life activities of folklorists, too.

Atzinumi par teikuma semantiku Artura Ozola darbos

Conclusions about Semantics of Sentence in Works by Arturs Ozols

Līga Vogina

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: liga.vogina@lu.lv

Latviešu valodas sintakses attīstība noteikti saistāma ar Artura Ozola pētījumiem par latviešu valodu. Kaut arī A. Ozols vairāk pievērsies latviešu literārās valodas vēstures izpētei, viņa atzinumi sintaksē mūsdienās ir aktuāli.

Šajā rakstā uzmanība pievērsta tām A. Ozola atziņām, kas attiecas uz teikuma semantikas izpēti. Teikuma sintakse visplašāk iztirzāta A. Ozola doktora disertācijā „Latviešu klasisko tautasdziesmu sintakses jautājumi” (1957), kā arī uz disertācijas pamata veidotajā monogrāfijā „Latviešu tautasdziesmu valoda” (1961¹). Pretēji pieejai tradicionālajā sintaksē A. Ozols savos darbos uzmanību pievērsis arī semantikai. Tas redzams A. Ozola centienos norobežot ar datīvu izteiktus teikuma locekļus (piemēram, teikuma priekšmetu un papildinātāju), kā arī centienos aplūkot teikuma predikatīvo kodolu (A. Ozols teikuma priekšmetu un izteicēju saucis par kondominantēm) un tā īstenošanas teikuma sintaktiskajā struktūrā.

Atslēgvārdi: teikuma semantiskā struktūra, teikuma sintaktiskā struktūra, teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras asimetrija, datīvs, semantiskā loma.

Sintaksei veltīti atsevišķi A. Ozola raksti, piemēram, „Sintaktiskā pieeja locījumu mācībai” (1949), „Vārds datīvā kā teikuma loceklis” (1957), „Daži latviešu valodas struktūras jautājumi” (1963). Kā jau minēts, visplašāk sintakses jautājumus A. Ozols aplūkojis doktora disertācijā „Latviešu klasisko tautasdziesmu sintakses jautājumi” (1957) un monogrāfijā „Latviešu tautasdziesmu valoda” (1961). A. Ozola disertācijā galvenais izpētes objekts ir vienkārša teikuma sintakses jautājumi (Kārklīņš 1967, 61). Tas ir pamatoti, jo sintakses teorijā (gan latviešu valodnieku, gan ārzemju valodnieku pētījumos) pastāv uzskats par teikumu kā galveno sintakses izpētes objektu (sk., piem.,

¹ Rakstā minēti citāti no „Latviešu tautasdziesmu valodas” 2., labotā izdevuma (1993).

MLLVG II 1962; Lyons 1968; Белошапкова 1977; Freimane 1985; Валгина 1991 u. c.).

Rakstā visi valodas piemēri ņemti no A. Ozola darbiem. Piemēros un citātos saglabāti tehniskie izcēlumi.

A. Ozols savos darbos, runājot par teikuma locekļu un teikumu klasifikāciju tradicionālās sintakses skatījumā, uzmanību pievērsis arī semantikai. Tā, piemēram, locījumu mācības sakarā autors norādījis: „Locījumu mācība kā tāda, kas iztirzā valodas nozīmes pusi, ir viena no vērtīgākajām gramatikas kursā, kas lielākā vai mazākā mērā ir formāls pēc sava rakstura. Locījumu mācībā īsti veselā kompleksā sasaistās morfoloģija, sintakse, semantika un pat valodas vēstures elementi. [...] Locījumu mācība atklāj to, ka valoda stāv augstāk par formālo loģiku un ka elementārā skolas gramatika, kas pa lielākai daļai balstās uz formālo loģiku, ne katrreiz var dot pietiekamus līdzekļus teikumu sintaktiskajai analīzei.” (Ozols 1967a, 518–519) Raksta noslēgumā A. Ozols uzsvēris, ka „formālie teikumu locekļu jautājumi (piem., teikuma priekšmets atbild uz nominatīva jautājumu kas?) ir nepietiekams ierocis analīzē. Teikumu locekļu analīzē svarīgāka par teikumu locekļu formālajiem jautājumiem ir valodas resp. teikumu struktūra, kurā jāvēro attieksmes starp teikumu locekļiem” (Ozols 1967a, 523).

Rakstā „Vārds datīvā kā teikuma loceklis” A. Ozols minējis sinkrētisma jēdzienu (Ozols 1967b, 147). Sinkrētisms ir „vairāku nozīmju vai funkciju vienlaicīga izpausme. [...] Sintaksē par sinkrētiskiem uzskata teikuma locekļus, kuros apvienotas vairāku teikuma locekļu pazīmes, piem., sekundāri predikatīvais komponents savieno apzīmētāja un izteicēja pazīmes: *Bērns miegains pieglaudās mātei*” (VPSV 2007, 353–354). A. Ozols minētā raksta parīndē norādījis, ka „dažreiz konteksta sakarā vārdam *kam* teikumā grūti nosakāma sintaktiskā funkcija – vai nu cēloņa, vai nolūka apstākļa funkcija. Zināmos gadījumos te iespējama **sinkrētiska** – abu minēto teikumlocekļu – funkcija, piem.:

Ai, aso zobenīņ, Kam karā nedieneji?

Ai, smuidrais augumiņ, Kam ar godu nedzīvoji? 6527;

Vai, māsiņa, mīla, balta, Kam ar tādu saderēji? 15367;

Kam tu nāci, ziemelīti, Ar vasaru cīnities! 2870” (Ozols 1967b, 149).

Sinkrētisma jēdziens tiek lietots arī semantisko lomu teorijā, aplūkojot gadījumus, kad vienam situācijas dalībniekam ir vairākas semantiskās lomas vienlaikus. Tas saista teikuma semantisko struktūru ar teikuma sintaktisko struktūru. Semantiskās lomas tiek izteiktas ar teikuma locekļiem, taču tas, vai var runāt par viena vai vairāku teikuma locekļu funkcijām, ko veic kāda vārdfорма teikumā, nav atkarīgs no formālām pazīmēm, bet gan no semantikas. Arī citi A. Ozola pētījumi liek domāt par sinkrētismu. Tā, piem., „Latviešu

tautasdziesmu valodā”, aplūkojot raksturīgākās tautasdziesmu verbālās vārdkopas, precīzāk, vārdkopas ar objekta divdabi, A. Ozols norādījis, ka „objekta divdabja nosauktās darbības veicējs var būt teikumā vai nu tiešais (akuzatīvā resp. noliegtos teikumos ģenitīvā izteiktais), vai netiešais (datīvā izteiktais) papildinātais eksplīcītā (nosauktā) vai arī implicītā (tieši nenosauktā, bet no konteksta izprotamā) formā” (Ozols 1993, 155), piem., *Es atradu bāleliņu Ar kalpiņu runājam. 9622* (Ozols 1993, 156).

Šis piemērs atspoguļo īstenības situācijas complicētību un to, kā situācija tiek izteikta valodiski. A. Ozols norādījis, ka šāds teikumā sastopamais akuzatīvs ir gan finītā verba, gan atkarīgā divdabja papildinātais (Ozols 1993, 156). Tātad šī piemēra sakarā var runāt par sinkrētismu – *bāleliņš* ir vienas darbības objekts, bet otras darbības darītājs. A. Ozols aplūkojis arī piemērus, kuros darbības darītājs nav nosaukts. Viņš norādījis, ka „objekta divdabja nosauktās darbības veicējs teikumā var palikt neminēts, ja šo darbību grib izsacīt kā vispārinātas vai nenoteiktas personas darbību” (Ozols 1993, 155), piem.,

Sava laika bite gaida, Sava laika lakstīgala;

Sava laika meita gaida Vainadziņu noņemam. 6214,1 (Ozols 1993, 157).

Abu minēto piemēru sakarā var runāt par teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras asimetriju. Pirmajā piemērā asimetrija veidojas, divas pozīcijas apvienojot vienā vienkāršā teikumā, savukārt otrajā piemērā teikuma semantiskajā struktūrā esošais darītājs nav izteikts sintaktiskajā struktūrā, jo tas ir vispārināts / nenoteikts.

A. Ozols pievērsis uzmanību ne vien teikuma sintaktiskajai, bet arī semantiskajai struktūrai, rakstot par implicītiem divkopu teikumiem, kuros „nav skaidri izteiktas jeb leksiski divos vārdos noformētas kondominantes” (Ozols 1993, 318), tātad teikuma predikatīvais kodols – teikuma priekšmets un izteicējs. „Implicītie divkopu teikumi pēc formas ir vienkopas teikumi, bet pēc nozīmes divkopu teikumi. Tajos gramatisko centru faktiski veido viens vārds, kas kā TL² saucams par dominantī. Taču no tās ir precīzi izsecināms otrs teikuma centra loceklis. [...] Implicīti divkopu teikumi var būt tikai teikumi ar verbālu izteicēju.” (Ozols 1993, 318) Šis viedoklis norāda uz teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras asimetriju. Tātad implicīts ir teikuma priekšmets, uz kuru norāda izteicējs – verbs 1. vai 2. personas formā. Par implicītiem divkopu teikumiem A. Ozols norādījis, ka tie ir divkopu teikumi tikai semantiski, kā arī to, ka implicītā divkopu teikumā kodols ir sadalāms semantiski, bet nav sadalīts leksiski. Tā kā teikuma kodols nav sadalīts leksiski, teikumu paplašinot, iespējams izveidot tikai izteicēja kopu. Tādējādi šādi teikumi veido „pārejas kategoriju

² TL – teikuma loceklis.

no verbāliem divkopu teikumiem uz verbāliem vienkopas teikumiem” (Ozols 1993, 319).

Par A. Ozola pievēršanos valodas semantiskajai analīzei liecina arī tas, ka, rakstot par teikuma locekļiem, viņš norādījis ne vien uz vārdformu sintaktiskajām funkcijām, bet arī uz to, kādas ir jēdzieniskās attieksmes starp reālās īstenības priekšmetiem, kas nosaukti teikumā. Tā, piem., rakstā „Vārds datīvā kā teikuma loceklis”, aplūkojot datīvu pie vienpersonas vārdiem, A. Ozols norādījis, ka šādiem vārdiem ir tikai „trešās personas morfoloģiskā forma [...]” un ka „teikuma sakarā tā tiek saistīta ne tikai ar personas pronomena **nominatīvu**, bet zināmos gadījumos arī ar personas pronomena **datīvu** kā darītāju vai darbības izjutēju resp. vārdu, kas nosauc kādu reālu objektu kā zināmas pazīmes nesēju” (Ozols 1967b, 161) (par darbības darītāju un izjutēju sk. arī Ozols 1993, 155, 264). A. Ozola lietotā terminoloģija sasaucas ar semantisko lomu teoriju, kas mūsdienās sintaksē tiek izmantota, raksturojot teikuma semantisko struktūru.

A. Ozols minējis arī tādas konstrukcijas ar vienpersonas vārdiem, kurās var izpausties divas sintaktiskās personas kā verba nosauktās pazīmes nesējas. Pārfrāzējot teikto, pie viena un tā paša verba formas vērojami divi teikuma priekšmeti, turklāt „katrs no tiem objektiem, kas nosaukti ar šiem teikumpriekšmetiem, savdabīgi „nes” jeb „pauž” izteicēja nosaukto pazīmi” (Ozols 1967b, 161). Sevišķi spilgti tas izpaužas konstrukcijās ar vārdiem, kas nosauc fizioloģiskas darbības vai refleksus, piemēram, „*es svīstu – man svīst rokas; es salstu – man salst kājas*” (Ozols 1967b, 162). Tādā gadījumā „nominatīvs attiekmē pret šiem vārdiem nosauc reālo objektu, uz kuru verbā minētā pazīme attiecas vai nu pilnīgi, vai vispārīgi, bet datīvs nosauc reālo objektu (cilvēku, dzīvo būtni), uz kuru verbā minētā pazīme attiecas daļēji, t. i., piemīt kādai šā objekta daļai” (Ozols 1967b, 162–163), piem., *Man svīst rokas; Man salst kājas*.

Minētajos teikumos norādīts, ka svišana vai salšana aptvērusi rokas vai kājas, bet šī pazīme daļēji piemīt arī tam objektam, kura daļas ir rokas un kājas (Ozols 1967b, 163). Tas ir būtiski, jo „tikai verbu saistījumā ar abiem locījumiem – ar datīvu un ar nominatīvu – atspoguļojas daļas un veselā vienība” (Freimane 2008, 95). A. Ozols nonācis pie atziņas, ka „verbālās kondominācijas komponentu nominatīvā, kas nosauc objektu, kam piemīt ar verbu izteiktā pazīme pilnīgi vai vispārīgi, saucam **par tiešo teikumpriekšmetu**. To verbālās kodominācijas komponentu datīvā, kas nosauc objektu, kam piemīt ar verbu izteiktā pazīme īpašā aspektā, šai gadījumā daļēji, saucam **par netiešo teikumpriekšmetu**” (Ozols 1967b, 163). Tā kā ar datīvu var tikt izteikts arī netiešais papildinātājs, A. Ozols aplūkojis abu netiešo teikumlocekļu attieksmes, norādot uz būtisku atšķirību „semantikas plāksnē”, proti, „netiešie teikumpriekšmeti datīvā nosauc reālās īstenības objektus, **kam piemīt ar verbu izteiktā pazīme vai nu daļēji** (*Man sāj galva* – objektu, kas nosaukts ar vārdu *man*, sājpu pazīme aptver daļēji, proti, tā galvu), vai vispārīgi (*Man patīk*

laipnība – objektu, kas nosaukts ar vārdu *man*, patikas pazīme aptver vispārīgi” (Ozols 1967b, 165–166). Turpretim „netiešie papildinātāji datīvā nosauc reālās īstenības objektus, **kam nepiemīt ar verbu izteiktā pazīme**, bet uz kuriem attiecas ar verbu nosauktā darbība kā uz adresātiem vai adresantiem” (Ozols 1967b, 166). Runājot par abu teikumlocekļu šķirumu, A. Ozols norādījis, ka verbālās kondominācijas komponents datīvā var tikt traktēts kā papildinātājs, taču „tam piemīt potence būt arī par teikumpriekšmetu” (Ozols 1967b, 195), tādēļ, lai parādītu datīva sinkrētiskās funkcijas un lai nosauktu verbālā kondominācijā ar datīvu izteiktu darītāju, valodnieks lietojis arī terminu *papildinātājteikumpriekšmets* (sk. Ozols 1967b, 167, 195).

Netiešie papildinātāji A. Ozola pētījumos aplūkoti sīkāk. Viņš norādījis, ka „**netiešais papildinātājs** kā teikumloceklis ir ar datīvu vai prepozicionālu locījumu izteikts vārdus teikumā, kas atspoguļo to īstenības objektu, uz kuru kā adresātu vai adresantu attiecas kāds cits īstenības objekts (vai nu darbība resp. stāvoklis, kas nosaukts ar verba formu, vai arī priekšmetiski saprotams objekts, kas nosaukts ar nomena vai pronomena formu, vai arī abi minēto tipu objekti)” (Ozols 1967b, 195). A. Ozols arī norādījis, ka netiešā papildinātāja būtība visprecīzāk izpaužas teikumos ar izteicēju kā pārejošu verbu. Tādos teikumos netiešais papildinātājs nosauc adresātu tieši. Turklāt šādos teikumos ir iespējama arī tiešo papildinātāju klātbūtne, taču tā nav obligāta, piem.³:

Ne vienam es nesaku Savu lielu žēlabiņu.

Māmiņai, tai pasaku, Ta nesaka ne vienam. 3214;

Zīlītei, žubītei Paberam linsēkliņu; 5738;

Brāļam vedu līgaviņu, 5;

Es cimdiņus nodariju, Uz rociņas mēridama.

Kam dariju, tam dariju, Arajam vien dariju. 7270 (Ozols 1967b, 195–196).

„Latviešu tautasdziesmu valodā” A. Ozols norādījis, ka adresāts var būt izteikts ar prievārdisku savienojumu un tad var nozīmēt vietu resp. vidi, tikai starpība ir tāda, ka tas ir dzīva būtne:

Lielu laivu tautas brauca Uz maniem bāliņiem. 14192;

*Vaj man iet tautiņās, **Vaj palikt pie māmiņas?** 14231 (Ozols 1993, 364).*

Turklāt ar prievārdisku savienojumu izteiktais vārds var nozīmēt „ne tikai adresātu jeb saņēmēju, bet arī adresantu jeb nosūtītāju, no kura „iziet” kāds objekts, par kuru runa teikumā” (Ozols 1993, 364).

³ A. Ozols šajos piemēros ar retinājumu norādījis netiešo papildinātāju.

Teikumos ar izteicēju kā nepārejošu verbu A. Ozols līdzās jau aplūkotajiem piemēriem (*Sala man rokas, kājas, 4206; 4208; Kas kait meža meitiņai [..] 7461,1*, kur datīvs ir papildinātāteikumpriekšmets) minējis arī tādas konstrukcijas ar tiešo teikumpriekšmetu un verbiem, kas lietojami visu personu formās, kurās datīvs neizsaka adresātu, bet asociējas ar teikumpriekšmetu un norāda uz piederību:

Tēvam auga rudzi, mieži, 2627;

Vaj jums dziesmas pietrūkušas? 915; 916 (Ozols 1967b, 196).

Tātad šādā gadījumā varētu runāt par īpašnieka semantisko lomu.

A. Ozols aplūkojis arī papildinātāja un absolūtā datīva nošķiršanas kritērijus, kas balstīti uz semantiku. Ar absolūto datīvu tiek saprasts tāds datīvs, kas nav saistīts ar vārdkopas centrālo komponentu kā tā papildinātājs. Pie kritērijiem minēts, „ja teikumpriekšmets kā darītājs (attieksmē pret finīto verbu kā izteicēju un kā divdabja ar *-ot* pārvaldītāju) nosauc daļu no datīva formā izteiktā darītāja (kas attiecas uz divdabi ar *-ot*) vai arī ja ar teikumpriekšmetu nosaukts *pie d e r u m s* (īpašums, rīks, lieta), kura īpašnieks vai lietotājs izteikts ar datīvu, vai arī nosaukts *l a i k s*, kurā notiek ar divdabi apzīmētā darbība, tad divdabja subjekts datīvā attiecas kā papildinātājs pret teikumpriekšmetu un izteicēju (kam finītā verba forma)” (Ozols 1993, 158–159).

Papildinātājs pie teikumpriekšmeta, ar ko nosaukta papildinātāja daļa:

Putniņam galva sāp, Vītolā dziedājot;

Sērdienei acis sāp Pēc māmiņas raudājot. 4184 (Ozols 1993, 159).

Teikuma priekšmets *galva* nosauc daļu no datīvā izteiktā darītāja (putniņa), kas attiecas uz divdabi ar *-ot*. Līdzīgi arī otrā teikumā *acis* ir daļa no datīvā izteiktā darītāja (sērdienes). „Šie datīvi kā salikto vārdkopu [..] komponenti ir papildinātāji attieksmē pret galveno verbu kā izteicēju un arī pret teikumpriekšmetu.” (Ozols 1993, 159)

A. Ozols norāda, ka ar absolūto datīvu nedrīkst jaukt arī tādu datīvu, „kas nosauc objektu, kam ir ar nominatīvu (kā teikumpriekšmetu) izteikts *pie d e r u m s*:

Mātei ķeša noplīsusi Bērniem maizi glabājot;

Bērniem ķeša noplīsusi Atslēdziņas glabājot. 3337” (Ozols 1993, 159).

Abos teikumos *ķeša* ir teikumpriekšmets, kas ir datīva formā izteikto divdabja subjektu *mātei* un *bērniem* apgērba piederums. Abi „datīvi attiecas gan uz divdabi ar *-ot* [..] kā divdabi izteiktās darbības veicēji, gan arī uz finīto verbu (resp. uz divdabi kā saliktā laika formu) un teikumpriekšmetu kā

tā papildinātāji” (Ozols 1993, 159). A. Ozols lietojis terminu *piederums* plašā nozīmē, ar to saprotot arī „ar teikumpriekšmetu nosauktos rīkus, kas pieder vai kurus lieto ar datīvu nosauktais atkarīgā divdabja subjekts [..]: *Peļerati sapļisuši Bērniem miegu vazājot. 2089*” (Ozols 1993, 159). A. Ozols pie piederumiem pieskaita arī īpašuma nosaukumus, piem., *Laimē zirgi nosvīduši, Tev vietīņas meklējot. 6629*. Atsevišķi šķirti arī garīgu īpašumu nosaukumi, piemēram, *Aizsamirsa man dziesmīņas, Grūtu mūžu dzīvojojot. I 197,1* (Ozols 1993, 159).

Tāpat pie piederumiem tiek pieskaitīti arī „psihisku īpašību nosaukumi, kā piemērā „varīte” un „slavīte”:

Šur varīte, tur varīte Man nolēca dzīvojojot. 8193;
Man, ar tevi līgojojot, Slavīf gāja maliņā. 8665” (Ozols 1993, 159).

Dalībnieku, kuram ir piederums, A. Ozols nosaucis par īpašnieku. Rakstot par verbu *būt* piederības nozīmē, autors norādījis, ka teikumpriekšmets tādā gadījumā ir datīvā, taču „šādu datīvu nevar saukt par darītāja datīvu [..]. Datīvs pie piederības nozīmē lietotā verba *būt* īstenībā neizsaka vairs pazīmes nesēju (par izjutēju gan varētu būt runa), bet nosauc kādu īstenības objektu, kam **pieder** kāds cits īstenības objekts [..]. Piederība norāda [..], ka ar datīvu nosauktais objekts ir ar nominatīvu nosauktā objekta **īpašnieks**” (Ozols 1967b, 170). Tas sasauca ar semantisko lomu teoriju, kurā ir īpašnieka semantiskā loma. Pēc analogijas priekšmetu, kas kādam pieder, sauc par īpašumu, taču to varētu saukt arī par piederumu, kā to darījis A. Ozols. Savukārt garīgs īpašums vairāk varētu tikt saistīts ar to, ko kāds radījis – *dzejnieks uzrakstījis dzeju, mūziķis sacerējis dziesmu*. Tātad tas varētu būt īpašums, uz kuru attiecināmas autortiesības. Taču iepriekš minētajā A. Ozola piemērā aizmirsto dziesmu piederību nevar noteikt. Tādēļ šādā gadījumā *dziesmas* drīzāk varētu dēvēt par tēmu.

Rakstā „Vārds datīvā kā teikuma loceklis” A. Ozols secinājis, ka teikuma gramatiskā centra un palīglocekļu nošķiršanā jāatceras: „Teikuma kodols nav kas tāds, kas dots vai pieņemams kā kaut kas nemainīgs visiem teikumu tipiem. Eksistē teikuma kodola dinamika, kas izpaužas kā objektīvās īstenības sarežģīto attieksmju atspoguļojums cilvēka domāšanā.” (Ozols 1967b, 201) Minētā atziņa vedina domāt, ka ar valodu cilvēkam nākas aprakstīt ārkārtīgi daudzveidīgas īstenības situācijas, tātad sintaktiski nākas izteikt dažādas semantiskās struktūras.

Noslēgumā var secināt – A. Ozola darbos minētais *darbības veicējs / darītājs, izjutējs, adresāts un adresants, piederums un īpašnieks*, kā arī *pazīmes nesējs* apliecina, ka A. Ozola darbos saskatāmi semantisko lomu teorijas aizmetņi latviešu valodniecībā. A. Ozols ir pievērsis uzmanību ne vien teikuma semantiskās struktūras dalībnieku izteikšanas līdzekļiem sintaktiskajā struktūrā, bet arī teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras attieksmēm.

Avoti

- Ozols, Arturs. 1967a. Sintaktiskā pieeja locījumu mācībai. Ozols, Arturs. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 517–523.
- Ozols, Arturs. 1967b. Vārds datīvā kā teikuma loceklis. Ozols, Arturs. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 147–206.
- Ozols, Arturs. 1993. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. Rīga: Zinātne (2. labotais izdevums).

Literatūra

1. Белошапкова, Вера. А. 1977. *Современный русский язык. Синтаксис*. Учеб. пособие для филол. специальностей ун-тов. Москва: Высшая школа.
2. Freimane, Inta. 1985. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte.
3. Freimane, Inta. 2008. *Trešā persona latviešu verbu sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
4. Kārklīņš, Jūlijs. 1967. Artura Ozola darbi valodniecībā. Ozols, Arturs. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 35–102.
5. Lyons, John. 1968. *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. MLLVG II – *Mūsdienų latviešu literārās valodas gramatika. II daļa. Sintakse*. 1962. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.
7. Валгина, Нина. С. 1991. *Синтаксис современного русского языка: Учеб. для вузов по спец. „Журналистика”*. 3-е изд., исправленное. Москва: Высшая школа.
8. VPSV – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Autoru kolektīvs: O. Bušs, D. Joma, A. Kalnača, I. Lokmane, D. Markus, I. Pūtele, V. Skujiņa. Atb. red. V. Skujiņa. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Summary

The development of Latvian syntax is decisively related to investigations about Latvian made by Arturs Ozols. Although Arturs Ozols has mostly focused on investigations of history of standard Latvian, his conclusions in syntax are still current today.

This article focuses on the conclusions of Ozols in connection with investigations of sentence semantics. The syntax of sentence most extensively has been discussed in doctoral thesis „Latviešu klasisko tautasdziesmu sintakses jautājumi” („Issues of Latvian Classical Folksongs’ syntax”) written 1957, as well as in monograph „Latviešu tautasdziesmu valoda” („Language of Latvian Folksongs”) based on doctoral thesis and first published 1961. Contrary to the approach of traditional syntax Ozols has paid attention also to semantics in his works. It is visible in efforts to draw boundary between parts of speech expressed by dative (e. g. subject and object), as well as in efforts to discuss the predicative core of sentence (Ozols called subject and predicate as con-dominants) and it’s realization in syntactic structure of sentence.

ATMIŅAS PAR
ARTURU OZOLU

(no Artura Ozola fonda Rakstniecības un mūzikas muzejā)

VOLDEMĀRS ZELMENIS

(Dažas atmiņas no institūta gadiem; fonda Nr. 615453)

Lasot skolas laika atmiņas par izciliem cilvēkiem, parasti ceram atrast tur kādus neparastus notikumus un sevišķa talanta izpausmes piemērus, kas liecinātu par spilgtas personības tapšanu. Artura Ozola skolas gados tādus netiku manījis. Varbūt vienkārši neesmu pratis tos saskatīt. Un tā nu Arturs man palicis atmiņā kā visai parasts jauniešs, kaut arī tuvs un neaizmirstams, kā jau klases biedrs, ar kuru pieci gadi pavadīti vienā skolā.

Pirmo reizi sastapāmies 1926. gada vasarā Rīgas Skolotāju institūtā kā divi no divsimt reflektantiem uz četrdesmit vakantajām zēnu vietām. Toreiz trūcīgajiem jauniešiem nebija viegli tikt pie vidējās izglītības. Viena no reālākajām iespējām bija Skolotāju institūts. Te bija viszemākā mācību maksa, ļoti vispusīga programma un vienlaikus varēja iegūt arī skolotāja tiesības. Tādēļ pēc sešgadīgās lauku pamatskolas beigšanas arī es posos uz Rīgu izmēģināt spēkus un veiksmi konkursā.

Pirmā pārbaude bija latviešu valodā rakstos. Man blakus apsēdās izstīdžējis zēns pelēkā vadmalas uzvalkā, isām bikšēlēm un garām kokvilnas zeķēm. Arī laucinieks – nodomāju. Tad ienāca direktors un paziņoja sacerējuma tematu – „Darbs ceļ, slinkums peļ”. Tas mani pavisam samulsināja, jo par tik abstraktu problēmu nekad nebiju rakstījis. Pagaisa visas saprātīgās domas un izmisumā ļāvu vaļu fantāzijai – uzrakstīju kaut kādu tēlojumu ar pozitīviem un negatīviem varoņiem, kur notikumu gaita attaisnoja virsrakstā izteikto domu. Kad savu apšaubāmo jaunradi biju vairākkārt pārlasījis, nenocietos un pametu acis pa kreisi sava kaimiņa darbā. Un nu izmisums mani pārņēma otrreiz – šis pelēkais puika bija sarakstījis visādas gudras prātulas un dzīves piemērus. Sapratu, ka esmu jau zaudējis pirmajā gājienā. Taču uzrakstīt kaut ko citu vairs nebija laika, un mana lapa kopā ar pārējām stājās augsto vērtētāju priekšā.

Kad apvaicājos savam blakus sēdētājam, kā veicies ar darbu, viņš labsirdīgi pasmaidīja un pieticīgi sacīja: „Tāds sačervelējums vien jau iznāc.” No šī smaida un divainā vārda man pagaisa nepatīkamais sasprindzinājums, un arī es pastāstīju biedram par savu „sačervelējumu”. Viņš pasmaidīja otrreiz un klusēdams pagrozīja galvu. Vēlāk tomēr izrādījās, ka abi darbi novērtēti ar apaļiem piecīniekiem, un mēs startējām tālāk citos eksāmenos – matemātikā, inteliģences pārbaudē utt. Taču Artura izteiktais „sačervelējums” ieviesās mūsu klasē kā standarta apzīmējums katram neveiksmīgam sacerējumam vai referātam.

Otrā bistamā pārbaude mums bija muzikālās dzirdes pārbaude. Institūtā uzņēma tikai muzikālos, bet mēs abi bijām „rūcēji” un, kā vēlāk atklājās,

Arturs šai ziņā vēl stabilāks par mani. Es vismaz pratu trinkšķināt mandolīnu un ar tauri izpūst dažu vienkāršu meldiju, bet Arturs arī šos instrumentus bija redzējis tikai no tālienes. Pēc neatlaidīgas tiekšanās mani pēdējā gadā uzņēma pamatskolas korī (tiesa gan – skolotājs nolika katrā pusē puikas ar skaļām balsīm un man pašam piekodināja dziedāt labi klusu), bet Arturs arī korī nekad nebija dziedājis. Institūtā viņu tomēr uzņēma – laikam jau citos priekšmetos pārbaudes atzīmes bija visai augstas. Lai nu kā – vajadzīgais punktu skaits abiem tomēr salasījās, un mēs iekļuvām starp laimīgajiem.

Sākās mūsu kopējās mācību gaitas Rīgas Skolotāju institūtā – tur, kur tagad atrodas Paula Stradiņa Republikāniskā klīniskā slimnīca. Institūtam te bija ierādītas trīs plašas koka barakas un liels sporta laukums. Arturs dzīvoja tepat blakus, Ventspils ielā, divstāvu koka mājā. Tēva viņam nebija – tas bija gājis bojā kara gados. Bija tikai tēva ģimētnie karavīra tērpā. Māte strādāja kādā Pārdaugavas tekstilfabrikā. Vecākais brālis mācījās vidusskolā. Materiālie apstākļi bija trūcīgi, bet ne Arturs, ne arī viņa māmuļa nekad par to nesūdzējās. Tā bija brīnišķīga ģimene – klusa iekšēja spēka pilna, un pēc katra apciemojuma man likās, ka arī es kaut ko no tā paņemu sev līdz. Arturs bija Pārdaugavas strādnieku zēns. To viņš nekad neaizmirs, kad klasē izcēlās kādi šķiriska rakstura strīdi. Tomēr nekādos politiskajos strāvījumos, kādi institūtā un ap to bija jūtami, Arturs aktīvi neiesaistījās, vismaz es par to nekā nezīnu. Toreiz viņu pārāk nodarbināja literatūras problēmas.

Arturs Ozols mācījās labi, nekur zem četrinieka nenoslīdēja, vienīgi klavieru spēlē gāja pagrūti. Viņam bija sīksta pacietība arī ilgstošos un nepatīkamos darbos, stingra mērķtiecība un prasme sevi nesaskaldīt. Man šo īpašību pietrūka. Izlauzies no akustiskās tumsas mūzikas pasaulē, centos ņemt visu, ko tā spēj dot – bez obligātajām klavierēm mācījās arī vijoli un metāla pušamos instrumentus, spēlēja skolas orķestrī, dziedāju korī un dubultkvartetā. Aizrāvos arī ar futbolu un vieglatlētiķi. Arturs pret visu to izlikās vienaldzīgs. Toties viņš ļoti daudz lasīja, vairāk nekā jebkurš mūsu klasē. Daiļliteratūra un ar to saistītās problēmas tad arī mūs abus visvairāk vienoja visus piecus skolas gadus. Tomēr lasīšanā un literatūras izpratnē es krietni no viņa atpaliku, kaut arī interese bija liela. Par katru izlasīto darbu Arturam bija savs oriģināls vērtējums, ko viņš dedzīgi aizstāvēja ne vien klases biedru, bet arī skolotāju priekšā. Šai ziņā viņš mums visiem bija autoritāte. Atceros, jau kādā no viņa pirmajiem sacerējumiem skolotājs konstatēja filozofa iezīmes. Pēc kāda stihiska disputa, kas izraisījās starpbrīdi par Dostojevska „Brāļiem Karamazoviem”, viens no klases biedriem viņu nosauca par latviešu Kristu. Arturs smējās līdz citiem, un iesauka nesaglabājās. Šādi starpbrīžu dispuṭi par literatūras jautājumiem klasē notika bieži, un Arturs vienmēr bija to centrā. Tā kā sēdējam otrajā solā vidus rindā, viņam runājot vajadzēja pagriezties pret aizmuguri. Un tā nu dažreiz gadījās, ka Arturs aizrāvis runāja un enerģiski žestikulēja vēl tad, kad skolotājs jau bija ienācis klasē un pacietīgi gaidīja, kamēr orators savu pozīciju noskaidros līdz galam.

Latviešu valodas gramatiku mums mācīja populārais metodiķis Viktors Ramāns. Tas bija lēnīgs un labsirdīgs vīrs ar pedagogam nepieciešamo humora izjūtu. Arturs toreiz nekādu speciālu interesi par valodniecību neizrādīja, tomēr stundās vienmēr bija aktīvs. Viņš izcēlās ar savdabīgu iztēli – darināja visādus komiskus jaunvārdus un atvasinājumus, tā mūs visus uzjautrinādams, arī lādzīgo Ramāna tēvu. Katrā ziņā valoda, tāpat kā literatūra, bija viens no viņa mīļākajiem priekšmetiem, tomēr likās, ka literatūra to aizēnoja. Vēl šodien īsti nesaprotu, kāpēc Arturs Ozols nekļuva par literatūras zinātnieku, bet atrada savu piepildījumu valodniecībā. Varbūt nesaprotu to tāpēc, ka man ar turpmāko valodniecības profesoru Ozolu ceļi jau agri izšķīrās un viņa izaugsmei tuvāk nevarēju izsekot.

Gluži tāpat pieļaujams, ka biedri, kas pazinūši tikai valodnieku Arturu Ozolu, nevar saprast manu izbrīnu, jo viņi nekad nav varējuši vērtēt šo cilvēku kā topošu literatūras zinātnieku.

ALĪSE LAUA

(Ievadvārdi pirmajā Artura Ozola dienā 1965. gada 18. martā;
publicēti saīsināti; fonda Nr. p79466)

Pirms gada profesors Arturs Ozols vēl bija mūsu vidū, un pavisam nesen šī diena bija gaiši, priecīgi svētki visai katedrai, fakultātei, Valodas un literatūras institūtam un visai plašajai republikas filologu saimei. Svinīgu satraukumu sirdī visi pulcējamies kopā, lai sveiktu profesoru viņa dzīves piecdesmit gados, lai izteiktu viņam savu pateicību un daudz labu vēlējumu turpmākai dzīvei.

Arī šodien ir 18. marts – profesora dzimšanas diena, tāpat kā toreiz, tikai viņa paša vairs nav. Šodien ziedi likst un izsmaržo kapu kalnā, un sāpīgas atmiņas sadzeļ mūsu sirdis. Profesora vairs nav, bet dzīvo viņa darbs un tas labais, ko viņš atstājis cilvēkos. Šodien mēs atceramies izcilu zinātnieku, lielu personību, pašreizējīgu skolotāju un audzinātāju, tuvu darbabiedru, vienkāršu un sirsniņu cilvēku.

Artura Ozola personība ir tapusi un rūdijusies sūrā, grūtā darba dzīvē. Viņš ir strādājis gan fizisku, gan garīgu darbu, bijis skolotājs dažādu tautību skolās, audzinātais bērnu namos un vasaras kolonijās. 1933. gadā viņš aizsāka studijas Latvijas Universitātē, bet varēja tās pabeigt tikai 1945. gadā. Arturs Ozols beidz universitāti ar izcilību. Kā spējīgam zinātniekam un labam organizatoram Arturam Ozolam tiek uzticēti arvien lielāki un atbildīgāki pienākumi. Kādreizējais Rīgas strādnieku zēns ir Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Folkloras institūta direktora vietnieks, Latvijas Valsts universitātes Vēstures un filoloģijas fakultātes Latviešu valodas katedras vadītājs un universitātes zinātņu prorektors.

Arturs Ozols ir licis pamatus latviešu valodniecībai pēc 2. pasaules kara, izaudzinajis jaunus valodnieku kadrus. Latviešu valodniecību nodibināja un ieveda pasaules zinātnē Jānis Endzelīns. Viņa skolnieks Arturs Ozols pacēla to jaunā kvalitātē. Viņš bija pirmais latviešu padomju filoloģijas zinātņu kandidāts, pirmais docents Latviešu valodas katedrā, pirmais padomju filoloģijas zinātņu doktors un profesors. Nav gandrīz neviena valodnieka mūsu republikā, kuram profesors nebūtu bijis padomdevējs gan ar saviem zinātniskajiem darbiem, gan tieši – kā vadītājs un vērtētājs.

Artura Ozola mūžs pārtrūka viņa radošo spēku pašā pilnbriedumā. Darbs aprāvās, kad visvairāk gribējās rakstīt, zinātnieks apklusā, kad būtu varējis radīt savus pilnīgākos darbus.

Šodien necentīsimies novērtēt profesora Ozola atstāto zinātnisko mantojumu. Tas ir nākotnes uzdevums. Lai to veiktu, būs rūpīgi jāstrādā gan folkloristiem, gan valodniekiem.

Šodien gribas atcerēties profesoru Ozolu tādu, kāds viņš bija mūsu vidū. Dzīve nekad nebija viņu lutinājusi, bet pēdējie mūža gadi viņa plecos uzvēla smagumu, ko spēj nest tikai lieli un stipri cilvēki, tādi kā ārsts Egle Miervalda Birzes stāstā „Smilšu pulkstenis”. Katra diena profesoram bija līdz malām pilna ar sāpēm, darbu un varonību. Un pavisam maz bija to, kas vairāk nojauta, nekā zināja, ar kādu pārcilvēcisku spēku profesors katru savu dzīves dienu atkaro ļaunajai slimībai. Parasti viņu redzējām tādu kā vienmēr – možu, asprātīgu, smaidošu. Smago traģēdiju viņš nesa viens. Slimības laikā profesors uzrakstīja monogrāfiju „Veclatviešu rakstu valoda”, savāca un sakārtoja materiālus turpinājumam „Jaunlatviešu rakstu valoda”, veica kārtējo darbu katedrā, strādāja ar aspirantiem un diplomantiem un neatraidīja nevienu, kam viņš varēja palīdzēt.

Latviešu valodas katedras kolektīvam bija laime tiešā Artura Ozola vadībā strādāt turpat 15 gadu. Viņš mūs mācīja un audzināja ar prasīgumu un principialitāti. Dažreiz bija grūti izdarīt tā, kā vadītājs vēlējās, dažreiz nesaprātām, kāpēc no mums tik daudz prasa. Profesoru zaudējuši, jo dziļāk izjutām viņa patieso lielumu. Pats pirmais, ko viņš mums mācīja, bija nesavtīga darba mīlestība. Vēl tagad skan ausīs profesora teiktie vārdi: „Visur var neaiziet, bet uz katedras sēdi jānāk.” – Uz katedras sēdi jānāk.

Katedras sēdēs tika apspriesti kā organizatoriski, tā pedagoģiski un zinātniski jautājumi. Ar vienādu rūpību un pacietību tika recenzēts ikvienas katedrai iesniegtais darbs, vialnga, vai tas bija pazīstama valodnieka veikums vai nedroša iesācēja mēģinājums. Apspriežot zinātniskus darbus, laiks nekad netika ierobežots. Vadītāja prasīgums pašam pret sevi un tādēļ arī pret citiem, lielā atbildības sajūta un precizitāte katrā viņa darbā bija mums neatsverama dzīves skola.

Profesors zināja, kas katru visvairāk interesē. Daudzreiz viņš deva ne tikai darba ideju, bet palīdzēja uzskicēt arī tā pamatlīnijas. Neizsmejama bija profesora daudzpusība, ar devēja prieku viņš dāvāja savas zināšanas un dzīves pieredzi. Viņš aizsāka tradīcijas, kas tagad kļuvušas par neatņemamu katedras dzīves sastāvdaļu.

Pienāca 1964. gada jūnijs. Profesors ir iznācis no slimnīcas, cītīgi kārtoti materiālus un gatavojas rakstīt monogrāfiju „Jaunlatviešu rakstu valoda”. Slimība sevi atgādina arvien skaudrāk. Fakultātes dzīvē jūnijs ir viskarstākais darba laiks. Profesors nevar palikt no tā malā. Pēc paraduma un aiz iekšējas vajadzības viņš nāk šurp, kur kūsā dzīve, kur studenti saspringti strādā.

15. jūnijā profesors piedalās valsts eksāmenos. Studente Maruta Sīle aizstāv diplomdarbu „Latviešu tautasdziesmu verbu semantiskā analīze”, profesors ir viņas darba recenzents. Deviņu lapušu plašā atsauksme vēl tiek papildināta ar mutvārdu komentāriem, kas gan paskaidro, gan iedrošina. Ar vislielāko interesi un uzmanību visi klausās profesora vērtējumu. Atsauksmē ir analizēts ne tikai diplomandes veikums, bet dota arī programma šī temata tālākai, dziļākai risināšanai.

Pēc tam profesors vēl novada mācību gada pēdējo katedras sēdi. Mēs visi zinām, ka tuvojas izšķirošais brīdis, visi to pārdzīvojām un reizē apbrīnojām mūsu vadītāja lielo spēku. Padarījis kārtējo darbu, nolasījis katedras atskaiti, viņš dod mums vēl norādījumus, ierosinājumus, izsaka vēlējumus turpmākajam darbam. Un atvadās...

Visā profesora Artura Ozola dzīvē darbs bija viņa vistuvākais līdzgaitnieks. Būdams vadītājs, viņš centās iemācīt mūs sistemātiski strādāt, domāt, cienīt savu darbu, būt atbildīgiem par to. Tāpēc lai par viņa piemiņas vislielāko godinājumu kļūst mūsu darbs, visu filologu darbs. Lai Artura Ozola diena kļūst par tādu dienu, kurā aug un veidojas radoša doma, dzimst jaunas atziņas, lai tā būtu diena, kurā valodnieki nāk ar radoša darba atskaitēm.

APOLONIJA BOJĀTE

(Atmiņas publicētas saīsināti; fonda Nr. 615452)

Latīņu valodā ir pazīstams izteiciens: *Dum cogito, sum* 'Kamēr es domāju, es esmu (eksistēju, dzīvoju)'. Kā moto profesora Artura Ozola dzīves gājumam man gribētos šo teicienu pārfrāzēt: *Dum laboro, sum* 'Kamēr es strādāju, es esmu (eksistēju, dzīvoju)', jo prof. A. Ozola dzīves saturs bija darbs.

Ar prof. A. Ozolu iepazinos [20. gs.] četrdesmito gadu beigās, kad viņu kā aspirantu uzņēma Latvijas Valsts universitātē.

Kādreiz, ejot uz auditoriju, manā priekšā pēkšņi nostājās A. Ozols un īsi pateica: „Man uzdots hospitēt jūsu lekcijā.” Mierīgi pateicu „lūdzu”, bet iekšēji biju satraukta. Pēc lekcijas A. Ozols sīki un pamatīgi analizēja manu lekciju, bet beigās novērtēja ar „labi”. Vēlākajā darbā A. Ozolam nācās rakstīt ļoti daudzas atsauksmes un recenzijas, bet, cik atceros, nekad tās nebija gremdējošas vai iznīcinošas; beigās vienmēr tika norādīta izeja, kā izkļūt no kļūmēm, lai darba vērtība celtos. Tas izskaidrojams ar profesora A. Ozola smalko pedagoģisko taktu, kas viņam piemita bagātīgā mērā.

No mūsu pazišanās sākuma man vēl spilgtā atmiņā viņa grūtās dienas. Tai laikā man bija pienākums rūpēties par darbinieku sadzīves apstākļiem. Kādu dienu man bija ziņoja, ka mūsu aspirantu A. Ozolu piemeklējušas smagas likstas – viņam mirusi māte, pats nopietni saslimis, ievietots slimnīcā. Tā iepazinos ar A. Ozolu tuvāk. Līdztekus studijām un darbam viņš pašreizējā kopis savu slimo, gadiem ilgi pie gultas saistīto māti. Man gribētos attiecināt arī uz A. Ozolu vispārējo atzinumu, ka gandrīz visi lielie cilvēki vienmēr ar dziļu cieņu un mīlestību izturējušies pret savām mātēm.

Kad apmeklēju viņu slimnīcā, es neatradu dzīves triecienu salauztu cilvēku. Darba prieks un darba mīlestība uzvarēja. Viņa slimnīcas gultas sienmale bija piekrauta ar grāmatām. A. Ozols gatavojās zinātņu kandidāta disertācijas aizstāvēšanai.

Tad nāca [20. gs.] piecdesmitie gadi. Katedrām pārorganizējoties, mani ieskaitīja Latviešu valodas katedrā, kur par vadītāju apstiprināja jauno zinātņu kandidātu A. Ozolu. Un tā ilgus gadus vēroju A. Ozolu dzīvē un darbā kā zinātnieku, pedagogu un cilvēku. Minešu vēl dažas spilgtākās atmiņas, kas raksturotu prof. A. Ozolu.

Viņš bija ļoti prasīgs pret sevi un arī pret citiem. Parasti viņš bija laipns un smaidīgs, bet par laikā neveiktiem pienākumiem un darbiem viņš ar savu impulsīvo dabu iekaisa, bija neiecietīgs un ass. Tādās reizēs prof. A. Ozola valoda bija piesātināta ar hiperbolām.

Profesors bija ļoti iejūtīgs pret dzīves pabērniem. Atceros tādu gadījumu: kāda studente invalīde, beigusi konsultēties pie profesora, atbalstījusies uz krūķiem, rīkojās ap savu portfeli. Prof. A. Ozols viņai palīdzēja – rūpīgi sakārtoja uz galda izliktos papīrus un kartītes, ielika portfeli, aiztaisīja to un smaidīdams pasniedz samulsušajai studentei.

Tad vēl atmiņā nāk kāda ražas novākšanas talka Gulbenes rajonā, kurā man vajadzēja būt kopā ar prof. A. Ozolu. Viņš, atrāvies no zinātniskā darba, devās līdz kādai studentu grupai. Ar viņam piemītošo entuziasmu un īsta saimnieka centību, ne brīdi nepagurdams, vienmēr darbā bija pirmais, tā aizraudams līdzī arī pārējos talciniekus. Pat īsajos atpūtas brīžos, traktoram uz brīdi apstājoties, viņš vēlreiz pārstaigāja lauku un uzmanīgi, rūpīgi pārbaudīja, vai straujā darba rezultātā kāds kartupelis nav palicis neuzlasīts.

Ir valodnieki, kas nodziļinās tikai kādas vienas valodas parādības vai fakta izpētē un ar to izdara lielu, pat milzīgu pakalpojumu zinātnēi. Ir arī valodnieki, kas pēta valodas parādības plašākā skatījumā, nodarbojas ar valodas teorijas un vispārīgās valodniecības jautājumiem. Prof. A. Ozols, lai kādos dziļumos nolaistos valodas faktu un parādību izpētē, vienmēr visu skatīja plašākā perspektīvā. Viņam piemita apbrīnojama orientēšanās spēja un zinātnieka tālredzība valodniecībā. Prof. A. Ozols ir izteicis daudzus atzinumus, kas savā laikā sacēla pret viņu opozīciju, bet pēc gadiem, daudzkreiz ilgiem gadiem, viņa atzinumi pierādījās par pareiziem un pieņemamiem.

1964. gada 18. jūnijā prof. A. Ozols gāja pēdējo reizi slimnīcā – uz operāciju. Cerējām, ka viss būs labi, bet tomēr kaut kur zemapziņā radās nepārvarama vēlēšanās ar viņu tikties vēlreiz. Un tā ar kādu no jaunākām kolēģēm devāmies uz profesora jauno dzīvokli, kas nesen viņam tika piešķirts. Dzīvoklis, kaut arī mazs, bija mājīgi iekārtots. Radio atskaņoja kļušu mūziku. Profesors bija mierīgs, laipns, viesmīlīgs, rosījās pa savu saimniecību, atsacījās no mūsu palīdzības. Pat atnestos ziedus, pats ar lielu lietpratību un rūpību apstrādādams tiem kātus, ielika ūdenī. (Slimnīcā gulēdams, esot specializējies rožu saglabāšanā.) Profesors bija pat jautrs. Izrādīja visu savu dzīvokli, pats priecādamies un jūsmodams par to. Rādīja savu darba galdu, priecājās par skaisto skatu, kas pavērās pa logu uz skvēru. Stāstīja, ka tuvumā esot mežs, īsts priežu mežs. Vēl neesot paspējis tur būt. Kad atgriezīšoties no slimnīcas, tad gan daudz staigāšot...

Vēl man atmiņā uzpeld Latviešu valodas katedras sēde 1964. gada janvārī, kurā apstiprināja pēdējo prof. A. Ozola sastādīto katedras darba plānu. Tas kā parasti bija bagātīgi noslogots ar darba gaitas punktiem, tikai pēdējai sēdei, ko prof. A. Ozols bija paredzējis 2. jūlijā, trūka apspriežamo jautājumu. Arī no katedras locekļu puses nebija nekādu priekšlikumu, nedz ierosinājumu. Prof. A. Ozols mazliet nogaidīja, padomāja un noteica: „Ja arī semestra laikā nerādīsies nekādi apspriežami jautājumi, tad šo sēdi nenoturēsim.”

Tomēr šī [1964. gada] gada 2. jūlijā sēde notika – atklāta, paplašināta ar lielu, smagu darba punktu parastā sēdes laikā, tikai ne parastā vietā, bet gan Meža kapos, kad guldījām smiltājā savu katedras vadītāju prof. A. Ozolu, kurā tik harmoniski bija apvienojies liels zinātnieks, teicams pedagogs un cildens cilvēks.

RŪTA AUGSTKALNE

(Fonda Nr. p79465)

Pirmo reizi Arturu Ozolu redzēju 1938. gada pavasarī, kad man bija deviņi gadi. Pie durvīm zvanīja, bet vecāku nebija mājās. Mēs ar brāļiem devāmies atvērt durvis. Bija atnākuši divi jauni cilvēki un atnesuši manam tēvam Alvilam Augstkalnam rozes. Vēlāk uzzināju, ka tie bijuši Velta Rūķe un Arturs Ozols.

Nākamo reizi A. Ozolu redzēju 1945. gada pavasarī Valsts bibliotēkā, kur toreiz strādāja mana māte. Māte jautāja A. Ozolam, kā viņam klājas, un viņš īsi pastāstīja par savas mātes slimību un par to, kā iepriekšējā rudenī glābies no aizvešanas uz Vāciju.

Kad 1950. gadā sāku strādāt izdevniecībā un neklātienē studēt latviešu valodu, A. Ozols jau bija universitātes lektors un aktīvi piedalījās dažādās zinātniskās konferencēs un apspriedēs. Viņš regulāri ieradās arī uz 1958. gadā izdotās „Svešvārdu pareizrakstības vārdnīcas” redakcijas kolēģijas sēdēm.

1958. gadā A. Ozols paralēli darbam Latviešu valodas katedrā tika iecelts par LVU zinātņu prorektoru. Šis amats, kurā viņš nostrādāja piecus gadus, A. Ozolam paņēma ļoti daudz laika, jo viņš centās iedziļināties visur, arī filoloģijai ļoti tālu fakultāšu problēmās.

Laikā no 1961. gada rudens līdz 1964. gada rudenim biju aspirante Latviešu valodas katedrā. Tā kā profesors A. Ozols bija mans zinātniskais vadītājs, man bija iespēja viņu iepazīt tuvāk.

A. Ozols vienmēr turēja doto vārdu un prasīja disciplīnu arī no citiem.

A. Ozols prata sarunāties ar visiem studentiem – kā labiem, tā sliktiem. Protams, tuvāki viņam bija centīgi. Viņš vienmēr rūpējās, lai vairāk tiktu izcelti labie studenti, lai katedras locekļi tos minētu.

Par sevi A. Ozols stāstīja maz. Atceros, ka reiz katedras sēdē kāds students, kas nebija nokārtojis eksāmenu, aizbildinājās ar mātes slimību. Tad profesors teica, ka viņa māte gulējusi uz gultas piecpadsmit gadu, turklāt desmit no tiem bijuši tādi, ka viņš, no rīta aiziedams, nav zinājis, vai māti vairs atradīs dzīvu; pēdējā dienā māte sagaidījusi viņu pārnākam un tad nomirusi.

Reiz dzirdēju A. Ozola sarunu ar kādu studentu. Profesors brīnījās, kā studente un viņas māte var nestrādājot iztikt ar naudu, ko viņām dod kāds radiņieks, kas pats savā ģimenē ir vienīgais pelnītājs. „Dzīvē viss ir vienkāršāk,” teica studente. – „Tā? Es domāju, ka otrādi,” atbildēja profesors, droši vien domājams savu dzīvi.

Kad 1963. gada sākumā kļuva zināms, ka A. Ozols ir ļoti slims, šī vēsts pirmajā mirklī šķita neticama, jo viņš joprojām saglabāja sev raksturīgo humoru,

spēju pazoboties ne tikai par citiem, bet arī par sevi. Taču laiks bija ļoti grūts kā A. Ozolam, tā visiem, kas bija ap viņu.

Lai gan A. Ozols vēl spēja priecāties, piemēram, vērojot studentu pašdarbības priekšnesumus, un pat uzmundrināt citus (nevajagot visu uztvert pārāk traģiski), bija redzams, ka viņš ļoti cieš. Strauji mainījās arī viņa izskats. Taču profesors neļāva runāt par savu veselību un joprojām nezaudēja cerības slimību uzveikt.

Būdams slims, A. Ozols ļoti intensīvi strādāja pie grāmatas „Veclatviešu rakstu valoda” un neatteica nevienam, kas lūdza viņa padomu. Reiz profesors teica, ka jaunībā viņam rakstīšana sagādājusi grūtības, bet tagad vārdi paši plūstot no spalvas. Ko viņš varētu padarīt, ja nebūtu slimības!

1964. gada 17. martā latviešu valodas katedras locekļi palīdzēja A. Ozolam pārkravāties uz jaunu, labiekārtotu dzīvokli. No rīta profesors jutās slikti, bet vakara pusē, kad daudzās grāmatas bija novietotas skapjos un abas istabas puslīdz sakārtotas, viņš kļuva priecīgāks. Kārtojot dzīvokli, ievērojām, ka profesors bija saglabājis visas savas skolas burtnīcas.

23. maijā A. Ozols rīkoja jaunā dzīvokļa „iesvētīšanu”. Katedras locekļiem viņš stāstīja par savām skolotāja gaitām [20. gs.] trīsdesmitajos gados, kad viņš strādājis visu Latvijas minoritāšu skolās, tikai ne latviešu skolā. Atcerējās, ka mans tēvs, ko viņš sauca par Alvi, bibliotēkā ieinteresējies par viņa – studenta – strādāto darbu un ieteicis to gatavot publicēšanai. Tas devis viņam pašpaļāvību, viņš uz laiku atlicis gatavošanos eksāmeniem un pabeidzis šo darbu – grāmatu „Tautas dziesmu literatūras bibliogrāfija”.

Šai vakarā tika arī dziedāts. A. Ozolam pašam, pēc viņa vārdiem, nebija balss, bet viņam patika klausīties, ka citi dzied. Kā parasti dziedājām „Pūt, vējiņi!”, „Tautiešam apsolīju”, „Bandinieka rudzi auga”, „Lai nu paliek šoruden”, „Jelgaviņa liela muiža”. Profesors lūdza, lai nodziedam arī gruzīnu dziesmu „Suļiko”.

Jūnija otrajā pusē A. Ozols gatavojās atkal iet uz slimnīcu, jo bija piekritis smagai operācijai. Kad apciemojām viņu vārdadienā – 17. jūnijā, viņš stāstīja, ka pēc operācijas, ja tā izdošoties, varēšot strādāt un staigāt pa tuvējo mežu, kur viņš vēl nebija bijis.

A. Ozols bija izteicis vēlēšanos, lai pie viņa nāk tikai pēc operācijas. 21. jūnijā viņš slimnīcā tomēr runāja ar Martu Rudzīti. 25. jūnijā bija operācija, kura esot izdevusies labi. Taču 29. jūnijā saņēmām ziņu par profesora nāvi.

RŪTA AUGSTKALNE

Artura Ozola bēres

Uz bērēm 1964. gada 2. jūlijā atbrauca no Lietuvas Jons Balkevičs, Jons Paļonis, Alberts Rosins un mūsu aspirants Viļņā Reinis Bērtulis, no Igaunijas – Pauls Ariste. Grupa ļaužu gājām uz 1. slimnīcas kapliču, kur pie zārka bija Artura Ozola brālis Arvīds. Kad zārku aizveda uz universitāti, devāmies turp. Daina Zemzare sameklēja fotogrāfu.

No plkst. 12.00 līdz 14.00 universitātes aulā notika oficiālā atvadišanās. Spēlēja ērģeles un čells, dziedāja vairāki solisti (arī „Ave Maria” un „Mēness starus stīgo”) un runāja daiļrunātāja. Zāle sanāca pilna, atnesa 15 vainagu. Pie zārka mainījās godasardzes. Runāja rektors Valentīns Šteinbergs, dekāne Jekaterina Ripa.

Plkst. 14.20 sākām virzīties uz Meža kapiem, gājām pa Ļeņina (Brīvības) ielu un Miera ielu. Spēlēja virsnieku skolas orķestris. Kapos bijām no plkst. 16.30 līdz 18.00. Pie kapa Poruka kalniņā runāja docents Jūlijs Kārklīšs, absolvents J. Zvaigzne, valodnieks Hermanis Bendiks. Kad kapu aizbēra, lika vainagus un ziedus un īsi runāja arī citi – J. Balkevičs (Salomējas Nēres dzejoli „Tēvelis miega”), Voldemārs Zelmenis u. c.

Diena bija ļoti jauka – spīdēja saule, bet nebija karsts, jo pūta vēss vējš.

ARTURS OZOLS (1912–1964). IN HONOREM

Proceedings of conference

The proceedings “ARTURS OZOLS (1912–1964). IN HONOREM” are a part of the publication series „Res Latvienses” by the Department of Latvian and Baltic Studies of the Faculty of Humanities at the University of Latvia (UL). The proceedings are the collection of materials from the 48th international Arturs Ozols’s conference “Grammatical and Lexical system of Language, Aspects of Its Functionality and Standardization” held on March 15–16, 2012.

The conference of 2012 was distinct due to the commemoration of prof. Arturs Ozols’s (1912–1964) 100th anniversary. Since Ozols was a longtime lecturer at the UL and creator of various novel and previously non-existent fields and study courses in linguistics at the UL, the subject of the conference was related to numerous fields of Ozols’s scholarly research – the grammatical system of language, lexicology, the research of the history of literary language, which Ozols developed as an autonomous field of linguistics, as well as language standardisation and native language teaching methodology. The research interests of Ozols included folklore and literary studies as well, therefore papers concerning these subjects were presented at the conference. The conference papers most directly connected to the research heritage of Arturs Ozols are included in the proceedings dedicated to the memory of this great scholar.

RES LATVIENSES. II. ARTURS OZOLS (1912–1964). IN HONOREM

Krājuma sastādītāji un redaktori Andra Kalnača un Ojārs Lāms, 2013

LU Akadēmiskais apgāds
Baznīcas iela 5, Rīga, LV-1010
Tālrunis 67034535

Iespiests SIA «Latgales druka»